

2024
4
(577)

У І Ж КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
ВИХОДИТЬ 6 РАЗІВ НА РІК
ЗАСНОВАНИЙ У 1957 р.
КИЇВ

UKRAINIAN
HISTORICAL
JOURNAL

ЗМІСТ

Російсько-українська війна: сучасні та історичні контексти, компаративні ретроспекції, повсякденні практики

Грицюк В., Лисенко О., Пастушенко Т.
Друга світова в контексті російсько-української війни: основні наративи й перспективи дослідження 5

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

«...аби тільки дочекатися перемоги»:
Розповідь мешканки с. Шестовиця на Чернігівщині про події окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку *О. Боряк*) 24

Історичні студії

До 110-річчя початку Першої світової війни

Віднянський С., Мартинов А. Тривала історія «Великої війни» 40

CONTENTS

Russo-Ukrainian War: Modern and Historical Contexts, Comparative Retrospectives, Everyday Practices

Hrytsiuk V., Lysenko O., Pastushenko T.
World War II in the Context of the Russo-Ukrainian War: Main Narratives and Research Perspectives 5

Everyday Life of the Russo-Ukrainian War: An Oral History

“...Just To Wait for Victory”: The Story of the Resident Shestovytsia Village in Chernihiv Region on the Occupation (record and publication by *O. Borjak*) 24

Historical Articles

To the 110th Anniversary of the Beginning of the World War I

Vidnianskyi S., Martynov A. The Long Time History of the “Great War” 40

<i>Пиріг Р.</i> Українська гетьманська держава в імперативах фіналу світової війни (1918 р.)	51
<i>Кудінов Д.</i> Добровчинний рух у Сумах у 1914—1918 рр.	72
<i>Войтович Н.</i> Становище жінки-селянки на Галичині в роки Першої світової війни (на основі аналізу шлюбно-сімейної сфери)	84

* * *

<i>Тарасенко О.</i> Ієрархи Чернігівської єпархії ХІХ — початку ХХ ст.: соціальний портрет	99
<i>Тимченко Р.</i> Еволюція дипломатичних відносин між УНР і Польською Республікою: від установаення до розриву (листопад 1918 — березень 1921 рр.)	119
<i>Яблонський В.</i> Взаємини екзильних українського та польського урядів у реаліях Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин наприкінці 1940 — на початку 1990-х рр.	140

Методологія. Істориографія. Джерелознавство

<i>Удод О. А.В.</i> Санцевич: істориографічний портрет українського історика радянської доби (до 100-річчя від дня народження)	157
--	-----

Дискусії

<i>Колесник І.</i> Антиколоніалізм. Постколоніалізм. Україна (методологічний есей)	173
--	-----

Рецензійні статті

<i>Журба О., Литвинова Т.</i> Рефлексії з приводу археографічного видання «З Галаганівського архіву» 2017—2020 рр.	193
---	-----

Рецензії й огляди

<i>Щербак В.</i> Спроба осмислення українського простору ранньомодерної доби [Рец. на кн.: Брехуненко В.,	
---	--

<i>Pyrih R.</i> The Ukrainian Hetmanate State in the Imperatives of the End of the World War (1918)	51
<i>Kudinov D.</i> The Charity Action in Sumy in 1914—1918	72
<i>Voitovych N.</i> The Status of a Rural Woman in Halychyna during the World War I (Based on the Analysis of the Marriage and Family Sphere)	84

* * *

<i>Tarasenko O.</i> Hierarchs of the Chernihiv Diocese in the Nineteenth — Early Twentieth Centuries: A Social Portrait	99
<i>Tymchenko R.</i> Evolution of Diplomatic Relations between the Ukrainian People's Republic and the Polish Republic: From Establishment to Break (November 1918 — March 1921)	119
<i>Yablonskyi V.</i> Relationships between the Exiled Ukrainian and Polish Governments in the Realities of the Yalta-Potsdam System of International Relations in the Late 1940s and Early 1990s	140

Methodology. Historiography. Sources

<i>Udod O. A.V.</i> Santsevych: Historiographic Portrait of the Ukrainian Historian of the Soviet Era (To the 100 th Anniversary of Birth)	157
---	-----

Discussions

<i>Kolesnyk I.</i> Anticolonialism. Postcolonialism. Ukraine (Methodological Essay)	173
---	-----

Review Articles

<i>Zhurba O., Lytvynova T.</i> Reflections on the Archeographic Publishing Series “From the Galagan Archive” 2017—2020	193
--	-----

Book Reviews and Surveys

<i>Shcherbak V.</i> An Attempt to Understand the Ukrainian Space of the Early Modern Era [Book Review: Brekhunenko V.,	
--	--

Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.] 207

Калишчук О. Ще раз про поляків та українців на Східній Галичині в роки Другої світової війни: міркування української історикині [Рец. на кн.: Markowski D.K. *W cieniu Wołynia: “antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945.* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 527, [8] s.] 213

Хроніка

Морозова О., Халак Н. Міжнародна наукова конференція «Польсько-українські відносини у зв'язку з російською агресією проти України: історичні та сучасні контексти» 221

Ювілеї

Гуржій О. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Сергія Падалки 228

Пиріг Р. До 75-річчя доктора історичних наук, професора Владислава Верстюка 232

In Memoriam

Іваницька Світлана Григорівна 237

Boiko P., Zaiats A. Spatial Boundaries of the Ukrainian World: A Complex of Ideas and Their Implementation in Early Modern Ukraine (XVI—XVIII Centuries). Lviv; Kyiv, 2023. 480 p.] 207

Kalishchuk O. Once Again about Poles and Ukrainians in Eastern Halychyna during World War II: Reasoning of Ukrainian Historian [Book Review: Markowski D.K. *In the Shadow of Volyn: The “Anti-Polish Action” of the OUN and UIA in Eastern Halychyna 1943—1945.* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 527, [8] s.] 213

Chronicles

Morozova O., Khalak N. International Scientific Conference “Polish-Ukrainian Relations in Connection with Russian Aggression against Ukraine: Historical and Modern Contexts” 221

Anniversaries

Hurzhiy O. To the 60th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Serhii Padalka 228

Pyrih R. To the 75th Anniversary of Doctor of Historical Sciences, Professor Vladyslav Verstiuk 232

In Memoriam

Ivanytska Svitlana Hryhorivna 237

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України
(протокол № 6 від 27.06.2024)

«Український історичний журнал» включено до Переліку наукових фахових видань
України, категорія «А» (наказ МОН України від 17.03.2020 р. № 409)

«Український історичний журнал» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних: EBSCO, ESCI (Web of Science Core Collection),
Google Scholar, Index Copernicus, Slavic Humanities Index

Ідентифікатор медіа R30-02754

Адреса редакції:

вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001

Тел: +380 (44) 278-52-34, +380 (44) 279-74-62, +380 (44) 279-34-01

Факс: +380 (44) 279-63-62

E-mail: uhj2023@history.org.ua

Редактори *В'ячеслав Григор'єв, Юлія Головка, Олексій Нікітченко*

Технічне редагування *Тетяни Шендерович*

Комп'ютерна верстка *Катерини Васильковської*

Підп. до друку 21.08.2024. Формат 70 × 100/16. Гарн. Garamond Premier Pro.
Ум. друк. арк. 19,50. Обл.-вид. арк. 19,01. Тираж 151 прим. Зам. № 7374.

Видавець і виготовлювач Видавничий дім «Академперіодика» НАН України
01024, Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.005>
УДК 355.48(477-651.2:470-451.1)“2022”

Валерій ГРИЦЮК

доктор історичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник науково-дослідного центру воєнної історії,
Національний університет оборони України (Київ, Україна)
skifwo@email.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Олександр ЛИСЕНКО

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ukr2ww@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Тетяна ПАСТУШЕНКО

кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця,
відділ воєнно-історичних досліджень,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
tetiana_p@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

ДРУГА СВІТОВА В КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ: ОСНОВНІ НАРАТИВИ Й ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Мета — проаналізувати алгоритм і технології використання аналогій та наративів Другої світової у сучасному українському суспільстві й виокремити основні теми дискусій, нові тенденції в її наукових інтерпретаціях. **Методологія** ґрунтується на теоретичному доробку герменевтики, підходах історичної компаративістики та постколоніальної теорії.

Цитування: Грицюк В., Лисенко О., Пастушенко Т. Друга світова в контексті російсько-української війни: основні наративи й перспективи дослідження. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 5—23. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.005>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

Наукова новизна полягає у визначенні змін, які сталися під впливом сучасної російсько-української війни, в інтерпретації спеціалістами в галузі соціогуманітаристики подій Другої світової та фіксації перспективних векторів наукового пошуку в межах зазначеної проблематики. **Висновки.** В наукових і суспільних дискусіях можна виокремити три напрями змін в історієписанні Другої світової війни, які виглядають найбільш перспективними. Перший пов'язаний із проблемою суб'єктності України як в історичній ретроспективі, так і в умовах сучасного протистояння, та потребує досліджень, які показали б питому вагу українців серед військовослужбовців Червоної армії, радянських військовополонених, депортованих до Райху примусових працівників, зокрема серед так званих остарбайтерів, радянських в'язнів гітлерівських концтаборів, що їх західна історіографія тотально і традиційно ідентифікує як «росіян». Другим напрямом слід уважати осмислення подій минулої світової війни з використанням методологічних підходів постколоніальних студій. Вивчення російського імперіалізму в концептуальній парадигмі поселенського колоніалізму відкриває можливості для адекватного аналізу «українського питання» в політиці Москви в контексті історії інших колонізованих народів і територій Радянського Союзу, створює нові інтелектуальні платформи для інтерпретації подій воєнного лихоліття на території України. Третій напрям передбачає розширення хронологічних меж дослідження та вклучення подій Другої світової до широкого історичного періоду сталінських репресій або об'єднання з Першою світовою в довгу «Тридцятирічну війну XX ст.». Пропоновані підходи слугуватимуть подальшій деконструкції міфу «Великої Вітчизняної війни», який залишається важливим елементом російської пропаганди.

Ключові слова: російсько-українська війна, Друга світова війна, сталінські репресії, нацистські концтабори, радянські військовополонені, колоніалізм, постколоніалізм, суб'єктність України та українців.

Відкрите вторгнення російських військ в Україну кардинально змінило життя країни й кожного громадянина нашої держави. Війна ведеться не тільки на полі бою, а й у публічному просторі та на історичній ниві. Українські й закордонні інтелектуали мимоволі опинилися на передовій інформаційного фронту. Однак нові виклики в найширшому спектрі наукового знання постали не тільки перед ними, а також перед представниками інших соціогуманітарних дисциплін.

Нижче йтиметься про інструменталізацію наративів про Другу світову війну в російсько-українському протистоянні та можливі перспективи подальших досліджень війни проти нацистської Німеччини під впливом поточних подій. Першу частину («Аналогії») присвячено поширеному в українському публічному просторі й у політичних дискусіях порівнянню сучасної війни з Другою світовою. У другій частині описано небезпеку використання політиками та пересічними громадянами понять і термінів, пов'язаних із боротьбою проти нацизму, зокрема тезаурусу «вітчизняна війна». В основній частині буде показано визначальні тенденції, нові напрями, методологічні підходи, які зараз обговорюються в науковому середовищі щодо досліджень Другої світової війни. Від 2014 р. у спеціальній літературі вже сформувався цілий тематичний пласт, але пропонований огляд стосуватиметься переважно матеріалів медіа, веб-публікацій (зокрема блогів, дискусій і виступів, розміщених на відеогостингах), з оперативним відгуком дослідників та інтелектуалів на блискавичну зміну подій.

Аналогії

Від 2014 р., з самого початку, збройна агресія Росії проти України часто розглядалася у західному світі крізь призму Другої світової війни. Значного поширення в міжнародній дискусії набуло порівняння особи російського очільника В. Путіна з нацистським фюрером А. Гітлером, окупації Криму — з аншлюсом Австрії [1], загарбницької політики сучасної Російської Федерації — з аналогічним курсом Третього Райху. Найбільш активно й науково обгрунтовано такі історичні паралелі між нинішньою Росією та націонал-соціалістичною Німеччиною проводить американський історик Т. Снайдер [2—3]. У такий спосіб він намагається привернути увагу політикуму і громадськості до серйозної загрози з боку Росії всьому світовому порядку, а не лише Українській державі. Дослідник викриває російські пропагандистські меседжі, використовуючи аналогії та метафори з Другої світової війни¹.

З початком повномасштабної війни Росії проти України в лютому 2022 р. проведення подібних історичних паралелей стало ще різноманітнішим. Наприклад, німецький історик Х. Штрайт² порівняв невдачу «спецоперації» В. Путіна в Україні навесні 2022 р. із «Зимовою війною» СРСР проти Фінляндії, а відчайдушний опір українців — зі спротивом фінського населення; виключення «країни Рад» із Ліги націй — із міжнародною ізоляцією Росії в наш час [3].

В українському політичному дискурсі паралелі з Другою світовою почали використовувати ще 2004 р. під час «Помаранчевої революції». Серед вітчизняних блогерів, політологів, журналістів стала звичною синонімізація до прізвищ російських політиків та пропагандистів і нацистських злочинців: Путін — Гітлер, Лавров — Ріббентроп, Захарова, Симоньян, Соловйов — Геббельс. Зруйновані українські міста порівнюють із трагічною долею міст у Другій світовій: оборону Маріуполя — з блокадою Ленінграда, бої за Бахмут та Авдіївку — зі Сталінградською битвою тощо. У соціальних мережах періодично з'являються публікації, де зіставляються світлини міст, розбомблених німцями, та сучасних руйнувань, завданих російською армією³.

Л. Якубова у книжці 2023 р. подає власну версію порівняння суспільства нинішньої Росії та нацистського Райху: «Фюрер і німецький народ або національний лідер і “русскій мір” — суть частини спільного буття і спільної історичної долі / місії. Фюрер / лідер формує геополітичний порядок денний. Від народу натомість вимагається “жертвність і покірність” (у цьому випадку на-

¹ Блог Тімоті Снайдера «Thinking about...». URL: <https://snyder.substack.com>

² Один із перших дослідників історії радянських військовополонених, у 1978 р. вийшла друком його монографія «Вони нам не товариші: Вермахт та радянські військовополонені: 1941—1945» («Keine Kameraden: Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen: 1941—1945»).

³ Одеська опера просить припинити війну. *Українські національні новини*. 03.03.2022. URL: <https://www.unn.com.ua/uk/news/1966234-odeska-opera-prosit-pripiniti-viyunu> (дата звернення: 16.12.2023).

станови збігаються чи не буквально). У такій системі йдеться не просто про народ, а народ із певними винятковими налаштуваннями й характеристиками: “німецька раса” (deutsche Rasse), “німецька сутність” (deutsche Wesen) Хайдеггера, російський “народ-богоносець” (Ільїна, Дугіна) і “російська політична культура” (Суркова)» [5, 61—62].

На перший погляд, такі систематичні апеляції до подієвого полотна Другої світової дещо надумані, перебільшені. Але насправді подібна оптика не випадкова. Та війна впродовж чотирьох років із величезними втратами точилася на території всієї України. Вербально, візуально, ментально ця пам’ять залишається присутньою як серед політиків, науковців, так і серед звичайних громадян. Під час інтерв’ю від сучасних свідків російської окупації часто можна почути емоційні порівняння армії РФ із вермахтом [6—8]. Убивство колишніх жертв нацизму (загибель під час російських ударів по Харкову в’язня концтабору Бухенвальд Б. Романченка⁴), обстріли території Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» у Києві, руйнування пам’ятника вбитим євреям у Дробицькому Яру — ці та інші подібні факти самі по собі нагадують про Голокост. Особливо активізувало дискусію про геноцид і порівняння зі вбивством євреїв у Другій світовій війні викриття злочинів російської армії в Маріуполі, Бучі, Гостомелі, Ірпені, Ізюмі⁵.

Актуалізація міжнародно-правової оцінки масових убивств цивільного населення в Україні російськими військами за класифікацією геноциду (дефініція, що ввійшла в міжнародне юридичне поле 1948 р. під впливом подій Другої світової) відбувається також у контексті вимог про покарання російських воєнних злочинців [9].

Словник Другої світової війни

В українському публічному просторі та в політичних дискусіях не лише проводяться аналогії з Другою світовою, а й активно використовується пов’язаний із нею тезаурус. Президенти України П. Порошенко та В. Зеленський неодноразово називали війну з Росією «вітчизняною»⁶, що відсилає до радянської на-

⁴ В’язень нацистських концтаборів загинув під час обстрілу Харкова. *Deutsche Welle*. 21.03.2022. URL: <https://www.dw.com/uk/vnaslidok-obstrilu-kharkova-zahynuv-viazennatsystsckykh-kontstaboriv/a-61204438> (дата звернення: 16.12.2023).

⁵ 14 квітня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила постанову «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні», якою дії російських військ та російського керівництва визнаються геноцидом українського народу. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2188-20#Text> (дата звернення: 16.12.2023).

⁶ Порошенко: Ця війна увійде в історію як вітчизняна. *Українська правда*. 24.08.2014. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2014/08/24/7035656/> (дата звернення: 16.12.2023); Для нас це вітчизняна війна, і ми знаємо, чим такі війни закінчуються для загарбників — звернення Президента України. 03.03.2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/dlyan-as-ce-vitchiznyana-vijna-i-mi-znayemo-chim-taki-vijni-73293> (дата звернення: 16.12.2023).

зві-ідеологеми «Велика Вітчизняна війна». Особливо в перші роки російської агресії навіть лідери тоді ще добровольчого батальйону «Азов» і «Правого сектора» в риторичному описі поточних подій удавалися до символічних посилювань, скажімо, не на традицію УПА, а на радянський наратив. Невдачі української армії на полі бою 2014—2015 рр. у медіа й політиці порівнювалися з оточеннями та «котлами» 1941 р., стійка оборона Донецького аеропорту й Дебальцевого — зі Сталінградом тощо⁷. І після початку широкомасштабного вторгнення звичка послуговуватися радянськими символами та метафорами збереглася. Одним із таких прикладів може слугувати ініціатива В. Зеленського надавати українським містам звання міста-героя⁸.

Дослідник із Канади С. Єкельчик у своїй статті «Найменування війни: російська агресія в українському офіційному дискурсі та масовій культурі» пояснює, що справжня проблема використання слова «вітчизняна» в назві сучасної війни пов'язана з його присутністю в назві «Великої Вітчизняної війни» — центрального міфу пізнього радянського періоду та путінської Росії, де він використовується й сьогодні для оформлення агресії проти України. Таким чином, це не лише радянський термін, а й російський [10, С. 235]. Про парадоксальний процес деколонізації «за допомогою колоніального словника» писав письменник і кінознавець І. Козленко: «Сьогодні стає дедалі очевидніше, що цією новою мовою не може бути формальна мова радянських наративів; можливо, тимчасово — поки триває війна — так, але завтра — коли ми переможемо — ні» [11].

Про недоречність застосування назви «вітчизняна» до поточної війни з Росією активно висловилися українські історики й інтелектуали, а суспільство відповіло потужними мемами, гаслами та образами з маскульту, які мобілізували громадськість на захист України. Зрештою президентська вертикаль усвідомила важливість сучасної масової культури й перейшла до запозичення з неї вдалих символів [10].

Той факт, що сьогодні історичні наративи про Другу світову так активно використовуються, можна пояснити також реакцією на агресивну московську пропаганду. Адже Кремль використовує терміни й аналогії Другої світової у своїй зовнішній і внутрішній політиці, в боротьбі спочатку проти демократичного проєвропейського руху в Україні, а згодом у намаганнях знищити Українську державу. Ще з 2004 р. російські пропагандисти називали «фашистами» / «нашистами» прихильників В. Ющенка та учасників «Помаранчевої революції». «Нацистами» й «фашистами» поставали в російських ЗМІ активісти «Революції гідності» 2013—2014 рр. 24 лютого 2022 р. В. Путін, ого-

⁷ Уперше про це написав Андрій Портнов у лютому 2015 у своїй статті «Великая Отечественная война» 2014—2015, опублікованій на сайті Меморіалу «Уроки історії: ХХ век». Посилання на цей сайт на даний момент із зрозумілих причин не працює URL: <http://urokiistorii.ru/node/52475>

⁸ Указ Президента України від 21 березня 2023 р. № 171/2023 «Питання почесної відзнаки «Місто-герой України»». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/171/2023#Text> (дата звернення: 16.12.2023).

лошуючи завдання так званої «спеціальної воєнної операції», розводився про «демільтаризацію й денацифікацію» України, схарактеризувавши майбутню війну як глобальну боротьбу у традиціях сталінської «Великої Вітчизняної» проти «ворожого Заходу» та підтримуваного ним «українського фашизму»⁹.

Культ «Великої Вітчизняної війни», «Великої Перемоги» над нацизмом також став одним із центральних компонентів концепції «російського світу» («руського мира»), претензій РФ на роль глобального геополітичного гравця й домінування Москви на пострадянському просторі. Зараз для Росії наслідки Другої світової війни та її претензії на виняткову роль СРСР і росіян у перемозі — це, зокрема, й те, що слово «фашизм» можна використовувати як мову ненависті проти тих, кого вона обрала своїм ворогом.

Як виявилось, протистояти міфам про «Велику Вітчизняну війну» та «Велику Перемогу» надзвичайно складно. Професор Гарвардського університету С. Плохій у розмові з журналістом і політологом В. Портниковим [12] пояснює це тим, що Росія створила єдиний привабливий наратив про Другу світову, який об'єднує суспільство. Російський наратив виявився надзвичайно гнучким у тому сенсі, що люди могли пов'язувати себе з перемогою над нацизмом, не обов'язково асоціюючись із комунізмом чи Й. Сталіним.

У нашій країні тема Другої світової стала одним із головних пунктів суперечок і дебатів у суспільстві, однією з точок його розколу, яку постійно намагалася активізувати Росія. В пострадянській Україні сталася часткова інкорпорація радянського міфу «Великої Вітчизняної війни» до української моделі національного минулого, яка мала амбівалентний характер. З одного боку, у суспільстві відбулася реабілітація жертв Голокосту і сталінізму, діячів ОУН та УПА, з іншого — продовжували зберігатися традиції вшанування «Дня Перемоги» та інших радянських дат, пов'язаних із війною. Використання цієї теми в російській антиукраїнській пропаганді, а після 2013 р. і в «гібридній війні», змусило українських дослідників та інтелектуалів інтенсивно шукати способи відмежування від радянського / російського міфу.

Новий дискурс Другої світової війни: суб'єктність України

Процес осмислення українського виміру Другої світової перманентно триває з кінця 1980-х рр. Дослідники в різний спосіб і з різними методологічними підходами конструювали її «національний наратив», студіювали «білі плями», зосереджуючись на маргіналізованих групах і табуйованих темах, застосовуючи новітні інструменти пізнання. Паралельно в політичній, суспільній та науковій сферах тривала дискусія довкола назви війни з нацистською Німеччиною. Якщо у 1990-х рр. українські фахівці виступали за право використовувати в до-

⁹ Послание Президента Федеральному собранию. 21.02.2023. URL: <http://www.kremlin.ru/events/president/news/70565> (дата звернення: 16.12.2023).

слідженнях дещо українізовані назви, як-от «Велика Вітчизняна війна українського народу» чи нейтральні, позбавлені ідеологічного навантаження формулювання на зразок «німецько-радянська війна», то у 2010-х рр. радянський термін практично втратив свій науковий ресурс. Проте в офіційних документах словосполучення «Велика Вітчизняна війна» використовували до 2015 р. Після «Революції гідності» й початку війни Росії проти України в рамках контрпропагандистських заходів 9 квітня 2015 р. було ухвалено законодавчі акти, спрямовані на декомунізацію України. Закон «Про увічнення перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939—1945 рр.» запровадив використання в офіційному дискурсі терміна «Друга світова» замість «Велика Вітчизняна»¹⁰.

Нині критично важливо переглянути як гуманітарний дискурс, так й історичні концепції з урахуванням суб'єктності України [11]. Тож, окрім зусиль, спрямованих на «внутрішнього споживача», вітчизняні дослідники мають виконати важливу роботу з самопрезентації українського бачення війни для світової історіографії, вписування національного наративу про минулий світовий конфлікт у загальноєвропейську оповідь. Це — методологічно й технологічно складне, тривале за часом і матеріально витратне завдання. Як слушно зауважує С. Плохий, український дискурс про Другу світову у західній історіографії часто асоціюється з дуже заангажованим і вузьким поглядом на війну або зводиться до проблем правової оцінки діяльності українських націоналістів і колабораціонізму. Такі пропагандистські стереотипи Радянський Союз почав активно просувати ще під час війни з нацистською Німеччиною. Якщо ти українець, якщо дивишся на війну українськими очима, ти неминуче асоціюєшся з прихильниками «бандерівців», «радикальних націоналістів» чи тих, хто заперечує або замовчує непоказні епізоди українського самостійницького руху [24]. Водночас Й. Сталін скористався з визнання внеску українців у перемогу над нацизмом із боку союзницьких держав і посилив свої позиції в повоєнних міжнародних організаціях та на повоєнних переговорах, на чому наголошує С. Плохий [13, С. 202]. З одного боку, Українська РСР офіційно ввійшла до світового товариства як рівноправний член і співзасновниця Організації Об'єднаних Націй, що слід трактувати як символічний акт історичної справедливості [14]; з іншого — вона не була самостійною державою й не могла проводити власної зовнішньої політики.

Думку про вибіркочну етнізацію ролі українців у Другій світовій сформулював Я. Грицак у вступі до збірника, який вийшов друком уже під час широкомасштабної російської агресії. «Якщо українці там (в оповіді про війну — *Авт.*) виникали, то тільки в ролі “поганих гравців”. Як казав той самий Норман Дейвіс, українці були “росіянами”, коли робили щось добре, і ставали “українцями”,

¹⁰ Про дискусію з приводу ухвалених законів див.: URL: <http://krytyka.com/ua/solutions/opinions>; Відкритий лист науковців та експертів-українознавців щодо так званого «Антикомуністичного закону». *Критика*. 2015, квітень. URL: <http://krytyka.com/ua/articles/vidkrytyu-lyst-naukovtsiv-ta-ekspertiv-ukrayinoznavtsiv-shchodo-tak-zvanoho>. Про висновок Венеціанської комісії див.: [http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF\(2015\)045-e](http://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-REF(2015)045-e) (дата звернення: 24.11.2023).

щойно робили щось погане. Український вимір виникав переважно у зв'язку з такими темами, як націоналізм, колабораціонізм і антисемітизм» [15, С. 8].

О. Стяжкіна називає «сліпою зоною» у свідомості європейців роль України у минулій світовій війні: «Як слушно зауважив Пітер Дікінсон, західні інтелектуали й історики, що вивчають Другу світову, називали й продовжують називати радянські війська “русскімі” (Russian), продовжують писати, що саме “русскіє” (Russian) втратили двадцять сім мільйонів життів. Вони залишали й залишають поза увагою Україну, мільйони українських воїнів, які були у Червоній армії, масштаби втрат мирного українського населення, а отже, — під впливом радянського (а тепер і російського) дискурсу таке “приголомшливе упущення” демонструє не внесок України, а розміри “сліпої зони”, якими роль українства у Другій світовій позначено у свідомості європейців» [16, С. 21].

Австрійський дослідник української та російської історії А. Каппелер у своїй книжці 2017 р. [17] намагається пояснити присутні на Заході стереотипи щодо України й української історії не в останню чергу цілеспрямованою російською пропагандою. Власне поява такого видання була спровокована російською відкритою та «гібридною» війною проти України. «У колишньому Радянському Союзі й теперішній пострадянській Росії широко розповсюджене уявлення про українців як про колаборантів і “бандерівців”, що ґрунтується на традиційному стереотипі про мазепинців і петлюрівців. Російська пропаганда роздуває його далі, представляючи теперішню війну з Україною як продовження війни з “українськими фашистами” та “ідейними спадкоємцями Бандери — поплічниками Гітлера” під час Другої світової війни» [17, С. 220]. Автор наголошує, що Росія зарезервувала перемогу багато у чому за собою, і Захід почасти поділяє таку інтерпретацію. Виявляється це, наприклад, у тому, що часто йдеться про «росіян», які «звільнили» Берлін і Відень, хоча насправді звільнила ці міста радянська армія, в лавах котрої воювали також численні українці, інші неросіяни [12, С. 213].

Можна навести ще багато прикладів на тему «невидимості» України в історієписанні Другої світової або наявних стереотипів щодо її місця й ролі в минулому глобальному воєнному конфлікті. Особливо очевидно постає ця обставина, якщо поглянути на меморіальну мапу Європи. На місцях колишніх нацистських концтаборів, таборів для радянських військовополонених найчастіше можна побачити написи про «невідомих російських полонених», «російських працівників», у кращому разі «радянських». А кладовища загиблих вояків Червоної армії, примусових працівників і військовополонених у Німеччині зазвичай називаються «російськими» (Russenfriedhof). Попри очевидну чисельність українських свідків, які були в полоні, на примусовій праці в таборах військовополонених, у нацистських документах, в експозиціях музеїв чи в науковій літературі дуже рідко зустрічаються згадки про таку категорію в'язнів, як «українці». Не доводиться говорити і про статистичні узагальнення. Відсутність суверенної України на мапі Європи напередодні Другої світової стала причиною того, що у складній системі обліку та категорій в'язнів концтаборів поло-

нені української національності не виокремлювалися. Влучно описав ситуацію, що склалася, голова Світової ліги українських політичних в'язнів М. Марунчак: «Український великан був захований за чужі національні літери. Українцям, як на глум, давали позначки окупантських режимів України» [18, С. 59—60].

Аби виправити таку ситуацію, потрібні десятиліття копівкою пошукової роботи, часто в рамках локальних досліджень [19—21]. Тільки нещодавно комп'ютерні технології досягли такого високого рівня і створюють реальні можливості для проведення аналізу мільйонів персональних даних. Наприклад, співробітники Музею історії України у Другій світовій війні здійснили обчислення бойових втрат мешканців України під час війни й далі працюють над наповненням сайту «Мартиролог» із базою даних на загиблих червоноармійців, які походили з України¹¹. Актуальне також створення бази даних радянських військовополонених, яка вможливила б обчислення кількості втрат українців, що потрапили до німецького полону¹². Саме на основі таких статистичних досліджень надалі можна робити узагальнені висновки й писати метанаративи.

Робота, сфокусована на суб'єктивізації України в європейській та світовій історії, стала поштовхом для переосмислення ролі Росії у Другій світовій в тому сенсі, що українська історія тієї війни виявилася важливим складником руйнування російської / радянської міфології і пропаганди [16, С. 21]. Процес цієї деконструкції сталінсько-путінської за змістом версії ще далекий від завершення. О. Стяжкіна зазначає, що академічний словник для історієписання Другої світової все ще сформований у спосіб, який унеможлиблює будь-яке виправдання нацизму, однак тяжіє до «нормалізації» комунізму. Аргументи на користь цієї позиції здебільшого такі, як описав у своїй книжці Р. Девіс: «Сталінський Радянський Союз, скориставшись можливістю, захопив колишні території царської імперії та встановив нелюдську систему ГУЛАГу. Але він був не агресором щодо нацистської Німеччини та фашистської Італії, а жертвою агресії, а радянський опір був головним фактором знищення нацизму та відновлення демократії в Європі» [16, С. 22].

Руйнування того, що можна назвати «нюрнберзьким міфом», на думку В. Нахмановича [22], є важливим ключем для осмислення сучасної війни Росії проти України. Цей міф про те, що німецький нацизм був найбільшим злом у світі, проти якого об'єдналися «сили світла» й перемогли його. Але насправді на Нюрнберзькому процесі покарали тільки німецьких воєнних і військових злочинців, водночас «відбіливши» злочинців комуністичних, котрі не лише були співвинуватцями розв'язання Другої світової війни, а й учинили до її початку на підвладних їм землях не менші за масштабом злочини. Саме міф про СРСР як про «жертву підступного нападу гітлерівської Німеччини» та про «радянських визволителів від нацизму» значною мірою підтримує на Заході сентименти до сучасної Росії.

¹¹ Музей. Пам'ять. Пошук. URL: <https://martyrology.org.ua> (дата звернення: 16.12.2023).

¹² Див.: Архів пам'яті українців. URL: <https://archive.memory.org.ua> (дата звернення: 16.12.2023).

Хибність особливої чутливості щодо Росії як нібито головної жертви Другої світової війни з боку тієї ж Німеччини докладно пояснив Т. Снайдер у своєму виступі «Про історичну відповідальність Німеччини перед Україною», виголошеному 20 червня 2017 р. перед депутатами Бундестагу [23]. Він навів раціональні аргументи на користь того, що сучасна Німеччина має почуття відповідальності за нацистські злочини не лише перед Росією, а, в першу чергу, перед Україною. Дослідник докладно показав тяглість російського терору проти українців під приводом боротьби з «націоналізмом», а також указав на способи маніпуляції з німецькою історичною пам'яттю та німецьким почуттям відповідальності [23]. Американський історик також звернув увагу на підсвідомі чинники, які впливають на німецько-українські відносини. «Здійснюючи колоніальну загарбницьку війну українських територій у минулому, Німеччина й зараз частково зберігає ментальні спокиси ігнорувати народ, який не вважався "тоді" народом, говорити про Україну як державу, що зазнала невдачі, або українців, розділених куьлтурно» [23]. Цю думку про колоніалізм Німеччини Т. Снайдер розвинув у своєму виступі на онлайн-семінарі «Історики та війна», організованому Німецько-українською історичною комісією [24]. На його переконання, невдала німецька політика пам'яті щодо власного колоніалізму в націонал-соціалістичний період ускладнила визнання російського фашизму та колоніалізму, що стало головною причиною невиразної підтримки України в наш час.

Новий дискурс Другої світової війни: колоніальний вимір

Тема колоніалізму в контексті російсько-української війни за останній рік набула надзвичайної актуальності в публічному просторі та в наукових дискусіях. Погляд на путінську Росію як на імперію виявився надзвичайно продуктивним, хоч і свого часу недооціненим. Американський політолог О. Мотиль ще у 2000-х рр. передбачив повернення Росії до авторитаризму й початок воєн за територіальне відновлення СРСР [25].

Погляд на СРСР як на імперію виглядає актуальним і для переосмислення Другої світової війни. В. Портников вважає, що перемога в ній перетворила Радянський Союз на справжню імперію [12]. Впродовж війни комуністична ідеологія змінилася на шовіністичну та імперську. Як один із доказів цих змін він наводить відомий тост Й. Сталіна «За великий російський народ!», виголошений на банкеті з нагоди перемоги. За словами публіциста, радянський «вождь» усвідомлював, що російський шовінізм був головною опорою його влади й реалізації загарбницьких планів, а на окупованих нацистами територіях не всі боролися за відновлення радянської держави, але багато хто хотів національного суверенітету. І комуністи відреагували на це шовінізмом. Із цієї причини в 1944 р. почалися масові депортації чеченців, кримських татар, українців, литовців та інших народів до Сибіру й Середньої Азії. Радянський режим, установлений у Центрально-Східній Європі, був російським колоніальним проектом [26].

У науковому середовищі перегляд історії Другої світової війни з колоніальної перспективи продовжує залишатися доволі новаторським [27, С. 16—26]. До цього часу точаться дискусії щодо того, чи був СРСР справжньою імперією. Від самого початку більшовики позиціонували створення «країни Рад» як антиімперський та антиколоніальний проект, і до сьогодні на міжнародній арені путінська Росія сприймається у країнах Глобального Півдня як антипод західним «імперіям». Також думки істориків та інтелектуалів розділилися щодо того, чи була Україна російською колонією [28].

Б. Касимбекова й А. Чокобаєва пропонують поглянути на історію Росії та СРСР крізь призму теорії поселенського колоніалізму (Settler Colonialism) [29], запропонованої П. Вульфом [30]. Не вдаючись до детального викладу думок дослідниць, маємо зазначити, що головна специфіка поселенського колоніалізму, на відміну від класичних, морських колоній Британії, Іспанії або Голландії, полягає в тому, що у цьому випадку пріоритетом стає територіальний контроль, а не трудова й економічна експлуатація. Колоніальний порядок поселенців надає перевагу захопленню землі, а не праці місцевих жителів. Початкових власників землі необхідно виселити, обмежити або асимілювати у суспільство поселенців, аби запобігти претензіям корінного населення на суверенітет. Таким чином, заселення неросійських периферій було вирішальним елементом імперського, а згодом і радянського захисту та інтеграції колоній у розширену Росію. Б. Касимбекова й А. Чокобаєва виокремлюють чотири типи колонізації радянських поселенців: 1) примусова або карна; 2) мобілізаційна; 3) добровільна селянська; 4) професійна міська [29].

В контексті подій Другої світової війни як колонізаційний проект можна розглядати численні радянські депортації, починаючи з польських осадників, членів родин учасників українського національно-визвольного руху, киримли та інших народів Кримського півострова. Радянська держава використовувала в'язнів ГУЛАГ та спецпоселенців для залюднення «неосвоєних» територій зі складними кліматичними умовами і слабкою або ж відсутньою інфраструктурою. В той самий час, коли спецпоселенці спрямовувалися в національні республіки та області СРСР, корінне населення цих регіонів знищувалося через колективізацію, примусові переселення, заборону традиційних місцевих систем господарювання, землекористування.

Радянська колонізація була не лише сільськогосподарською, а й промисловою. У цьому контексті процес евакуації промисловості УРСР у 1941 р. також можна розглядати як колонізаційний проект. Із позиції поселенського колоніалізму стає зрозумілим, чому радянська влада після війни перешкождала поверненню евакуйованих жителів до їхніх рідних домівок в індустріальні міста республіки й одночасно мобілізувала на її відбудову мешканців з етнічних російських територій. Так само вчиняли з репатріантами, 58 % яких по війні не повернулися додому, а спрямовувалися до різних промислових регіонів СРСР [31, С. 59].

Депортовані неросійські народи в місцях спецпоселення могли отримати соціальну мобільність і доступ до привілеїв через культурне стирання та асимі-

ляцію: спочатку в російській мовній і культурній спільноті, а потім (якщо цьому сприяло походження) — в етнічній групі. Ще один важливий аспект: асимілюючись у місцях спецпоселень, депортовані українці чи представники інших народів могли виступати стосовно місцевих неросійських етносів як колонізатори.

Важливим асимілятивним елементом стала армія. Для неросійських чоловіків вона виявилася основним середовищем їх російщення. В українця існувало багато можливостей побудувати військову кар'єру, але здебільшого коштом повної втрати національної ідентичності. Важливо зазначити, що жодна неросійська меншина не могла бути етнічною більшістю в армійському підрозділі, тоді як суто російські підрозділи існували і класифікувалися як еліта. Під час минулої світової війни українці становили другу за чисельністю національну групу у Червоній армії (понад 22 %), але жодного підрозділу, сформованого винятково з українців, не існувало [32, С. 400]. Військова служба супроводжувалася системним расизмом і насильством, майже завжди обов'язкова строкова проходила за межами національного регіону новобранця [33].

Раса, як ієрархічний принцип організації, перебувала в основі колоніальної логіки радянських поселенців. Росіяність стало расовою категорією, за допомогою якої організовувалося колоніальне управління поселенців. Відповідно, російський народ і культура розглядалися як вияви первісного буття і взірць для інших національностей. Ця расова ієрархія лежить в основі концепту «Великої Вітчизняної війни». Саме російський народ був призначений «згори» прикладом героїзму та жертвовності, натомість цілі етнічні групи класифікували як «ворогів», «зрадників», «колабораціоністів» або ж недостатньо героїчних. Наприклад, українців часто називали «зрадниками», «націоналістами», кримських татар — «колабораціоністами», євреїв — «ташкентськими партизанами». Різні етнічні групи мали різний статус в ієрархії етносів: депортовані «ворожі народи» посідали найнижчу сходинку, а столичні росіяни — найвищу. Цей колоніальний погляд на війну та участь у ній народів СРСР, коли переможцями над нацизмом уважалися «росіяни й російська армія», транслюється як сучасною російською пропагандою, так і залишається інтегрованим до західної історіографії [17].

Нині також можемо спостерігати на Заході спроби перегляду радянської історії крізь призму колоніалізму. Як приклад можна назвати книжку німецького історика М. Шульце-Весселя 2023 р. «Прокляття імперії: Україна, Польща й помилки в історії Росії» [34]. Події Другої світової в ній викладені в розділі «Радянський експеримент та імперська традиція 1917—1991», що містить традиційний наратив про війну. Проте загальний концепт видання вказує на актуальність саме постколоніального погляду на історію Східної Європи, зокрема в період Другої світової.

Новий дискурс Другої світової війни: розширення хронологічного, територіального і смислового контекстів

Ще однією проблемою минулої війни, яка залишається поза колоніальною оптикою й потребує перегляду, стала проблема часу. О. Стяжкіна констатує: «Спроба хронологізації Другої світової війни для українського суспільства через усталений радянський міф Великої Вітчизняної, який на початку ХХІ ст. підтримували російські історики та пропагандисти, очевидно потерпіла фіаско. Однак й загальноприйнятий “календар” Другої світової, що розпочалася 1 вересня 1939 й завершилася 2 вересня 1945, не цілком адекватний для описання фактичної історії війни для українців» [16, С. 37]. Агресивна російська війна, яка розпочалася під гаслами й символами «Великої Вітчизняної», вказує на те, що завершення Другої світової відбувається саме зараз в українських степах і містах.

Одним із перших здійснив спробу поглянути на ці події в Україні з позиції глобальної та міжнародної історії Т. Снайдер у праці «Криваві землі», включивши до аналізу Другої світової події 1930-х рр., починаючи з Голодомору. Ю. Лібер зауважив, що формування й еволюція сучасної України стали «інтерактивною відповіддю на тотальну війну та масове насильство минулого століття». За його визначенням, довгострокове кровопролиття розпочалося в 1914 р., а Голодомор 1932—1932 рр. та радянські соціальні експерименти він називає «другою тотальною війною проти України», позначаючи її як «невидіємну частину континууму масового насильства Першої та Другої світових воєн» [35, С. 45].

Я. Грицак також вважає, що точку відліку для періоду кривавих чи тотальних воєн потрібно пов'язувати з 1914 р.: «Ми не можемо говорити про Першу світову війну, Другу світову війну та роки між ними як про різні періоди. На моє глибоке переконання, це є одна й та сама війна. Я називаю її, слідом за багатьма істориками, “Тридцятилітньою війною ХХ ст.” Вона почалася в 1914 і закінчилася в 1945 р. І найбільша трагедія чи іронія історії полягає в тому, що у цей період Україна народжується як нація. Вона носить на собі його родові травми. Умовно кажучи, ми є діти війни» [15, С. 9].

Свої точки «входу» та «виходу» українців із Другої світової війни пропонує О. Стяжкіна: «Поза колоніальною оптикою такими точками може бути “поставлене” у роки Першої світової й таке, що закривається (й буде закритим нашою перемогою) війною РФ проти України, “українське питання”» [16, С. 38]. У нарисах, уміщених в її книжці, дослідниця представила власну версію подій довгого періоду тотальних воєн 1914—1953 рр. У 1930-х рр. це був час «безперервної мобілізації», а в період 1943—1953 рр. — практики рерадянзації України [16].

Розширення хронологічного й територіального контексту підводить до того, що 9 травня 1945 р. перестає бути в історієписанні «української Другої світової» центральною висхідною точкою наративу. У системі координат тотальних воєн ХХ ст. припинення боїв в Європі, в Африці, на Далекому Сході й Тихому океані, перемога над країнами нацистського блоку не означала завершення бойо-

вих дій, терору і брутального насильства в Україні. Важливо визнати, що з огляду на історичні перспективи та корінні інтереси української політичної нації, для українського народу Друга світова не стала переможною війною, хоча в лавах Червоної армії воювали близько 8 млн мешканців України. Для українців та війна — це історія «кривавих земель». Саме тому важливо відмовитися від міфу про «Перемогу» та від героїчної оповіді, а більше уваги приділяти жертвам і трагедії Другій світовій, іншим соціогуманітарним, політичним вимірам цього глобального протистояння.

* * *

Підсумовуючи викладене, можна сформулювати кілька висновків. Асоціативні ряди та аргументовані паралелі з Другою світовою війною, які наводять історики, політологи, фахівці з міжнародного права, коментуючи сучасні події, є результатом впливу останньої великої війни в Європі на наше суспільство й світогляд. Водночас Друга світова не може бути тим зразком подій, на який варто орієнтуватися для побудови прогнозів щодо сучасної війни Росії проти України та пошуку можливих варіантів її закінчення.

Агресія Росії проти України радикально змінює представлені в науковій літературі та суспільній свідомості інтерпретації подій Другої світової війни. Для України поряд із деконструкцією міфу «Великої Вітчизняної» принципове значення має дослідження проблеми її суб'єктності як в історичній ретроспективі, так і в умовах сучасного протистояння. Тож, окрім зусиль, спрямованих на «внутрішнього споживача», вітчизняні дослідники мають виконати важливу роботу самопрезентації України й українців у Другій світовій для світової історіографії, вписування національного наративу у загальноєвропейську оповідь.

Деякі українські дослідники вбачають у цьому завданні незавершеність певних процесів 1940-х рр., а саме — невдалу спробу відновлення державності учасниками національно-визвольного руху. Вказана обставина дає підстави кваліфікувати російсько-українську війну як «незавершену Другу світову». Одночасно таке бачення історичних процесів для України збігається з пропозицією вітчизняних фахівців про розширення хронології в інтерпретації подій війни проти нацизму. Це може бути включення цієї війни у широкий історичний період сталінських репресій або об'єднання з Першою світовою в довгу «Тридцятирічну війну ХХ ст.».

Нарешті доволі перспективними виглядають методологічні підходи колоніальних і постколоніальних студій у дослідженнях подій минулої світової війни. Системний аналіз російського імперіалізму в концептуальній парадигмі поселенського колоніалізму відкриває можливості для адекватного аналізу «українського питання» в політиці Москви в контексті історії інших колонізованих народів і територій СРСР, створює нові відправні позиції для інтерпретації подій воєнного лихоліття на території України.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Zubov, A. Eto uzhe bylo. My na porohe polnoho razrushenia systemy mezhdunarodnykh dohovorov, ekonomicheskoho khaosa y politycheskoi dyktatury. *Vedomosti*. 01.03.2014. URL: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrey-zubov-eto-uzhe-bylo> [in Russian].
[Зубов А. Это уже было. Мы на пороге полного разрушения системы международных договоров, экономического хаоса и политической диктатуры. *Ведомости*. 01.03.2014. URL: <http://www.vedomosti.ru/opinion/articles/2014/03/01/andrey-zubov-eto-uzhe-bylo> (дата звернення: 16.12.2023)].
2. Historiker Snyder: “Europa ist für Putin ein leichteres Ziel als die Ukraine”. *Focus Online*. 03.03.2015. URL: http://www.focus.de/politik/ausland/ukraine-krise/verwirrung-in-den-koepfen-stiften-historiker-snyder-europa-ist-fuer-putin-ein-leichteres-ziel-als-die-ukraine_id_4514445.html (дата звернення: 16.12.2023) [in German].
3. Snyder, T. We Should Say It. Russia Is Fascist. *The New York Times*. 19.05.2022. URL: <https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html> (дата звернення: 8.04.2023).
4. Streit, Ch. Winterkrieg: Wladimir Putins “finnischer” Krieg? 16.08.2022. *Clio-Guide: Osteuropa: Belarus, Russland und Ukraine*. URL: <https://ukraine2022.ios-regensburg.de/winterkrieg01/> (дата звернення: 16.12.2023) [in German].
5. Yakubova, L. Rashyzm: zvir z bezodni. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Якубова Л. Рашизм: звір з безодні. Київ: Академперіодика, 2023. 318 с.].
6. Dorokhina, T. Mikroistoriia viiny: 36 dib okupatsii s. Tupychiv na Chernihivshchyni. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*. 2023. 4: 25-42 [in Ukrainian].
[Дорохіна Т. Мікроісторія війни: 36 діб окупації с. Туличів на Чернігівщині / Т. Дорохіна, О. Коваленко, С. Токарев. *Український історичний журнал*. 2023. № 4. С. 25—42.]
7. Lytvyn, K. “Ne striliaite tilky v syna”: Okupatsiia s. Yahidne na Chernihivshchyni — svidchennia z pidvalu (3—30 bereznia 2022 r.) (interviu zapysala ta pidhotuvala do druku K. Lytvyn). *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*. 2023. 5: 35-49 [in Ukrainian].
[Литвин К. «Не стріляйте тільки в сина»: Окупація с. Ягідне на Чернігівщині — свідчення з підвалу (3—30 березня 2022 р.) (інтерв'ю записала та підготувала до друку К. Литвин). *Український історичний журнал*. 2023. № 5. С. 35—49].
8. Vorobiei, O. “Zaramiatai: ni rosiiany, ni bilorusy — nerukopozhatni”: Svidchennia pro okupatsiiu s. Yurivka na Chernihivshchyni (interviu zapysala i pidhotuvala do druku O. Vorobiei). *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*. 2023. 3: 30-47 [in Ukrainian].
[Воробей О. «Запам'ятай: ні росіяни, ні білоруси — нерукопожатні»: Свідчення про окупацію с. Юрівка на Чернігівщині (інтерв'ю записала і підготувала до друку О. Воробей). *Український історичний журнал*. 2023. № 3. С. 30—47].
9. Hrytsiuk, V., Lysenko, O. Viina Rosiiskoi Federatsii proty Ukrainy: voiennyi, mizhnarodno-pravovyi, heopolitychnyi ta ekonomichnyi vymiry. *Ukrainskyj istorychnyj zhurnal*. 2023. 2: 19-20 [in Ukrainian].
[Грицюк В., Лисенко О. Війна Російської Федерації проти України: воєнний, міжнародно-правовий, геополітичний та економічний виміри. *Український історичний журнал*. 2023. № 2. С. 19—20].
10. Yekelchuk, S. Naming the war: Russian aggression in Ukrainian official discourse and mass culture. *Canadian Slavonic Papers*. 2022. 64 (2-3): 232-246.
11. Kozlenko, I. Ukraina yak subiekt: poshuk novoi movy. *Krytyka*. 2022. 1-2: 26-28 [in Ukrainian].

- [Козленко І. Україна як суб'єкт: пошук нової мови. *Критика*. 2022. № 1-2. С. 26—28. URL: <https://krytyka.com/ua/articles/ukraina-iak-subiekt-poschuk-novoi-movy> (дата звернення: 16.12.2023)].
12. Portnykov Vitalii i Plokhii Serhii. Istorychna vidpovidalnist ukrainstiv — perepysatu rosiisku istoriiu. *Youtube*. 7.01.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WyWZDqAg0Pc> (дата звернення: 16.12.2023) [in Ukrainian].
[Портников Віталій і Плохій Сергій. Исторична відповідальність українців — переписати російську історію. *Youtube*. 7.01.2023. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=WyWZDqAg0Pc> (дата звернення: 16.12.2023)].
 13. Plokhii, S. Yalta. Tsina myru. Kharkiv, 2019 [in Ukrainian].
[Плохій С. Ялта. Ціна миру / Пер. з англ. Н. Коваль. Харків: «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. 416 с.].
 14. Hrytsiuk, V., Lysenko, O., Pokotylo, O. Ukraina v lavakh Obiednanykh natsii: lehitymizatsiia ta vnesok u borotbu z natsyzmom i fashyzmom u period Druhoi svitovoi viiny. *Ukrainskyi istorychnyj zhurnal*. 2020. 3: 4-26 [in Ukrainian].
[Грицюк В., Лисенко О., Покотило О. Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом і фашизмом у період Другої світової війни. *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 4—26].
 15. Hrytsak, Ya. Ukrainskyi vymir Druhoi svitovoi. *Druha svitova: rozdumy cherez visim desiatylyt*. Kyiv, 2022: 7-15 [in Ukrainian].
[Грицак Я. Український вимір Другої світової. *Друга світова: роздуми через вісім десятиліть*. Упор. І. Винокуров. Київ: Дух і літера, 2022. С. 7—15].
 16. Stiazhkina, O. Rokada: chotyry narysy z istorii Druhoi Svitovoi. Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Рокада: чотири нариси з історії Другої Світової. Київ: Дух і Літера, 2020. 272 с.].
 17. Kappeler, A. Nerivni braty. Ukrainstsi ta rosiiany vid serednovichchia do suchasnosti. Chernivtsi, 2018 [in Ukrainian].
[Каппелер А. Нерівні брати. Українці та росіяни від середньовіччя до сучасності / пер. з нім. В. Кам'янець. Чернівці: Книги-XXI, 2018. 320 с.].
 18. Marunchak, M.H. Ukrainski politychni viazni v natsystrykhykh kontsentratsiinykh taborakh. Winnipeg, 1996 [in Ukrainian].
[Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. Вінніпег: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. 364 с.].
 19. Berndl, R., Kaltenbrunner, M., Pastushenko, T. (Coms.). Viazni z Ukrainy v kontstabori Mauthauzen: istoriia ta pamiat. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять / Упоряд.: Р. Берндал, М. Кальтенбруннер, Т. Пастушенко. Київ: Фенікс, 2019. 352 с.].
 20. Isaiuk, O. Ukrainstsi v Aushvitsi: varianty etnokulturnoi samoidentyfikatsii v umovakh zahrozy. *Ukraina moderna*. 20.10.2020. URL: <https://uamoderna.com/md/ukrainczi-v-aushviczi-varianti-etnokulturnoi-samoidentifikaczii-v-umovax-zagrozi/> (дата звернення: 16.12.2023) [in Ukrainian].
[Ісаюк О. Українці в Аушвіці: варіанти етнокультурної самоідентифікації в умовах загрози. *Україна модерна*. 20.10.2020. URL: <https://uamoderna.com/md/ukrainczi-v-aushviczi-varianti-etnokulturnoi-samoidentifikaczii-v-umovax-zagrozi/> (дата звернення: 16.12.2023)].
 21. Papakin, A. Ukrainstsi — viazni kontstaboru Flossenbiurg (1940—1945). *Ukraina u Druhii svitovii viini: dzherela ta interpretatsii (do 65-richchia Velykoi Peremohy)*. *Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*. Kyiv, 2011: 433-437 [in Ukrainian].

- [Папакін А. Українці — в'язні концтабору Флоссенбюрг (1940—1945). *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції* / Відп. ред. Л.В. Легасова. Київ, 2011. С. 433—437].
22. Nakhmanovych, V. Svit pislia viiny. *Istorychna pravda*. 21.03.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/21/161088/> (дата звернення: 16.12.2023) [in Ukrainian].
[Нахманович В. Світ після війни. *Історична правда*. 21.03.2022. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2022/03/21/161088/> (дата звернення: 16.12.2023)].
 23. Snyder, T. Germany's Historical Responsibility for Ukraine. *Marieluise Beck*. 20.06.2017. URL: <https://marieluisebeck.de/artikel/20-06-2017/timothy-snyder-germanys-historical-responsibility-ukraine> (дата звернення: 8.04.2023).
 24. Historians and the War: Discussion with Prof. Timothy Snyder. Online Seminar. *Youtube*. 13.06.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Jp5MT4dJ1dw&list=PL_kg-S76hb4F93i4RMNUON0WKMumGvgQj8 (дата звернення: 16.12.2023).
 25. Motyl, O. Pidsumky imperii: zanepad, rozpad i vidrodzhennia. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Мотиль, О. Підсумки імперій: занепад, розпад і відродження. Київ: Критика, 2009. 198 с.].
 26. Applebaum, A. *Iron Curtain: The Crushing of Eastern Europe, 1944—1956*. New York: Doubleday, 2012. 566 p.
 27. Stiazhkina, O. Sproba nalashtuvannia antykolonialnoi optyky: Ukraina y ukraintsi u Druhii svitovii ta pislia nei. *Druha svitova: rozdumy cherez visim desiatylit'*. Kyiv, 2022: 16-26 [in Ukrainian].
[Стяжкіна О. Спроба налаштування антиколоніальної оптики: Україна й українці у Другій світовій та після неї. *Друга світова: роздуми через вісім десятиліть*. Упор. І. Винокуров. Київ: Дух і літера. 2022. С. 16—26].
 28. Hrytsak, Ya., Sharoval, Yu. Chy bula Ukraina Rosiiskoiiu koloniiieu? *Ukraina moderna*. 20.07.2023. URL: <https://uamoderna.com/history/chy-bula-ukraina-rosiyskoiiu-koloniiieu/> (дата звернення: 16.12.2023) [in Ukrainian].
[Грицак Я., Шаповал Ю. Чи була Україна Російською колонією? *Україна модерна*. 20.07.2023. URL: <https://uamoderna.com/history/chy-bula-ukraina-rosiyskoiiu-koloniiieu/> (дата звернення: 16.12.2023)].
 29. Kassymbekova, B., Chokobaeva, A. Expropriation, assimilation, elimination: Understanding Soviet Settler Colonialism. *South/South Dialogues*. 05.07.2023. URL: <https://www.southsouthmovement.org/dialogues/expropriation-assimilation-elimination-understanding-soviet-settler-colonialism/> (дата звернення: 8.04.2023).
 30. Wolfe, P. Settler Colonialism and the Elimination of the Native. *Journal of Genocide Research*. 2006. 8 (4): 387-409.
 31. Pastushenko, T. "Das Niederlassen von Repatriierten in Kiew ist verboten!". Die Lage der ehemaligen Zwangsarbeiter/innen und Kriegsgefangenen in der Ukraine nach dem Krieg. Kyiv, 2011. 162 s. [in Ukrainian and German].
 32. Bezugolny, A.Yu. National Composition of the Red Army. 1918—1945. *Historical and statistical research*. Moscow. 2021 [in Russian].
[Безугольный А.Ю. Национальный состав Красной армии. 1918—1945. *Историко-статистическое исследование*. Москва: Центр полиграф, 2021. 511 с.].
 33. Wimbush, E., Alexiev, A. The Ethnic Factor in the Soviet Armed Forces. R-2787/1. March 1982. *RAND*. URL: <https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/reports/2007/R2930.1.pdf> (дата звернення: 16.12.2023).
 34. Schulze-Wessel, M. *Der Fluch des Imperiums: Die Ukraine, Polen und der Irrweg in der russischen Geschichte*. München: C.H. Beck Verlag, 2023. 484 s. [in German].

35. Liber, Yu. Totalni viiny: Tvorennia modernoi Ukrainy v 1914—1954 rokakh. Kharkiv, 2019 [in Ukrainian].
[Лібер Ю. Тотальні війни: Творення модерної України в 1914—1954 роках. Харків, 2019. 528 с.].

Надійшла / Received 27.04.2024

Valerii HRYTSIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Leading Research Fellow at the Educational
and Scientific Center of Military History,
National Defence University of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
skifwo@email.ua

<https://orcid.org/0000-0001-9877-1900>

Oleksandr LYSENKO

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ukr2ww@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-4003-6433>

Tetiana PASTUSHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),
Senior Research Fellow,
Department of Military Historical Research,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
tetiana_p@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

WORLD WAR II IN THE CONTEXT
OF THE RUSSO-UKRAINIAN WAR: MAIN
NARRATIVES AND RESEARCH PERSPECTIVES

The purpose is to describe the reasons for using analogies and narratives of World War II in contemporary Ukrainian society and to identify the main topics of discussion and new trends in scholarly interpretations of WWII. **The research methodology** is based on the theoretical contributions of hermeneutics, approaches of historical comparativistics, and postcolonial theory. **The scientific novelty** of the material is to identify changes in the interpretation of the events of World War II under the influence of the current war of the Russian Federation against Ukraine in the work of contemporary specialists in the field of socio-humanities and to identify promising vectors of scientific research in this thematic niche. **Conclusions.** In scientific and public debates, there are three areas of change in the historiography of World War II that seem to be the most promising. The first area is related to the problem of Ukraine's subjectivity both in historical retrospect and in the context of the current war. Such work, among other things, involves conducting research that would show "Ukrainians" among the millions of Soviet war participants of WWII who have traditionally been seen as "Russians" in Western historiography. This includes calculating the number of Ukrainians among Red Army soldiers, prisoners of war, forced laborers deported to the Reich, including the so-called Ostarbeiters, and Soviet prisoners

of Nazi concentration camps. The second area is the study of the events of the last world war using the methodological approaches of colonial and postcolonial studies. The study of Russian imperialism in the conceptual paradigm of settlement colonialism opens up opportunities for an adequate analysis of the “Ukrainian question” in Moscow’s policy in the context of the history of other colonized peoples and territories of the Soviet Union and creates new perspectives for interpreting the events of WWII in Ukraine. The third area involves expanding the chronological framework of the study and including the events of World War II in the broad historical period of Stalinist repression or combining them with World War I in a long “Thirty-Year War of the Twentieth Century”. The proposed approaches will serve the purpose of further deconstruction of the “Great Patriotic War” myth, which remains an important element of Russian propaganda.

Keywords: *Russo-Ukrainian War, World War II, Stalinist repressions, Nazi concentration camps, Soviet POWs, colonialism, postcolonialism, subjectivity of Ukraine and Ukrainians.*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: СУЧАСНІ ТА ІСТОРИЧНІ КОНТЕКСТИ, КОМПАРАТИВНІ РЕТРОСПЕКЦІЇ, ПОВСЯКДЕННІ ПРАКТИКИ

Повсякдення російсько-української війни: усна історія

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.024>
УДК 94:355.01:[327:341.324](470:477.51)“2022/...”

**«...АБИ ТІЛЬКИ ДОЧЕКАТИСЯ ПЕРЕМОГИ»:
РОЗПОВІДЬ МЕШКАНКИ с. ШЕСТОВИЦЯ
НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ПРО ПОДІЇ ОКУПАЦІЇ**
Інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Боряк

Мета — представити оповідь мешканки с. Шестовиця на Чернігівщині (розташоване за 20 км від обласного центру) про реалії окупації населеного пункту військами РФ, обґрунтувати не тільки доцільність, але й нагальну потребу проведення глибинних інтерв'ю з тими, хто став свідком російського вторгнення, яке розпочалося 24 лютого 2022 р. Для досягнення поставленої мети було використано **метод** нарративного (з елементами глибинного) напівструктурованого інтерв'ю, де окрім загальної теми окреслювалося лише певне коло питань, водночас хід розмови залишався вільним, відкритим, з яскраво вираженими почуттями та емоціями респондентки. **Наукова новизна** полягає у запровадженні до наукового обігу нових фактів щодо життєдіяльності мешканців села під час бойових дій та окупації, їх стійкості, витривалості, поведінки загарбників тощо. **Висновки.** Вільна розповідь респондентки дозволяє виявити найбільш важливі змістові мотиви, що її конструюють. Попри свою суб'єктивність вони трансляють історичні факти, котрі в майбутньому можуть бути належним чином верифіковані масивом інших нарративів.

Ключові слова: *війна Росії проти України, усна історія, окупація, практики виживання, етнографічне інтерв'ю, Чернігівщина, с. Шестовиця.*

Цитування: «...аби тільки дочекатися перемоги»: Розповідь мешканки с. Шестовиця на Чернігівщині про події окупації (інтерв'ю записала та підготувала до друку О. Боряк). *Український історичний журнал.* 2024. № 4 (577). С. 24—39. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.024>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. *Українськij історичнij журнал.* 2024. № 4 (577)

Усноісторичний проект «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання» був започаткований групою дослідників у травні 2022 р. відразу після звільнення населених пунктів Чернігівщини. За час своєї реалізації він став майданчиком для апробації нової практики опитування в умовах війни, що триває. Цей досвід потребує особливої уваги, адже робота «в полі» відбувалася в обставинах травми, в якій перебували (можливо, досі перебувають) респондент чи респондентка. Передусім ідеться про такі наслідки бойових дій, як загибель або поранення рідних і близьких, страх за себе, членів родини, котрі опинилися на фронті чи у статусі внутрішньо переміщених осіб, знищення або пошкодження майна, переживання гострого емоційного стану (страху, злості, відчаю, безсилля, розгубленості). Водночас усе це, попри психологічну важкість вербалізації особистих історій, уживається із прагненням будь-що поділитися власним досвідом війни.

Треба віддати належне представникам академічної науки, але також і громадськості (це, зокрема, журналісти, правники, митці), які в довоєнний час працювали на різних майданчиках. Ситуація початку російсько-української війни миттєво налаштувала їх на документування передусім саме особистих досвідів, а отже пошуку нових підходів до фіксації, архівування та оприлюднення історії, що розгорталася на очах кожного. Свідчення цього — чимало зафіксованих дослідниками інтерв'ю, вже опублікованих як окремими збірками, так і у фахових виданнях [1, С. 41—43]. Вони сповнені болю, переживань, пошуків відповідей на багато питань, які залишаються відкритими. У цьому зв'язку не викликає сумніву, що заклик дослідниці з усної історії Г. Грінченко: «[...] ми самі як дослідники перебуваємо всередині дуже цікавого процесу, який мусимо вивчати у межах наукових стандартів максимально виважено та методологічно обґрунтовано» [2], з розумінням сприймається кожним, хто не захотів чекати «остаточного завершення минулого» (за Г. Грінченко) й узявся до роботи «по гарячих слідах». Безумовно, пріоритетними аспектами такої активності із записування стає напрацювання відповідного інструментарію, гарантування особистої безпеки як респондентів, так і записувачів.

Свідченням того, наскільки глибоко та відповідально ці питання опрацьовуються різними за фахом спеціалістами, об'єднаними метою документування війни, став, до прикладу, досвід правозахисного центру для військових «Принцип». Упродовж кількох місяців співробітники цієї громадської організації апробували метод, який назвали «мобільна етнографія». В умовах, коли інтерв'ю, вочевидь, могло виявитися неефективним, за допомогою смартфонів дистанційно, через месенджери, вони комунікували з пораненими та їхніми близькими [3]. Такий нестандартний підхід дозволив описати надзвичайно чутливий контекст повсякденного життя досліджуваної спільноти. Звернення до питань, що їх самі виконавці згаданого експериментального дослідження назвали «зануренням у щоденне життя поранених воїнів», видається показовим.

Власне, те саме завдання — розуміння життєдіяльності місцевого населення в повсякденності окупації або блокади, залежно від оперативної обстановки, сіл північно-західної частини Чернігівщини та обласного центру — стояло й перед учасниками та учасницями проекту «Гуманітарні аспекти російсько-української війни: історико-культурні візії та сучасні стратегії виживання». Щодо інструментарію, то виїзду у «чернігівське поле» передував етап ретельної розробки питальника, так само, як і супровідної документації, зокрема згоди респондентів на запис інтерв'ю, також паспортизації отриманого матеріалу, відзнятих (або отриманих від респондентів) фото- й відеозаписів, вирішення проблеми архівування набутих матеріалів, їх публікації тощо. Передвоєнний досвід роботи в «етнографічному полі», як ніколи раніше, став для учасників проекту у пригоді.

Принцип етнографічного інтерв'ю свого часу був запропонований та обґрунтований американським антропологом Дж.П. Спредлі (1933—1982 рр.). «Етнографію» він розглядав у контексті антропологічного дослідження культурних процесів та явищ. Фахівець сприймав кожну людину як носія культури, а отже у центрі уваги «етнографічного поля» пропонувалося тримати такі питання, як спосіб життєдіяльності особи, моделі її поведінки тощо: «Я хочу зрозуміти світ з вашої точки зору. Я хочу знати, що ви знаєте так, як ви це знаєте. Я хочу зрозуміти сенс вашого досвіду, ходити там, де ви ходите, відчувати речі такими, якими ви їх відчуваєте, пояснювати речі так, як ви би їх пояснювали. Ви станете моїм учителем і допоможете це зрозуміти?» [4, С. 34].

Саме завдяки тематичній етнографічній спрямованості нам удавалося, як тепер бачиться, в найменш травматичний спосіб разом із респондентами зануритись у важкі спогади про реалії війни. Нині, оцінюючи цей перший досвід, можемо обережно сказати, що найбільш прийнятним виявилось напівформалізоване (напівструктуроване, відкрите) інтерв'ю, яке спиралося на метод нарративного (з елементами глибинного) опитування. Респондентові була зрозумілою його загальна тема, внутрішньо в переважній більшості він був налаштований на відверту розповідь про недавні екстремальні події, що трапилися в його житті. Під час інтенсивного викладу спогадів у пам'яті респондента асоціативно спливали передусім ті епізоди, які представлялися для нього найважливішими. Це дозволяє, попри їх суб'єктивність, виявляти значущі для історії факти, зокрема щодо активних і пасивних методів спротиву ворогу, відваги місцевого населення, його здатності до самоорганізації, воєнних злочинів, «портрету» окупанта тощо. Не заперечуємо, що всі зафіксовані свідчення ще потребують перевірки, та розуміємо, що для цього потрібен час. Проте перші, справді «по гарячих слідах» зроблені записи, переконані, дають для цього необхідну емпірику. До слова, вона вже тепер може бути частково доповнена, а також верифікована завдяки 13, щоправда стислим (від 3 до 9 хв.) «Історіям свідків війни», записаним у Шестовиці у серпні 2022 — березні 2023 рр. в рамках проекту Музею «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова [5].

Запропоноване нижче інтерв'ю є зразком відкритого викладу. В ньому час-то звучатиме мотив «першенства»: перший колективний поклик душі зібрати речі для ЗСУ в перший же день війни; перша «зустріч» із російською ракетою; перша розмова з ворогом і проста жіноча наївність та невіра в його дикунство, а слідом — миттєве розуміння окупанта, його ненависті до українців та здатності вбивати. Доволі розлога, емоційна оповідь, насичена начебто занадто дрібними деталями. Проте у сукупності вони складаються в образ обпаленої «чернігівської Чернобаївки» (так назвали село Шестовицю через десятки одиниць ворожої техніки, знищеної на його вулицях) із мужніми, добрими, гідними, готовими до спротиву людьми.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. “Ya boialasia, shcho yakshcho pershu mene vbiut, to khto bude batku yisty varyty”: Rozpovid meshkanky s. Polissia na Chernihivshchyni pro zhyttia v okupatsii (interviu zapysav ta pidhotuvav do druku O. Vasianovych). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2024. 2 (575): 39-55. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.039> [in Ukrainian].
[«Я боялася, що якщо першу мене вб'ють, то хто буде батьку їсти варити»: Розповідь мешканки с. Полісся на Чернігівщині про життя в окупації (інтерв'ю записав та підготував до друку О. Васянович). *Український історичний журнал*. 2024. № 2 (575). С. 39—55. URL: <https://doi.org/10.15407/uhj2024.02.039> (дата звернення: 26.05.2024)].
2. Pecherskyi, A. Usna istoriia nezavershenoi viiny tse nasampered pytannia etyky i metodolohii — Helinada Hrinchenko. 12.10.2023. *ArmiiaInform*. URL: https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-viiny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/?fbclid=IwAR1Bs2pgGHCz9yM8bcy-WbDdvT1KpRraOOsAzCg-do-iAztLQ_mY_sGNQQGw [in Ukrainian].
[Печерський А. Усна історія незавершеної війни це насамперед питання етики й методології — Гелінада Грінченко. 12.10.2023. *АрміяInform*. URL: https://armyinform.com.ua/2023/10/18/usna-istoriya-nezavershenoyi-viiny-cze-nasampered-pytannya-etyky-j-metodologiyi-gelinada-grinchenko/?fbclid=IwAR1Bs2pgGHCz9yM8bcy-WbDdvT1KpRraOOsAzCg-do-iAztLQ_mY_sGNQQGw (дата звернення: 26.05.2024)].
3. Vid poranennia do povnennia: Etnohrafichne doslidzhennia shliakhu veteraniv ta yikhnikh blyzkykh. Tina Polek, Yevhen Lysenko, Oleksii Moskalenko, Denys Sultanhaliev, Liubov Halan; za zah. red. L. Halan, D. Sultanhalieva. Kyiv, 2023. URL: <https://www.pryncyp.com/analytics/vid-poranennya-do-povernennya-etnografichne-doslidzhennya-shlyahu-veteraniv-ta-yihnih-blyzkykh/> [in Ukrainian].
[Від поранення до повернення: Етнографічне дослідження шляху ветеранів та їхніх близьких. Тіна Полек, Євген Лисенко, Олексій Москаленко, Денис Султангалієв, Любов Галан; за заг. ред. Л. Галан, Д. Султангалієва. Київ, 2023. 139 с. URL: <https://www.pryncyp.com/analytics/vid-poranennya-do-povernennya-etnografichne-doslidzhennya-shlyahu-veteraniv-ta-yihnih-blyzkykh/> (дата звернення: 26.05.2024)].
4. Spradley, J.P. The Ethnographic Interview. Holt, Rinehart and Winston, 1979. 247 p. URL: https://spada.uns.ac.id/pluginfile.php/262424/mod_resource/content/1/James%20P.%20Spradley%20-%20The%20Ethnographic%20Interview-Harcourt%2C%20Brace%2C%20Jovanovich%20%281979%29%20%281%29.pdf (дата звернення: 26.05.2024).

5. Mistse podii: Shestovytsia. Katchoriia: Istoriia myrnykh. Muzei “Holosy myrnykh” Fondu Rinata Akhmetova. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/>; <https://civilvoicesmuseum.org/archive?filter=1&cities=906> [in Ukrainian].
[Місце подій: Шестовиця. Категорія: Історія мирних. Музей «Голоси мирних» Фонду Ріната Ахметова. URL: <https://civilvoicesmuseum.org/archive?filter=1&cities=906> (дата звернення: 26.05.2024)].

Олена БОРЯК

докторка історичних наук, старша наукова співробітниця відділу етнології,
Державний науковий центр захисту культурної спадщини
від техногенних катастроф (Київ, Україна)
olena.boriak@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

Olena BORIAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Senior Research Fellow at the Department of Ethnology,
State Scientific Center for Protection
of Cultural Heritage against Technogenic Disasters (Kyiv, Ukraine)

olena.boriak@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9873-6088>

* * *

Н.: ...Все добре буде, ніж би війни не було. Скільки років вже війни пройшло, і ще вони (росіяни — *О. Б.*) згадують. І вони товчуть оцю тему. Одне і те саме. А як де 9-те, День перемоги, як-то кажуть, приходить... Вони ж стоять і плачуть. Так подивився вже на їх... Ну, чого ви плачете? Життя продовжується. А тепер ми це повторюємо. Те саме. Те саме повторюємо... Ми тільки чекаємо бистріше перемоги і щоб більше цього не повторилося.

О. Б.: *От, ще січень 22-го року, вже по телебаченню якісь розмови, якісь політичні шоу, буде війна — не буде війна... От що ви думали у цей момент?*

Н.: Не вірила я до останньої хвилини. Мені був дзвінок від дітей, які конкретно вже знали, так працюють: «Мамо, підготується, збери документи, мамо, виїжджайте». Як я покину? Село вже працювало. [Я] серед жителів села, як я можу покинуть? А потім ще ж сім'я і господарство.

О. Б.: *У вас велика сім'я?*

Н.: Ми удвох з чоловіком даний час ми живемо. І тоді були двоє, так. І в окупації сиділи вдвох, діти пороз'їжались, у кожного свої сім'ї, у кожного своя робота. Ну, і що ви думаете? Не вірила! І ще й збирала. Речі на роботі пакувала, бо вже 26-го війна почалася у нас, а не 24 лютого. 26 лютого ми ще зібрали речі, дали клік. У нас така є група села Шестовиця, дала клік: «Давайте речі теплі для наших Збройних сил». Звезли продукти, люди несли, що могли. Даже за свої кошти купляли. Тушонку, згущонку, балики, ковбаси. Ми це все в нашому старостинському окрузі пакували.

О. Б.: А де саме ви пакували?

Н.: У старостинському окрузі.

О. Б.: У когось удома чи в Будинку культури?

Н.: Це сільська рада. Тепер вже називається старостинський округ. Сказали, щоб несли все. Вони до нас усе приносили: і крупи, і консервацію, і картоплю, і цибулю, ну, хто що мог, все-все-все. Ми спакували такі необхідні речі, теплі речі, нас дві машини спакували: я з чоловіком і ще під'їхали одна сім'я, тоже привезли. Дуже багато допомогли нам із ліками. І ми поїхали, в нас на пункт, куди звозили це, в наші ОТГ. Всі звозили, і ми туди. Ми не надіялися, що до нас дійдуть.

О. Б.: Я хотіла уточнити, це була ваша ініціатива щось робити?

Н.: Наша, ми знали, що в нас уже тероборона, ми знали, що вже в нас там охороняють Чернігів. Просто був клік душі. І що тут нам треба робити? Треба якось захищати, допомагати. І ми відвезли. Як коли вже верталися назад... Летіла... Я так думаю, що то летіла ракета. Там, як знаходилися ще наші хлопці на виїзді, охороняли, як-то кажуть, вже ж чекали, напевно ж, їх. Кричить: «Жіночка!». І вони їм крикнули: «Воздух!». І на нас: «Жіночка, ложиться!». Я вийшла, стою, дивлюсь на небо. Щось летить. А що летить? Я не знала. У ту хвилину я не знала, що. Стала і дивлюся, куди ж воно полетить. Він каже: «Бігом ложиться!». Я прямо з солдатами, як-то кажуть, з хлопцями, ледь перележала. «Тепер, — каже, — вставайте і бистренько тікайте, тому що війна розпочалася». І ще, я думаю: «Да яка може бути війна?!». Да це так, знаєте: «Трохи полетає, да заспокоїться, день, два — і все закінчиться». Так як наші «брати» називає (плаче) казали: «Ми за день, за два все вирішимо». І я чогось думала: «За день, за два, і ми це все вирішимо, і все закінчиться».

Приїхали ми у село. Дивлюсь, уже черга велика до магазину, вже посіялась паніка. Беруть хто крупи, хто сіль, хто туалетну бумагу — що було у магазині. Я ще зайшла і кажу: «Розходьтесь, люди, скупилась і розходьтесь. І вже, як-то кажуть, по вулицям менш (ходить — О. Б.). Як-то кажуть, ну, застерігайте себе. Напевно, розпочалася війна».

А сама додому приїхала. Чоловік каже: «Ти пішла б в магазин теж, ти не маєш ні солі, ні спічок, ні запасу, нічого». Я зайшла в магазин, встала в чергу, взяла коробочку спічек, взяла пачку солі. Мені шепче продавщиця, каже: «Беруть упаковками». Я кажу: «Хай інші візьмуть». Кульочок муки, буханку хліба, думаю: «На два — три дні хватить. Хватить. Хай другим буде». Аж тоді, як засіли, так не було вже ні-чо-го. Це коробочка спічек — тут почеркаєш. Сіль тая, як кажуть, газ, свет потух... В холодильнику трошки було, як-то кажуть, продуктів. Ягоди потекли. Тече печонка, тече там трохи було м'яса. Роздала сусідам сало. Печінка... У нас беременна жінка була, зайшов там один, попросив молочки. Я роздавала молоко, бо якраз корівка розтелилася: «Беріть, нате (бутилками оцими 6-літровими), беріть, беріть, беріть». Тоді кажу: «Дивіться, в мене ціле ведро пластмасове, печінка тут». Він каже: «Давай я віднесу». А вже були прильоти, вже гуло, стріляло, як-то кажуть...

Я кажу: «Якщо зможеш», — бо вона на другому краї беременна була. Беременна, вагітна, вірніше. Як правильно по-українськи... Як можу, так і кажу. Ну, і відніс. Він казав, що «я однесу». Бо там тоже були і дітки маленькі, і сама (жінка — *О. Б.*) на великому (терміні — *О. Б.*). Вона і родила во время ж окупації. Кажу: «Неси». Кому треба, тому неси. Тому кусок сала, тому то. Тоді думаю, дай же присолю собі ж, хоч у банку. Присолила. Потім розкрила, теж роздала (*сміється*). Бо не думали, не думали, запасів не було. Ну, картопля була, давала картошку, давала цибулю, давала морковку. Ну, такі були... Багато ж поприїжало. Чернігів думав, що в нас тут буде затишшя. Чернігів — усі діти приїхали до бабусь, до матусь (*плаче*), внуків, всі приїхали, може, все до нас у село. А получилось — ми засіли. І в кого ж є продукти, а який же городський — ще ж і немає. Ну, дружно було, дуже дружно. Дуже вулиця наша дружна. Не знаю, як тут на окраїнах було. Ну, по нашій вулиці! Ділилися всім. Потім до нас завезли... Тоже, случайно віз чоловік макарони. Кажуть, дев'ять тон. У нього була фура така загружена. І вже ж мост взорвали, вже не можна було (проїхати — *О. Б.*). Він заїхав сюди. Теж тут його родина і теща жила, і, як-то кажуть, сестра тут, жінка з нашого села його. Поставили у дворі ж цю машину. Наших ці макарони спасали. Хліба не було. Брали люди мішками макарони, давав він. У кого нема коштів, давав і так. Бо знав все село, знаємо всі його, знаємо ми, дякуємо йому велике. І що ви думаєте? Ми навчилися з макаронів хліб пекти. У кого грубка на вулиці — робили. У мене піч, українська піч, не викинули. А їсти не хотілося, чесно казати. Прийшла до мене сусідка, бо до неї приїхало аж до 11 чоловік. І за молочкою. Кажу: «Бери кисляк, і сироватку, і молоко, бери». Вона каже, що «латки печу, поки мука вже є, латки печу — їдять! Стреси такі получають, — каже, — гору напечу — з'їдають, гору напечу — з'їдають». Кажу: «Бери, печи, хай їдять». А ми сидим з чоловіком — не їмо. Ми тоді як вийшли, я була на 10 кілограм похудала, чоловік тоже, і кажуть на мене, кажуть: «Ти чого чоловіка не кормила?». — «А ми не хотіли їсти!». Тому що я знаю, одно дитя десь бігає, друге сидить у Чернігові, не вспіли до мене приїхати. І сиділи теж 21 день, зв'язку з ними не було. Які нерви, яка їда?! Як я не знаю, чи вони там хоч поїли що-небудь... Так сидиш, можеш і у погреб піти. Є і консервація, є якоїсь картошки, можна ж і напекти щось, і зробити. Було що їсти такого. Хай там хліба не було. Хай там сахару не було, цукру, так кажуть. Ну, можна було шото взяти і з'їсти. А що вони в городі, як не вискочать, не куплять в магазині, що вони можуть? Це все нерви з'їдало нас весь [час]. Ну, то було добре, легше було. Вже я набрала віс (вагу — *О. Б.*), і знову назад вернувся.

О. Б.: Скажіть, як ви пекли цей хліб із макаронів?

Н.: З макаронів? Замочували водою, щоб так тільки покрила.

О. Б.: Вони довгі були? Чи такі короткі?

Н.: У кого які були. Всякі різні у нього в машині були. І обрізані, і кругленькі були. Кому який мішок достався.

О. Б.: Макарони в мішках були чи розфасовані?

Н.: Прямо в мішках. І брали люди всі мішками. У кого велика сім'я, так і по п'ять мішків брали. «А, — кажуть, — куди нам дівати макарони?». Бо ще залишилися.

О. Б.: *Скільки там? Кілограм тридцять? Скільки там у мішку?*

Н.: Ну, двадцять п'ять. Двадцять п'ять. Так, мішок такий добрий. Ну, і ви думаєте що — замочували. Він набухав так усе рази, так тісто получалося. І латки люди пекли. Сіль додавали. У кого є сіль. Сода була. У кого яєчка — додавали. У якого олійка була. Туди усипали. Ну, і воно ж... Посадиш уже в каструльки, в якусь сковородачку. В мене — я в піч садила. Піднімаються (*замріяно*), корочка береться, молочко є. Та жіночка, що мені принесла, каже: «У мене нема печі, будемо пекти». — «Давай, неси, неси». Принесла, попекли. Боже, як ми раді були тому хлібу! Корка засмажена...

О. Б.: *Ну, це ж пшеничне борошно...*

Н.: Так, так, так. Казали ще на початку, що пересівали, була мука, можна сказати, комбікорми. Пересівали, і такий даже пекли хліб. Хто міг, як виживав. Ну, вижили. Я ж кажу, що вижили [...]. Я і варіння роздавала, як-то кажуть. Ну, консервацію давала. Особливо в мене йшли в хід огірки.

О. Б.: *Це квашення?*

Н.: Так. Закриті. Отаку шестилітрову бутилку. Рецепт я вже тут дала на пів села. Вже багато хто ним користується і дякують. Приїхали даже з Миколаївської області, хотіли в нас пересидіть війну, аж їх застало тут. І діток було четверко. І кажуть: «Так люблять ваші гурки!». Я кажу: «Так бери». На чоловіка кажу: «Винось!». Він дає: «Беріть, їжте. В мене, — кажу, — є вони. Дасть Бог, родять, будемо знов закривати». Огірки роздавала шестилітровими бутелями [...].

О. Б.: *Скажіть, як окупанти заходили? Це поки що лише літало, так?*

Н.: Літало. На роботі все закрила. Ну, взяла ж додому ноутбук, документи, печать, ухватила все. Іду ж. Летить — присідаю. Дійшли ми додому, я ж там якраз вже поклала роботи, недалеко в центрі живу. Перед цим сказали, що нема в селі нікого (ЗСУ — О. Б.). Наші за село відійшли, тому що знали, що якби були вони, наше село б потерпіло. Танки йдуть. Я кажу: «О, — казали, — вийдуть, аж тут вертаються». Наші, так? Думала, наші танки. І ми йдемо. Я йду з чоловіком зустрічати. Танки йдуть, танки йдуть, танки йдуть... Дивлюсь, буква «о». Зарисований «зет» той і «о». І оце ж телефон у мене в руці, люди вже дзвонять: «А хто це, що це за танки?». А я кажу: «Білоруси. Буква “о”. Сидіть по дворам, нікуди не виходьте!». А сама вже нікуди не йду. Стою, чекаю. Вони ж вже йдуть і минають мене, і заходять вже ж, правда. Ну, то (*нозіхає*) чисто рускі, високі такі. Ілі білоруси. Тому що видно якісь... При формі, раціі і усе [...]. Тут ранений був. Бо приїхала машина з Хресту, така вже спеціалізована їх машина, і там він був вже ранений. І ранений, я думаю, там не звичайний солдат. Бо хто б там шукав для звичайних солдатів, які гинуть теж. А був якийсь їхній керіводящий, як-то кажуть, керівник якийсь. Ну, і ви думаєте, я кажу: «Нема у нас

лікарні». Так, звертаються, розмовляють. І танки стоять, танки минають нас. Тоді вони, якщо нема в нас, ні медпункта в нас нема, ні врача немає. Дійсно, в нас нема врача. «А хірурга взагалі, — кажу, — нема». А вони: «Так ето що ж нам робити?». А я так наївно ще й кажу: «А ви б це б, — кажу, — здалися б у палон, і там би вас полікували б, і допомогу оказали б». І така наївна стаю з ними, розмовляю сміливо. Вони на мене так оглянули. Тоді чоловік до мене прийшов і, як-то кажуть, куми мої підійшли. І вже ж давай з ними...

О. Б.: Російською мовою з ними говорили, так?

Н.: Ми старалися також ламаною розмовляти, бо ми ж якось живемо недалеко від Білорусі. «Пішов-пашов», така ж ламана теж. Вони нас розуміли. І вони питають: «Що це за станиця?». «Деревня», по-вашому — це обичне село». «Не може бути!». І по-руські: «Не может быть — у вас і асфальт, у вас і всьо...». А мой чоловік каже, що, так, «в нас і газ, і в нас і світ, у нас усе...». І вони так в безумії, і не вірили, що це: «Який гóрод?», — вони просто питають. «Який город? Город який?». А ми кажемо: «Ні, це село, це село». Доказуємо їм, що село, — вони нам не повірили. Ну, як вони (танки — *О. Б.*) почали розворачуватися, [...] вони так нам сказали, що мій же (чоловік — *О. Б.*) вже підійшов, каже: «Хлопці, ви звідсіля не вийдете». Так сміло сказав: «Хлопці, ви звідсіля не вийдете». А він каже: «Батько, не переживай. Ми день — два тут ось побудемо і уйдемо». А я кажу: «Ви ж приїхали з тої сторони, із сторони Гомеля, Білорусі. Так вертайтесь туди! Звідки прийшли — туди і вертайтесь! Тут нема нікого. Тут діти і старики. Тут нема нікого. Тут село маленьке. Шо вам тут робить? Ви нам, будь ласка (а вони як розворачувалися, ту зупинку першу, як ви приїжджали, зламали), ви нам пошкодили». Ну, я кажу: «Пошкодили!». Вони кажуть: «Вибачайте». Я кажу: «Їдьте, ми відремонтуємо, тільки їдьте». І так розмовляли, розмовляли. А ззаді другий танк розворачується, йому нада дорога. І перещолькують (автомат — *О. Б.*), на нас наводять. Ну, й каже: «Подимайте руки». Я не підняла, я так стою у безумію в такому, думаю: «Як це вони будуть в мирне населення стрілять?». А він і каже: «Пішли отсюда!». По-простому послали. «Бо буду щас стрілять». Тоді трошки у мене нос, як-то кажуть, запрацював. Я на цих людей [подивилась] і сама кажу: «Все-все-все, нема тут мови. Пішли, пішли, пішли». Хлопців у плечі, кажу: «Ідьомте, ідьомте, ідьомте». А вони в нас уже, ото ж Будинок культури в центрі, от так розворачиваються, до огорожі, ми ж так підходимо, він вже їде, бо з цим танком не розминуться, що там того... Ми вже так постояли, він проминув, кажу: «Все, мови нема».

О. Б.: Як вони були вдягнені? Нормальна форма в них була?

Н.: Ні. Оце по нас їхали отеті... Тепер ми вже знаєм, що були у нас башкирці, туйнці, чи як їх там — узкоглазі. Оці на нас перевели, перещолькнули. І ось така лють, ці очі, який з танка сидів на мене дивився, такий, розуміє, усміхнений, такий, як от по-руські чи як по-якомусь іншому, призирає нас. З пренебреженням на нас дивився. Думає, що ви тут стоїте, як-то кажуть, і нам лапугаєте. Ну, я тоді вже зрозуміла, що це вже приїхали серйозніе...

О. Б.: У них була військова форма?

Н.: Була військова. Потім уже, тоді, що ж вони сиділи — герої на танках з оружьем, що там можна сказати. Потім уже вони... Нікуди не виїхали, а почали за нашими спинами (заселятися — *О. Б.*). Дивилися, де будинок, бачили, що там ніхто не перебуває, заїжджали в горіди. Танки ламали (паркани — *О. Б.*). Розмістилися всі в селі, потрошили, позаєжали. І стояли, і оточили все наше село. І снайпери на кришах сиділи, це тепер вже ми, а не тоді, узнавали. Бо мені треба було ще трохи пізніше, коли нам дозволили за водою ходити. А то ж ми сиділи без води, світ потух, а в нас же водопровод. (Зникло світло — *О. Б.*) через три дні. Як вони зайшли, через три дні.

О. Б.: А що було? Вони щось підірвали?

Н.: Тут їх як рванули, і газопровод вже тут порушився. Тут стояла колона [...]. Тут стояла колона. Ось на цій вулиці. Бачите, як вони красиво стали? Тут будинки, тут будинки. І вони ставили на цій узкій дорозі свою всю техніку, яке там було. І горюче в них було, і все було. Ну, у нас люди тоже працювали. Дали координати. І це був прильот наших. Їх тут, як-то кажуть, накрили. Ну, воно получилось тим, що було тут багато горючого в їх, і спалахнуло полум'я, і пішла вся вулиця горить, і, звичайно, всі будинки. Оце тільки було одно, що погано. І вони тут погинули. Ну, багато ж ж, кажу, що за цього нас пострадало, 12 будинків у нас тут пошкоджено [...]. Це (вулиця — *О. Б.*) Колективна і повернуть — там Садова теж. Ну, там самі спалили. Вони ж не розуміли. Газовий котлол. Вони ж не знали. Там даже тоже жили, так тріски ламали, підпалювали котлол. Ну, це ж, якби був газ у той час, це ж би летіли їхні клоччя, і будинки б летіли. А так, як уже ж порушили, у нас газ уже перекрився. До цього газу доступу не було, електрики не було. Так вони тоже так жили, як і ми, у темноті і всьому. Кастри палили. І вони так само, напевно, брали (чим розпалювати — *О. Б.*), бо багато ж валялося после їх уходу, вони на кострах же варили. І ми ж так само присвоїлися. У кого, я ж кажу, була пічка, в пічці варили. Хоча, зазвичай, ще по первих днях боялися і топить, бо думаю, зараз дим поїде з труби, побачать, що топиться. Нас виженуть і прийде в тепло. Хоча такі були случаи, заходили тут по країні [...]. Там жіночка теж. Так, їх виселили в один будинок, а самі жили, що хотіли — те й робили.

О. Б.: А зв'язок був?

Н.: Все зникло. Телефони розрядилися. У когось ще були машини, так з акумуляторів підзаряджали.

О. Б.: А ви як?

Н.: А в мене був зв'язок з-за того, що прийшли до нас перевіряти телефон, ходили вони по кожному двору. А я ще працювала своїм телефоном, [...] давали інформацію [...]. Так само ж трошки були зв'язки ЗСУ.

О. Б.: А про що інформація? Що ви могли дати?

Н.: Яка обстановка в селі [...]. Небезпека була. Мене запеленговали. Мій телефон запеленговали. Підїхала машина, мій чоловік виглянув у вікно. З цією

антенною ж. І ми фортку прімкнули ж вже. Доброжелателі нам не потрібні, щоб заходили, хоча це для них не перешкода. Автомати, все... І я саме по телефону давала трохи, бо в мене зв'язок з ЗСУ, про мост вони питали, як там, що, да в селі обстановка. Скільки танків стоїть.

О. Б.: А ви рахували їх?

Н.: Рахували. Рахували, повідомляли.

О. Б.: Як це відбувалося? Ви виходили на вулицю?

Н.: Запитання було, по яку адресу, у них же мабуть карти є, по яку адресу стоїть техніка. Я сказала. Я знаю село, знаю адресу. Я сказала, по яку адресу, які вулиці.

О. Б.: Тобто ви все ж таки виходили, дивилися?

Н.: Виходили ми, трохи виходили, трохи мені телефонували наші люди, ще зв'язок був, ще ми були дурні може, чи наївні, ще ми небезпеки не чувували. Ще мені телефонують, кажуть, мол: «Воно вже магазини наші зривають танками, граблять і все». А я їй кажу, ще вибігала на вулицю, і вони кала двара були, і ще кажу: «Що це за мародьорство?! Ви нас приїхали захищати, а що це ви робите?»; Ну, один, правда, як-то кажуть, божественний попався. Каже: «В сім'ї не без урода. Ми не знаємо». Ще нам розповів, що ми попали під обстріл, ми тут багато друг друга не знаємо, ми пробивалися на Київ. Ну, бачимо, що мост... Вже ж вони понялі, що мост сорваний, і вони так крутилися, так крутилися в нашому селі. І зрозуміли, що нада їм тут окопуватись, бо і ходу назад їм не було, і вперед їм уже нема. Бо там тож стояла та сторона ж, там наші стояли ЗСУ. І обстріли йшли. Вони на Чернігав стріляли, і на сусіднє село, там же через міст Іванівка, Ягідне, вони туди. А там же тож наші давали їм відповідь. І ми оце так, як-то кажуть, хазяйство, нада ж вийти. Так отак, вийдеш до хліва, хочеш дати, а тут летить з цьой сторони, а тут така зустрічка. І отак-от як заяц стрибаєш отак, ну, вже... Як-то кажуть, чотири дні було дуже важко, перву неділю було важко. А тоді ми вже знаємо, коли в їх... Я ж кажу, обід, затишки, коли будуть стрілять — ноччю, під утро дуже вони, «савушки» тут стріляли, стріляли. А потом чую, «савушка» одна затихла. «Наші попали!» — кажу. «Ура!». Це для нас радість була. Молодці хлопці, молодці! А тоді ж вони почали що робити? Вони отут на фермі, — це ж хотілося ще на ферму вас туди привезти, — їх штаб був. І там же «савушки» були. І вони ж оце виїжали десь з цього краю і це ж бомбили ж туди, на Чернігів. Так вони оце так — стрільнуть уже і перебігають, як зайці, щоб не поймають, вже ж одного захаркатів, як-то кажуть, вже, «хлоп-хлоп-хлоп», вже і все, кажу: «О, слава Богу!». Так почали перебігати — «бух-бух» — і тікати, і перескакують, і перескакують. Вже, кажу: «О, трохи вже навчилися воевати».

Ну, можна сказати, прийшли солдати, як ви запитали мене, в чому вони були одеті. Бо вони вже ж по селу ходили, смільчаки такі, з автоматами. І ходили в чоботах резинових, оці ж башкірці, оце ж еті маленькі такі ростом, обув така їх маленька, і кеди в них там були. Зовсім армія не належить. А танк, я ще замітила, ми ще ж були їх пофотографували, ну, та жіночка, яка... Я так кажу: «Давай знімай, поки ще не розрядився». Ну, в неї дитинка, — удалила, наче

побоялася. Бо вони почали по дворам ходити телефони (шукати — *О. Б.*). І вона удалила, і телефон заховала. Тому що, ну, кажен же хоче... Небезпечно ризикувати. Танки, я як подивилася, були нові танки, були такі... А то їхав — гусениця так «трик-трик». Думаю: «Боже, з мусорки якоїсь вони взяли». Ось така техніка в них була. Їх просто кинули. Я не знаю, вони такі були чи впевнені, що тут прокатаються, поїздять і все буде їхнє. Ну, не так-то тут було. Так їм би треба переказати: «Ми непереможні! Ми непереможні!». Хай вони про нас що хочуть кажуть. Наша нація, наша сильна нація.

Ми витерпіли морози і вони мерзли. Ну, ми тоже витерпіли, тому що морози вдарили. А чого так морози вдарили? А воно ж, як-то кажуть, весна. А вони такі морози... Що вони робили, як холодно було? Повідбирали в людей, дуже багато в кого є бензопили. І вже ж тоді вийшли з села. Вийшли вони з села. І по окружності нашого села, там у лісі, строїли бліндажі. Там такі бліндажі, я кажу, чи вони там збиралися чи зімуть, чи літуть. Казали, що по метров шість діною. І такі доміки, як-то кажуть, поробили тільки норами. Наші дачі люди строять, обживаються, за кордон їздять, приїжають із машинами, приїжають, як-то кажуть, обживаються, бо не леняться, трудяться люди наші і в селі, і їдуть, виїжджають за кордон. І хочуть жити, і краще, щоб і дітям було, і собі. А вони в нори, в нори ховалися, ховалися, як щурі. По-другому не можуть.

О. Б.: Вони силою забирали одяг?

Н.: Самі заходили. До нас заходили за телефон. Це ж телефон запеленгували. Чоловік у вікно подивився, каже: «Відключай, відключай!», бо ще він в мене трохи працював. Я його відключила і, ви знаєте, так кинула, що я довго шукала. А у чоловіка був кнопчний телефон, він у кармані, і пішов. Ну, вже він в його не працював. Розрядився. Восім чоловік! Помімо цієї машини ще восім чоловік стояло коло двора, і автоматом вже стукають у фіртку, яка закрита ж була. Він: «Я піду», — каже. Я: «Ой, не йди». «Так все одно, — каже, — шас переріжуть, ще хуже зроблять. Піду, а ти хавай». Ну, я вже кинула той телефон і сижу так за угол хати, стою ж і прислухаюся ж. Аж він вийшов і каже (чоловіку — *О. Б.*): «У вас десь тут сотий працює в селі, ми шукаємо». Він (росіянин — *О. Б.*) каже: «Покажіть свій телефон». Він (чоловік — *О. Б.*) оце з кармана потяг. «А другий?». — «Нема в мене більш ніякого». Він надіявся, що я вже заховаю. Надія була, щоб вони не зайшли. Якби зайшли, вони б усе знайшли. Це Бог одвернув, я не знаю... Ну, вони подивились — дійсно. Телефон же нічого. Він каже: «Ну, що ви побачите, як, — він вже каже, — світла нема, нічю нема, зарядить нема, нема нігде нічого». Ну, і тоді вони питають: «У вас тут були, мол, солдати чи не були?». Він каже: «Нікого в нас тут не було». Ну, вони хотя там замітили, що окопи ж були, ну, то такеє. Ми стояли на своєму, що в нас чисте село, щоб не дай Бог не хадили по погребях. І не стізали, як-то кажуть, народ, бо вони ж тоді солдатів би шукали. Нема нікого в нас, нема нікого! Тута мирне населення. «Ви ж прийшли...», а ми вже такі вже смелі... Чи він то в стресі, він такий: «Ви ж прийшли нас захищати, а від чого тока ви захищаєте? Світла нема, ось, газу нема, води нема». — «Це не ми, це ваші». — «Да ні, — каже, — на-

ших тут вже немає. Ви ж тут прийшли нас захищати. І ви ж, хлопці, — каже, — не надійтеся, що вас тут будуть із цвітами, квітами зустрічати. Це вам не Донбас, це вам не... Тут, — каже, — вас ніхто не буде зустрічати». Я тоді казала йому, що... Я не знаю, ми так сміло говорили, ну, і будемо і даліше говорити. Тоді він запитав: «Велика в вас сім'я?». Каже: «Да, в мене єсть і дружина, і внуки, і син, єсть і дочка». Ну, я кажу: «Якби зайшли, їх вже нема у нас рядом». — «Це ж так, ми сидимо, вже тепер, — він каже, — що, ну...». Він же попитав, «велика сім'я є», я розказав, яка в мене сім'я. «Ми не одинокі, у нас є (діти — О. Б.), а ми пенсіонери, ми вдома». — «А де ваші діти?» — «Хай, — каже, — запитали, я би сказав, що пороз'їжджалися, а ми вдвох». Ну, тоді вже ж: «А є у вас махра?». Оце ходили, вони тоді вже питали махру і водку. Він каже: «Нема в нас, хлопці, і вам не совітую. Я колись у дитинстві, — каже, — покурив, так у мене отак дерева покрутились, покрутились» (*посміхається*).

О. Б.: Що, так і сказали?

Н.: Да, вони ще стояли, тоже ж улюбалися, бо були больш такі, ну, еті, не оціі ж... Ну, я ж казала, рускіє чи білоруси то були. Більше так розмовляли спокійно. А тоді каже: «А ви нас боїтеся?». А він (чоловік — О. Б.): «Так, — каже, — стою на їх, дивлюся да й кажу: “Так, хлопці, ви стоїте з автоматами, от щоб ви? Давайте я стану з оружием, а ви без нічого — будете мене бояться?”». Вони поулюбались. «Да, — каже, — ви правду кажете». — «Ну, так-от і я ж, — каже, — стою, розмовляю з вами і боюся. Я ж не знаю, з чим ви прийшли». Ну, порозмовляли, порозмовляли і сказали, що ми телефони провіряємо. Більше нічого не спитали, за махру запитали — нема. Ну, і пішли далі до інших сусідів. Він заходить, а я кажу: «А якби зайшли?». А він (чоловік — О. Б.): «Ти телефон заховала?». Кажу: «Він вже в мене теж погас, відключився». І так без уваги, і вже його не беру, і тиждень, і два вже ж проходить, бо, дійсно, вже в мене він погас. А тоді ж, думаю, треба ж десь, вже ж трошки вони відійшли, так треба ж десь подзарядити і все. Ні, вже не було не зарядки, нічого, вже 21-й день в мене зв'язку з дітьми не було. Це була одна тривога. Діти теж переживали. Ну, да, нема зв'язку. Чи ми живі, чи зболіли, так як-то кажуть... Пережили, зустрілися вже після окупації, це радості, сльози були, всі живі-здорові, надіємося, що і будемо живі-здорові [...].

У перше дні ми сиділи в підвалі у свого кума і нас там збралося, всі просяться, бо він (кум — О. Б.) молодець, картошку накрив, коври які, кортонки, все таке, все позаносив, тюки соломи понакладавав, і був теплий погріб. А тоді попросилася одна сім'я, дитинка, полтора годика. Там нас 17 чоловік! І вже тесно. Я кажу: «Йдемо у свій погріб. Ми вже з тобою вдвох». Нам незручно, тому що там дівчара і три сім'ї, у кожного діти. І ми перейшли у свій погріб, який сирий, холодний. І я остаточно чую, я заболіваю температурою. Таблеток, яких в нас не було, ніхто не запасав, ліків ніяких не було. А які були ліки, ми всі спакували на ЗСУ, одвезли. Ми ж не думали, що в нас так застане. Ну, і факт того, що чоловік чотири тюки заніс соломи, давай матрас переносить, давай подушки, ватні одіяла, давай вже ж мостить, бо дуже великі прильоти, що хата ходаром ходила. Не то що сидиш: і двері відкривалися, і стінка наче щас на тебе упаде...

О. Б.: Тобто ви могли скільки годин підряд там сидіти? Чи цілими днями?

Н.: День трохи було тихіше. З 12-ти і до утра ми там сиділи.

О. Б.: На ніч ви йшли туди?

Н.: Так, йшли туди, тому що такі прильоти ходили. А тоді в мене температура. Знаю, що легла я в одежі, ми не роздівалися. У тому пальті, я як оділа його — сине пальто і шапку синю, так і всю окупацію. Не то, що там роздівається, помиться, другий раз не було ж не води, нічого.

О. Б.: А як же без води?

Н.: Тоді вони нам розрішили в колодязі ходити. Дали дозвіл, пов'язать ленточку — і дозвіл...

О. Б.: Що це була за «ленточка»?

Н.: Білу. Білу. Білу. Білу. Ідем і ведро (тримаєш — *О. Б.*), щоб руки були не в карманах, ніде. Ідеш по вулиці, так значить із ведром ідеш. І вони вже ж самі воду брали в колодязях, і нам дозволили, і до 5-ї години тільки. І з 10-ї (ранку — *О. Б.*) якось так розпочиналася ходьба, і до 5-ї (вечора — *О. Б.*). Бо тоді вже, як-то кажуть, комендантська година, щоб ніде не піти.

О. Б.: Як окупанти комунікували з вами? Чи якесь «сарафанне радіо» працювало? Як ви дізнавалися, що можна йти до колодязя?

Н.: Сусід сусіду. Йде і каже, Міша, там, чи Катя, ідемо і ти по воду... Тобто вони до когось одного заходили і казали, що передай, де, де... Там, де колодязь, там вже люди були, можна ж набрати води, вони беруть. І кажуть: «Можна, хай ідуть, беруть» [...]. Ось ідеш по двору, і «дула» також сидить наверху і дивиться такою... Так глянеш на нього і пошов собі тихенько. Думаєш, чи дайдеш до будинку, чи не дайдеш, чи тобі щось вистрілить... Ну, слава Богу, таких не було. Вистрілів не було. Тільки отак поначалу заходили, оце там людей шукали, атошників. Одну сім'ю. Оце сім'я атошників і форму знайшли.

О. Б.: І що вони зробили?

Н.: Ну, хотіли, щоб він становився на коліна і стріляли по ногах. Ну, він не став. Не став.

О. Б.: Він був в АТО, так?

Н.: Так. І він був тут.

О. Б.: Як вони вираховували, що він був в АТО?

Н.: Форму найшли. Документи якісь найшли. Вони ж їх вигнали з будинку, вони пішли в інший сусідний будинок, там жили, а вони жили в тому. І це... І його, як-то кажуть... Но не став на коліна. Вони по ногах постріляли, мама там плакала і просила. Там мама роль зіграла. Ну, сусіди там заступилися, а він після АТО, трошки його було, я не знаю, трошки наче контузія чи чогось, що його вже, можна сказати, більш тоді не брали. Тоже ж АТО, приходить, нервна психіка порушена і все.

О. Б.: Вони мародерствували?

Н.: Брали. Забирали...

О. Б.: *Що вони брали?*

Н.: Що вони брали? І даже шуби, даже еті брали... Вони собі йдуть, знаєте, жіночі валенки брали. А в їх маленькі ножки, а ми самі мерзли, так забирали у людей. А так брали, це ж, електроприбори брали. Брали... Телефонів багато в людей позабирали. І (кажуть — О. Б.): «Ми вам, — каже, — проверимо і принесемо». Але ніхто їх не привозив, і не приносив [...]. Яюсь махра і горілка. Махра і горілка. Як хотіли, пили.

О. Б.: *Пиячили, так?*

Н.: Ну, де в кого ж і находили, а в магазинах же трохи ж понабирали. Ну, нас, наведено, ще спасло, не знаю, наскільки це легенда, чи ні. Будьто би два друга, ілі, хто каже, два брати. Один ЗСУ, один кримський тут був у нас. І він сказав: «Мародерство і все таке — буде разстрел». Так після того, як вони походили по селу, трохи помарадьорили, така стрільба була в лісі! Ми ще стояли, слухали, і будьто би казали, що там двох чи скільких ета... І після цього вони стали менш по селу ходити. І, я ж кажу, займалися тільки переправою. Оце ноч, і ліс рубають, переправи тягають. Через Десну ж хотіли на Київ, це ж їх плани були на Київ. Вони працюють, працюють... Да, тягали бетонні плити. Оце ж тут у фермерів перебрали всі плити, трактор у них віджали. І тягали ж вони туди всі. Тягнули ж, мостять, мостять... Уже вже о 4-й, десь отак, ось, да, утром у них оце старались, вони ж вже ж переправляться. А наші, спасіба ЗСУ, герої наші, їх накривають, і вони тоді, як рудії миші біжать. І ми ж ось там над цим дивимосся, наболюдаємо. Горять танки їхні. І в останній день як там горіли їхні танки, які їх там висливи були! Матюки такі горнули! І, ну, все одно тягнули танк за собою. А потом уже їх, як почав Київ з тої сторони, теж підтягнувся, бомбили. Так вже вони техніку в нас покидали. Стільки в нас техніки, техніки залишили! Навіть «камази» нові були. Перва наша бригада чернігівська приїхала, одразу п'ять одиниць техніки вивезли, я ще їм прапор давала.

О. Б.: *А прапор окупанти знімали, коли зайшли?*

Н.: Не трогали. Оце, що я вам хочу сказати, у нас, у старостинському округі прапор не тронули.

О. Б.: *І люди самі не знімали, і вони не брали?*

Н.: Ми яюсь про цей прапор забулися. І на що ж його знімають, як ми ж на своїй землі! Ми ж дома! Чого ми повинні знімають?! І тоді вже прапор так і залишився. Так я вже винесла новий прапор, а він, правда, наші хлопці ж кажуть: «Ви лучше дайте не потрөпаний, нам же на дорогу їхати». «Ну, — кажу, — беріть який хочте...» [...].

Як ви кажете — якою вони одежі були? Три були заходи (ротації — О. Б.). І три рази в них якась форма мінялася. Я вихожу, — вже можна було трошки на вулицю виходити, — вихожу, дивлюся, з лісу, з нашої сторони ідуть. Я на чоловіка кажу: «Всьо, наверное ці йдуть — вагнерівці. Бо якась форма, — кажу, — вже четверта». І несуть на цьому, це ж вони як танки збивали, не знаю, як воно ж

називається. Така, як труба. Та труба довга така, на плечі, він йде і несе. І я в цей двор зайшла, кажу: «Все, села не буде. Прийшли, нас вже, напевно...». А тоді: «Міша, Міша», — зову чоловіка. Його немає, де він то був. Зайшла в будинок, кажу: «Всьо!». Дивлюся в вікно, аж сусіди компот виносять, обнімаються, цілуються. Я тоді так вискочила, сльози, вони ж: «Слава героям!» — кричимо. Це стільки було радості, вони обнімаються, ми обнімаємося (*плаче*). Це треба було подивитись, як це було! Я кажу: «Господи, де ви взялися?!». Вони кажуть: «Не переживайте, вже їх немає, ми вас визволили». Руки трясуться. Шок був, дуже великий шок був від радості. І так і біжиш. А вони так спокійно їдуть. Вже машинами тоді проїзжали. «Слава Україні!» — «Героям слава!». Всі тоді давай виходить, бачить, той виникне, не ховається. Аж бачить, що вже обнімаємося, тоді вулиця вже виходить, виходить, виходить... І всі, ну, так зійшлася вся вулиця. Первий раз уже хоч побачилися, як-то кажуть. Ну, аби тільки дождатися перемоги. Одне бажання — тільки перемогу! Все переживемо!

Записано 22 липня 2023 р. про події у с. Шестовиця

Чернігівського р-ну Чернігівської обл.

Респондентка Н., 1961 р. нар.

Шифр експедиції: Е9/Чернігів-2023 (22.07.2023 — 23.07.2023)

Записала та підготувала до друку О. Боряк

Надійшло / Received 11.06.2024

“...JUST TO WAIT FOR VICTORY”: THE STORY OF THE RESIDENT SHESTOVYTSIA VILLAGE IN CHERNIHIV REGION ON THE OCCUPATION

The purpose is to present the story of a resident of the Shestovytsia village in the Chernihiv region about the realities of the occupation of the settlement by the Russian troops, and therefore justifying not only the expedience but also the urgent need for conducting in-depth interviews with those who witnessed the large-scale Russian invasion that began on February 24, 2022. **The method** of a narrative (with in-depth elements) semi-structured interview was used to achieve the goal, where, in addition to the general topic, only a certain range of questions was outlined — while the course of the conversation remained free and open, with clearly expressed feelings and emotions of the respondent. **The scientific novelty** consists in the introduction into the scientific circulation of new facts about the life activities of the village inhabitants during hostilities and occupation, their stability and endurance, the behavior of the occupiers, etc. **Conclusions.** The free narration of the respondent, without the active intervention of the interviewer, allows to reveal the most important content-creating motives that construct his narration. Despite their subjectivity, they convey important historical facts. In the future, they can be properly verified by an array of other narratives.

Keywords: *Russia's war against Ukraine, oral history, occupation, survival practices, ethnographic interview, Chernihivshchyna (Chernihiv region), Shestovytsia village.*

До 110-річчя початку Першої світової війни

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.040>

УДК 94(100)“1914—1918”

Степан ВІДНЯНСЬКИЙ

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

stepanvid@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Андрій МАРТИНОВ

доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник,
відділ історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

martynov.andriy15@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

ТРИВАЛА ІСТОРІЯ «ВЕЛИКОЇ ВІЙНИ»

Мета полягає в розкритті впливу Першої світової війни на історію й сьогодення міжнародних відносин. **Методологія** ґрунтується на принципах історизму, історико-порівняльному, історико-системному методах дослідження історії міжнародних відносин. **Наукова новизна** обумовлена систематизацією концептуальних підходів до тлумачення проблем впливу тієї війни на історію світу та на зміну систем міжнародних відносин. **Висновки.** За своїми наслідками і програмуючим потенціалом Велика війна не поступається Французькій революції кінця XVIII ст., яка дала потужний імпульс розвитку епохи модерну, зумовивши докорінну зміну попередніх політичних, соціально-економічних, культурно-духовних засад суспільства та систем міжнародних відносин. Вихід з історичної епохи Великої війни можливий після завершення формування постмодерної системи міжнародних відносин із новим балансом сил та інтересів між різними державами й локальними цивілізаціями.

Ключові слова: світові війни, фатальна історична подія, глобальні наслідки, історія міжнародних відносин, модерн, постмодерн.

Цитування: Віднянський С., Мартинов А. Тривала історія «Великої війни». *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 40—50. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.040>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Періодизація світових воєн залишається предметом наукових дискусій, тим паче, що поточна історія міжнародних відносин не має контексту ретроспективи. У цьому випадку ми є свідками перебільшення значення близьких нам подій. Тому Тридцятирічна війна 1618—1648 рр., яка сформувала європейську систему національних суверенних держав, вважається локальною. Війна 1753—1758 рр. за глобальний перерозподіл колоній між Британією і Францією сприймається «нульовою» світовою. Вона задала тенденцію до Війни за незалежність США і стала точкою відліку причинно-наслідкових зв'язків, які інспірували Французьку революцію 1789—1815 рр. Вагомим наслідком останньої стали наполеонівські війни, які вважаються насамперед європейськими війнами. Після їх завершення на наступні майже сто років Європа була вільна від масштабних збройних конфліктів. Зважаючи на це, шок від Першої світової (тоді її називали «скромно» Великою, адже сподівалися, що нумерація на цьому й закінчиться) розпочав відлік модерних і за великим рахунком постмодерних світових війн.

Дедалі популярнішою стає теза про те, що Перша та Друга світові є єдиною європейською «Тридцятирічною війною» з двадцятирічним перемир'ям у 1919—1939 рр. Тим паче «холодна війна», яка була зразком «гібридної війни» між наддержавами, навіть попри фактор ядерної зброї, чомусь не вважається «третьою світовою», хоча саме такою за масштабами, гостротою питань вона й була.

Цілком логічно виглядає гіпотеза, що ревізійністська політика путінської Росії, починаючи із захоплення в березні 2014 р. Кримського півострова, фактично дала старт «четвертій світовій війні». Тільки з кінця лютого 2022 р. вона почала втягувати у себе дедалі більше держав, формальних і неформальних союзів. Однак консенсусу щодо її нумерації та періодизації також немає. Адже людська свідомість відмовляється сприймати найгірші сценарії розвитку подій. Наприклад, після травня 1945 р. мир здавався вічним, хоча його фундамент поступово руйнувався з часу розпаду СРСР як одного з гарантів Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин.

Минуле ХХ ст. ввійшло в історію насамперед як епоха світових воєн або однієї «Великої світової війни», що підвела цивілізацію до межі загибелі, стала важким випробуванням для людства, поставила під сумнів гуманістичні цінності, вироблені впродовж усієї попередньої історії. «Страждання та пригноблення, яких зазнали люди у всьому світі у ХХ ст., — наголошує англійський історик Дж. Гренвілл, — набагато перевершують страждання та пригноблення століття XIX» [1, С. 21]. У Першій світовій війні 1914—1918 рр., наприклад, брали участь 38 держав із населенням понад 1 млрд осіб, зокрема 73,5 млн військовослужбовців, і людські втрати становили, за останніми даними, майже 9 млн вояків та до 7 млн цивільних (отже, понад 15 млн), а також більше 50 млн поранених і 3,5 млн залишилися інвалідами. Ще майже 20 млн загинули в ті роки від голоду й епідемій [2, С. 69]. Друга світова війна 1939—1945 рр. — це вже 61 держава-учасниця з населенням 1,7 млрд осіб, тобто 80 % усього людства, зокрема 110 млн кадрових військовиків. Воєнні дії велися на території 40 країн, людські втрати склали понад 60 млн (близько половини з них мирне населен-

ня) [3, С. 819]. Аналіз причин, наслідків і, головне, уроків світових воєн набуває особливої актуальності в умовах кризи міжнародно-правових основ функціонування постбіполярної системи міжнародних відносин у результаті розв'язання у 2014 р. Росією війни проти України та «гібридної війни» проти західного світу, всієї євроатлантичної цивілізації.

Станом на 1914 р. Європа вже майже століття не бачила руйнівних загальноєвропейських воєн та досягла значного матеріального прогресу, адже впродовж принаймні понад 30 передвоєнних років європейці «були надто зайняті збагаченням, щоб воювати» [4, С. 37]. Але через високий ступінь мілітаризації європейського суспільства на початку ХХ ст. (зокрема, гонка озброєнь набула неабиякого розмаху: з 1890-х рр. до 1913 р. військові бюджети провідних держав зросли на понад 80 %, створювались нові види зброї, а чисельність військ зроста майже вдвічі), мільйони з ентузіазмом рушили на тотальне зіткнення. Саме пануванням мілітаристичного націоналізму в європейському суспільстві пояснює англійський історик М. Говард найдивовижніший феномен 1914 р.: «[...] радісні, збуджені натовпи, які заповнили бульвари всіх найбільших міст Європи, британських добровольців, які ломилися до будок, де йшов набір, аби не запізнитися на розвагу у Франції, юних офіцерів із французької академії Сен-Сір, які прямували на битву у своїх випускних мундирах, із помпонами та в білих рукавичках, німецьких резервістів, які ще минулого літа були студентами університетів, а тепер ішли з піснями, зімкнувши зброю, назустріч своїй загибелі... Маса людей вирушили вперед за наказом професійних військових, переконані, що роблять це з власної волі» [5, С. 112]. Наприклад, середній вік британських військовослужбовців, які загинули в Першу світову війну, складав 26 років, але найбільшу групу загиблих становили 19-річні юнаки [5, С. 114].

Приводом для розв'язання війни, як відомо, стало багато у чому спровоковане самими австрійцями сараєвське вбивство спадкоємця австро-угорського трону ерцгерцога Франца Фердинанда та його дружини 28 червня 1914 р. Рівно за місяць Австро-Угорщина за наполегливою вимогою Німеччини оголосила Сербії війну, в яку з 28 липня по 4 серпня 1914 р. будуть утягнуті всі члени Троїстого союзу й Антанти. Сараєвські постріли та липнева Балканська криза започаткували величезну за масштабами ланцюгову реакцію воєнних, соціальних, революційних потрясінь, котрі охопили світ і тривали майже століття. Сьогодні вже вважається аксіомою, що Друга світова стала продовженням Першої, і зумовлена вона була нерозв'язаними проблемами, з якими не зуміли впоратися творці й апологети версальського світоустрою. І дійсно, є чимало підстав уважати 1914-й рік початком ХХ ст., яке майже повністю пройшло під знаком єдиної «Великої війни», щоправда, з різними фазами та формами прояву. Як зауважив американський дипломат і політолог Дж. Кеннан, «усе, що відбувалося у світі в ХХ ст., спричинено Першою світовою війною» [6, С. 708].

Причини Великої війни були системними. Основна з них корінилася у складних суперечностях між країнами-учасницями, що стали результатом глобальної кризи європейської цивілізації як наслідку та прояву індустріального прогресу,

формування державно-монополістичного капіталізму й експансіоністського характеру політики провідних держав Європи (посилення боротьби за ринки, політичний вплив у світі). Серед інших причин Першої світової дослідники називають загострення внутрішньоевропейських суперечностей і поділ континенту на ворожі табори — Троїстий / Четверний союз та Антанту, що звело нанівець так звану Віденську систему балансу сил, яка проіснувала майже 100 років; прагнення Німеччини до гегемонії в Європі; суперництво Австро-Угорщини й Росії у Центральній та Південно-Східній Європі; настрої реваншизму та бажання Франції максимально послабити свого континентального конкурента Німеччину після втрати Ельзасу й Лотарингії за результатами війни 1870—1871 рр.; боротьбу провідних європейських держав за Африку (Англія прагнула зберегти та розширити свої колонії); занепад Османської імперії й розбіжності між великими державами щодо її майбутнього; перманентні балканські кризи / війни та побоювання Австро-Угорщини щодо можливого перетворення Сербії на осердя потенційного південнослов'янського державного об'єднання; сподівання недержавних народів (у тому числі українців) на здобуття незалежності у вирі світового конфлікту; досить вагома підтримка війни європейською громадськістю, що сподівалася на її швидкоплинність і безумовну перемогу власних країн; прагнення урядів великих держав відвернути суспільну увагу від гострих внутрішніх проблем, зняти соціальну напругу й водночас розширити сфери впливу ззовні тощо. Цим переліком не вичерпується багатогранна палітра причин війни. І хоча в Першій світовій від самого її початку очевидним був поділ учасників на агресорів та жертв, а отже питання безпосередньої відповідальності за війну по суті не стояло, проте фактично агресивну політику напередодні зіткнення проводили обидві коаліції. Формально винним у розв'язуванні світової бійни чітко виступив австро-угорсько-німецький блок, зокрема визначення Німеччини як одноосібної винуватиці війни навіть було закріплено у відповідній статті Версальського мирного договору 1919 р. Але й інші учасники теж так чи інакше були відповідальними за її початок.

Наприклад, дедалі більш помітною в історіографії, зокрема німецькій, стає тенденція представляти роль Британії в розв'язанні Першої світової принаймні не меншою, аніж Німеччини або Австро-Угорщини. Адже Англія була незадоволена поступовим німецьким проникненням у Східну й Південно-Східну Африку, підтримкою своїх противників в англо-бурській війні 1899—1902 рр. Також Лондон був стурбований тим, що Бельгія може стати зручним плацдармом для організації німецького десанту на Британські острови. Поки йшлося про Сербію, 99 % англійців не хотіли воювати, а от у випадку з німецьким вторгненням у Бельгію вже 99 % були за війну. Тому французи не мали сумніву, що отримають британську допомогу у випадку порушення німцями нейтралітету Бельгії [7, С. 113].

Дискусійним питанням в історіографії Першої світової є також пояснення російських зовнішньополітичних кульбітів. Німецькі історики, наприклад, звертають увагу на стійке погіршення німецько-російських відносин упродовж 1900—1914 рр., водночас підкреслюючи наявність у Російській імперії опозиції планам війни проти Німеччини у союзі з Антантою. В лютому 1914 р. колишній

міністр внутрішніх справ Росії П. Дурново надіслав записку на ім'я імператора Миколи II, в якій детально спрогнозував наслідки воєнного зіткнення. На його думку, російські й німецькі життєві та економічні інтереси не суперечили одні одним. Навіть гіпотетична перемога над Німеччиною відкривала перед Росією вкрай неприємні перспективи. Війна вимагатиме величезних витрат, а «здобути» можна буде лише Познань, Східну Пруссію, Галичину й турецьку Вірменію, де населення переважно вороже налаштоване до Росії. Розорена та переможена Німеччина буде нездатна компенсувати Росії воєнні збитки. Зате союзники по Антанті зажадають виплат за військовими зобов'язаннями, адже Росія більше їм не буде потрібна, а її послаблення вигідне як Британії, так і Франції. В разі ж програшу війни або Росією, або Німеччиною неминучими стануть революції в кожній із цих держав [8, С. 85]. Фактично це був надзвичайно точний історичний прогноз, який здійснився у форматі більшовизму й нацизму.

Тривалий час дослідження історії міжнародних відносин кайзерівської Німеччини зосереджуються на проблематиці спадковості «курсу Бісмарка» і його ревізії у вигляді «курсу імператора Вільгельма». Зокрема це стосується підтримання балансу сил в Європі та зміцнення німецько-російського союзу [9, С. 44]. Після возз'єднання Німеччини 1990 р. не менша провина за зрив цього союзу покладається на російську імперську політику. Нові аспекти, які знаходять відображення у сучасній німецькій історіографії, стосуються цікавого аналізу прорахунків Берліна щодо готовності країни до великої війни [10, С. 37]. Акцентується на недосконалості інституційної системи ухвалення владних рішень не лише у сфері внутрішньої, а насамперед зовнішньої політики [11, С. 34]. Ці помилки передусім стосувалися неадекватної оцінки самодостатності Троїстого союзу. Комплекс зазначених неправильних рішень та інституційної недосконалості владних механізмів Німеччини, на думку Ф. Фішера, спричинив формування занадто амбіційних цілей [12, С. 82]. Через тридцять років після першої публікації монографії Ф. Фішера, в 1994 р. автори колективної праці з історії світової війни запропонували при аналізі причин її початку зважати на кризу тодішньої європейської системи міжнародних відносин [13, С. 291].

Отже в липні 1914 р. Німеччина та Австро-Угорщина розпочали азартну гру, яка дуже швидко набула власної логіки та вийшла з-під контролю гравців. Серби погодилися на всі вимоги австро-угорського ультиматуму, за винятком допуску на свою територію для розслідування вбивства Франца Фердинанда австрійської поліції. Ступінь впливу шовіністичної пропаганди засвідчує приклад засновника психоаналізу З. Фроїда, який після войовничих вимог на адресу Белграда «вперше гордився, що він австрієць» [14, С. 218]. Загалом, аналізуючи причини початку Першої світової війни, більшість німецькомовних істориків схиляються до визнання комплексного впливу низки політичних, економічних, соціально-психологічних факторів, які й спровокували цю катастрофу європейської цивілізації. «Принципових відмінностей між міжнародними відносинами часів наполеонівських воєн та періоду Першої світової було небагато, і Наполеон I, опинившись у 1914 р., швидко зрозумів би мотиви поведінки то-

дішніх провідних держав» [15, С. 55]. Ідея, яка заволодіває масами, стає матеріальною силою, здатною підштовхнути до війни.

Постмодернізм, здавалося, поховав великі ідеологічні проекти. Парадокс у тому, що історичне буття традиційних суспільств більше відповідає критеріям раціональності, якщо під нею мати на увазі відповідність задуму отриманому кінцевому результату. Натомість ніколи в історії розрив між задумом і результатом не був настільки великим, як у суспільно-політичному житті ХХ й першої чверті ХХІ ст. Якщо під раціональністю розуміти баланс витрат і здобутків, знову історія ХХ ст. є найбільш витратною щодо людських та матеріальних ресурсів, і у зазначеному сенсі ірраціональною. Наприклад, якщо в ХІХ ст. збройні конфлікти забрали життя 5 млн людей, то у ХХ ст. — 140 млн [16, С. 146]. Війни й революції ХХ ст. були проявами тотальної боротьби за світову владу.

Перша світова стала фатальною історичною подією, яка має вичерпати себе у ХХІ ст. Вона створила передумови для наступної глобальної битви, адже справа була в німецькому питанні та пов'язаній із ним стратегічною логікою. Друга світова створила передумови для «холодної війни», яка закінчилася розпадом СРСР і самоідентифікацією РФ як «ваймарської Німеччини». Країни-учасниці Першої світової не усвідомлювали справжніх масштабів спричиненої ними трагедії. Умова зав'язки фатальної історичної події — неусвідомленість. Ініціатором воєнної драми стала Німеччина як аутсайдер Європи, котрий протистояв атлантичним Британії та США. Фактично Німеччина розв'язала громадянську війну між європейцями. Неєвропейська ж Російська імперія діяла на боці Антанти, яка декларувала обстоювання європейської цивілізації від «тевтонського варварства». В підсумку Першої світової Росія, виступаючи у війні як гарант європейської єдності проти Німеччини, взагалі дрейфувала із Заходу на євразійський Схід. Переможена Німеччина, покарана Версалем, захищається переможцями Британією і США від наляканої Франції. Замирення Третього Райху розглядається як спрямування його експансії на Схід. Але Мюнхенська змова 1938 р. переконала А. Гітлера у слабкості атлантичних супротивників та в перспективності війни за світове панування. Після цього радянська Росія, попри спорідненість двох тоталітарних режимів, знадобилась атлантистам як союзниця проти нацистської Німеччини.

О. Потехін і Ю. Клименко другий розділ своєї монографії з питань стримування агресії в Європі у ХХ — на початку ХХІ ст. присвятили аналізу проблем інституціоналізації військово-політичних союзів у «Великій (світовій) війні» 1914—1945 рр. Автори аргументували її невідворотність націоналізмом у суміші з імперським шовінізмом, мінливістю становлення інституціоналізму, нерівномірністю розвитку, демографічним вибухом, безконтрольною економічною конкуренцією, зростанням банківсько-грошової складової у структурі капіталу, експансією фінансово-промислових груп та руйнуванням світових господарських зв'язків. Гіпотеза полягає в тому, що міждержавні союзи (блоки, коаліції), всупереч думці більшості дослідників, не відіграли визначальної ролі у розв'язанні війни. Вирішальна ж причина полягала в «пануванні у свідомості провідників європейських держав спотвореної геополітичними мареннями картини світу, що підштовхнуло їх на хибний

воєнний шлях вирішення дійсних або штучно вигаданих конфліктів» [16, С. 149]. Так, на прикладі Російської імперії О. Потехін і Ю. Клименко нагадують, що «частка Німеччини в імпорті Росії 1913 р. складала майже половину, а Франції — лише 4,6%. Німеччина володіла половиною російської внутрішньої торгівлі» [16, С. 152]. Але економічні міркування, всупереч матеріалістичному баченню історичного процесу, не були визначальними для мотивів політиків, котрі ухвалювали рішення у кризовому й фатальному липні 1914 р. Не гонка озброєнь підштовхнула Європу до війни, а кризова міжнародно-політична ситуація. Якщо для Німеччини головним ворогом була Франція, для Австро-Угорщини таким суперником стала Росія. Аналіз документів Антанти, проведений авторами монографії, засвідчив, що союзники Росії не мали зобов'язань щодо військово-технічної співпраці або модернізації її збройних сил, «вони не спромоглися навіть напрацювати узгоджені плани окремих операцій» [16, С. 176]. Крім того, «відсутність союзницької солідарності поєднувалася з низьким, якщо не нульовим рівнем інституціоналізації» відповідних взаємовідносин у тристоронньому форматі: між Лондоном, Парижем та Петербургом [16, С. 185]. До того ж «упродовж війни відбувалося зниження коаліційної ваги Російської імперії в очах її західних союзників, що гальмувало їхнє бажання надавати відповідну допомогу російській армії» [16, С. 206].

О. Потехін і Ю. Клименко слушно зазначають, що військово-політичні блоки (Антанта, Троїстий / Четверний союз) були створені для ведення війни, а не підтримання миру шляхом обопільного стримування. Далі вони допускають, що якби Антанта у складі Франції, Росії та Британії була стабільним альянсом із чітко сформульованими відкритими цілями підтримання миру в Європі та розв'язання конфліктів дипломатичним шляхом, Австро-Угорщина утрималася б від нападу на Сербію, оскільки навряд чи Німеччина дозволила б їй це зробити. Берлін до останнього сподівався на англійський нейтралітет» [16, С. 224]. Це ірраціонально, адже британсько-німецька конкуренція була однією з головних причин війни.

Перша світова зафіксувала кризу ліберальної ідеології як способу мирного управління різноманітним у плюралістичних суспільствах. Ф. Фукуяма нагадує, що в історичному контексті ідеї лібералізму з'явилися «ближче до завершення релігійних війн в Європі — 150-річного періоду майже безперервного насильства, який спровокувала Реформація. За підрахунками, майже третина населення Центральної Європи загинула протягом Тридцятирічної війни — якщо не внаслідок прямого насильства, то від голоду та хвороб через воєнні дії» [17, С. 16—17].

За символічну дату політичного початку XXI ст. можна вважати теракти 11 вересня 2001 р., скоєні ісламістами проти США. Ця подія дала підстави стверджувати, що прогнозованого «кінця історії» не сталося. Навпаки, ідеологічна напруга між ліберальною демократією й радикальним ісламом актуалізувала передумови для «конфлікту цивілізацій». До терактів 11 вересня здавалося, що мультинаціональні корпорації, глобалізований ринок капіталів, послуг і робочої сили, масове споживання та активізація міжкультурної взаємодії ведуть до незворотної реорганізації міжнародних відносин, маркерами яких стають деколонізація й закладання фундаменту фінансового капіталізму, названого глобалізацією.

У 2008 р. вітчизняні міжнародники прогнозували, що «майбутнє світу виглядає як принципова боротьба між США, що прагнуть зберегти свою гегемонію, з одного боку, та коаліцією інших центрів сили, що прагнуть цю гегемонію порушити, з іншого» [15, С. 57]. Вже тоді писали про ризики конфліктної ескалації суперечностей між полюсами та загальної дестабілізації Європейського регіону, що може спричинити катастрофічне зменшення простору для зовнішньополітичного маневру України й посилить її залежність від провідних міжнародних гравців [15, С. 303].

Ця тенденція почала проявлятися з 2014 р. і втілилась у широкомасштабну російську агресію проти України 24 лютого 2022 р. У глобальному конфлікті значення нашої країни обумовлене тим, що вона є комунікаційним каналом між європейським та євразійським геополітичними просторами. Багатьом здавалося, що війни можливі тільки на периферії світової системи як екстремальні прояви варварства. Чільне місце серед головних теорій історичної соціальної глобалістики посідає світ-системний аналіз. Його популяризацією займається Центр Фернана Броделя з дослідження економіки, історичних систем і цивілізацій, очолюваний свого часу І. Валлерстайном. Характерною особливістю й головною відмінністю теорії світ-системного аналізу від загалом неісторичних теорій, які тривалий час домінували у соціології, стало осмислення сучасних глобальних і транснаціональних процесів із погляду історичної ретроспективи принаймні останніх 500 років усесвітньої історії. Саме тоді в Європі, а потім і у глобальному масштабі виникла особлива історична система, в основі якої знаходиться єдиний розподіл праці та рушійною силою якої є перманентне накопичення капіталу, тобто мова йде про сучасну світ-систему або капіталістичну світ-економіку. Зона ядра панує над іншими частинами світ-системи — периферією й напівпериферією. Периферія, порівняно з ядром, характеризується наявністю низькоприбуткових і тому монополізованих видів виробництва, підпорядкованих законам ринкової конкуренції, слабкими державними структурами, поширенням позаекономічного примусу та низьким рівнем споживання. В осьовому розподілі праці периферія відіграє роль постачальника сировини й дешевої робочої сили для ядра світ-системи [18, С. 65]. На перший погляд, теорія І. Валлерстайна з його поділом світу на центр і периферію виключає можливість виникнення різних полюсів сили, які володіли б приблизно однаковим потенціалом. Але водночас політичні уточнення зазначеної теорії визнають, що періоди тотальної гегемонії у світ-системі відносно нетривалі, порівняно з періодами боротьби за гегемонію.

У 2013 р. американський письменник Т. Пінчон у романі «Кривава межа» писав: «Пізній капіталізм — піраміда глобального масштабу, де на верхівці відбуваються людські жертвопринесення, а недоумків змушують вірити, що це триватиме вічно» [19, С. 51]. Політична історія російсько-української війни, починаючи з лютого 2014 р., одночасно є онтологічним та епістемологічним описом сучасної історії міжнародних відносин. Межі дискурсу визначаються інформаційними війнами, загрозою ядерної війни, колективною й індивідуальною параноєю.

Модерн фактично почався з Тридцятирічної війни 1618—1648 рр. і, здається, завершується новою «Тридцятирічною війною», хронологічні межі кот-

рої поки що розмиті. Зазначимо, що самосвідомість епохи модерну спиралася на досягнення економіки та класичної соціології, які пропагували цінності єдиного універсального прогресу для всього людства. Натомість самосвідомість постмодерну еволюціонує на принципах культурної антропології й етнології, тобто наук, що наголошують на неоднорідності соціокультурного поля людства. Подібні методологічні засади дають підстави заперечувати ідею суспільного прогресу. Тим самим руйнуються засади соціокультурного проекту Просвітництва, пов'язані зі створенням єдиного Великого простору та єдиного вектора Великого історичного часу. Навпаки, акцент робиться на різноманітності соціокультурних просторів, чий розвиток позбавлений спільного сенсу. Фактично визнається, що глобальна цивілізація не може виникнути шляхом плюралістичного розвитку, спрямованого до спільного майбутнього різних локальних цивілізацій. Ідеї також перетворилися на зброю, коли стали інструментами різноспрямованої пропаганди як перманентного процесу «гібридної війни».

Головним питанням світової війни є проблема визначення нового світового порядку. Нагадаємо, що Вестфальський порядок — це державоцентрична система, заснована на правилах. Війна стала виключно міждержавною справою, вона мала початок, середину та кінець. Традиції міждержавних воєн були кодифіковані Гаазькими й Женевськими конвенціями напередодні Першої та після Другої світових. Але за умов глобалізації держави занепадають, розпадаються на політичні режими, мережі, халіфати, нарко- й бандитські «республіки», корпоратократії та спустошені землі. Табу на використання найманців у війнах було даниною Вестфальському порядку 1648—2001 рр. (ознакою його краху стали теракти проти США 11 вересня 2001 р.). Наймати військову силу дешевше, ніж володіти нею та застосовувати у зонах конфліктів. Приватна війна є нормою військової історії, а останні кілька століть — своєрідною аномалією. Панівні еліти скочуються до війни, коли тягар лицемірства, корупції, непотизму, некомпетентності, снобізму руйнує межі політичної раціональності.

Велика війна започаткувала протяжний історичний період світових воєн, які за понад століття радикально змінювали системи міжнародних відносин. Відносно нетривалі історичні проміжки між ними стимулювали дискусії щодо багато-, дво-, однополярної систем міжнародних відносин. У ХХІ ст. людство вступило, маючи розстановку сил між «великими державами» схожу на ту, яка була напередодні 1914 р. Китай кидає виклик американській гегемонії, і попри всю відносність історичних аналогій нагадує кайзерівську Німеччину, котра конкурувала з тодішньою Британією. Кремль позиціонує себе як лідера «Глобального Півдня» проти «Глобального Заходу». Сподівання Росії пов'язані з розколом Заходу на англо-американський атлантизм і німецькоцентричний європейський континенталізм. Дві поразки Німеччини у світових війнах та її інтеграція в атлантичний простір розглядаються Кремлем як завершення європейського процесу. Путінська Росія не знайшла себе як атлантичний форпост проти Китаю, тому використовується Китаєм як таран проти Заходу. Це означає, що до онтологічного, епістемологічного, ціннісно-сміслового вичерпання історичного тренду, заданого Великою війною, ще далеко.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Grenwill, J. *Istoria XX veka. Ludi. Sobytia. Fakty*. Moscow, 1999 [in Russian]. [Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты. Пер. с англ. О. Суворов. Москва, 1999. 896 с.].
2. Siromskiy, R. "Do Rizdva vse zavershytsia...": korotka istoriia Pershoi svitovoi viiny (1914—1918). Lviv, 2018 [in Ukrainian]. [Сіромський Р. «До Різдва все завершиться...»: коротка історія Першої світової війни (1914—1918). Львів, 2018. 80 с.].
3. Bivor, E. *Druha svitova viina*. Kyiv, 2022 [in Ukrainian]. [Бівор Е. Друга світова війна. Київ, 2022. 870 с.].
4. Hobsbaum, E. *Vik ekstremizmu: Korotka istoriia XX viku: 1914—1991*. Kyiv, 2001 [in Ukrainian]. [Гобсбаум Е. Вік екстремізму: Коротка історія XX віку: 1914—1991. Київ, 2001. 544 с.].
5. Novard, M. *Viina v evropeiskii istorii*. Kyiv, 2000 [in Ukrainian]. [Говард М. Війна в європейській історії. Пер. з англ. А.В. Яковини. Київ: Юніверс, 2000. 350 с.].
6. *Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian]. [Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. Київ: Інститут історії України НАН України, 2013. 640 с.].
7. Fromkin, D. *Europas letzter Sommer: Die scheinbar friedlichen Wochen vor dem Ersten Weltkrieg*. München: Beck Verlag, 2005. 380 S. [in German].
8. *Der Weg in die Urkatastrophe: Der Zerfall des alten Europas 1900—1914*. Berlin: Taschenbuch Verlag, 2010. 780 S. [in German].
9. *Das Deutsche Reich und der Ersten Weltkrieg*. München: Beck Verlag, 2002. 650 S. [in German].
10. *Der Weg in den Abgrund: Deutsche Außenpolitik 1902—1914*. Paderborn: Universität Verlag, 2011. 650 S. [in German].
11. *Der Dreibund: Europäische Großmacht und Allianzpolitik vor dem Ersten Weltkrieg*. Wien: Lorenzen Verlag, 2000. 560 S. [in German].
12. Fischer, F. *Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914—1918*. Düsseldorf: Pieper Verlag, 1961. 400 S. [in German].
13. Michelka, W. (Hrsg.). *Der Erste Weltkrieg*. München: Beck Verlag, 1994. 400 S. [in German].
14. Volker, B. *Der Erste Weltkrieg*. München: Beck Verlag, 2003. 450 S. [in German].
15. *Ukraina v postbipoliarnii systemi mizhnarodnykh vidnosyn*. Kyiv, 2008 [in Ukrainian]. [Україна в постбіполярній системі міжнародних відносин. Київ: Київський національний університет, 2008. 450 с.].
16. Potiekhin, O., Klyumenko, Yu. *Neopolityka proty bezpeky*. Kyiv, 2023 [in Ukrainian]. [Потехін О., Клименко Ю. Геополітика проти безпеки. Київ: Дух і літера, 2023. 600 с.].
17. Fukuiama, F. *Liberalizm i yoho protyrichchia*. Kyiv, 2023 [in Ukrainian]. [Фукуяма Ф. Лібералізм і його протиріччя. Київ: Ніка, 2023. 350 с.].
18. Hopkins, T.K., Wallerstein, I. *The Age of Transition: Trajectory of the World-System 1945—2025*. London: Routledge, 1996. 228 p.
19. Nestelieiev, M. *Labirynty amerykanskooho postmodernizmu*. Kyiv, 2023 [in Ukrainian]. [Нестелеєв М. Лабіринти американського постмодернізму. Київ: Stilos, 2023. 320 с.].

Надійшла / Received 27.05.2024

Stepan VIDNIANSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAS of Ukraine,
Head of the Department of the History
of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
stepanvid@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-8825-7024>

Andrii MARTYNOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow,
Department of the History of International Relations and Foreign Policy of Ukraine,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
martynov.andriy15@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

THE LONG TIME HISTORY OF THE “GREAT WAR”

The goal is to reveal the impact of the World War I on the history and present of international relations. **The methodology** is based on the principles of historicism, historical-comparative, and historical-systemic methods of researching the history of international relations. **The scientific novelty** is based on the systematization of conceptual approaches to the interpretation of the problems of the Great War’s influence on the history of the world and the change of systems of international relations. The ruling elites rush to war when the baggage of hypocrisy, corruption, nepotism, incompetence, and snobbery exceeds the markers of political rationality. **Conclusions.** In terms of its programming potential, the Great War proved to be no less long-lasting than the French Revolution at the end of the 18th century, which gave a powerful impetus to the development of the Modern era, causing a fundamental change in the previous political, socio-economic, cultural and spiritual foundations of society and systems of international relations. An exit from the historical era of the Great War is possible after the formation of a postmodern system of international relations with a new balance of forces and interests between different states and local civilizations is completed.

Keywords: *world wars, fatal historical event, global consequences, history of international relations, modernity, postmodernity.*

До 110-річчя початку Першої світової війни

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.051>
УДК 94(477)(930)“1918”

Руслан ПИРІГ

доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ruslan_pyrih@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

УКРАЇНСЬКА ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА В ІМПЕРАТИВАХ ФІНАЛУ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1918 р.)

Мета полягає в дослідженні впливу завершення Першої світової війни на долю породженого центральноєвропейськими імперіями українського гетьманського державного проекту. Визначення ролі прагматичних інтересів німецько-австрійських союзників, геополітичних планів країн Антанти і свідомісних візій П. Скоропадського у транзиті гетьманської держави від декларованої самостійності до відродження «великої Росії». **Методологічною основою** є принципи історизму, науковості, проблемно-хронологічний метод та персоніфікації подій. Особлива увага приділена критичному аналізу історіографічних джерел, їх верифікації. **Наукова новизна** полягає у системному висвітленні впливу глобальних чинників завершального етапу Великої війни на процеси національного державотворення, зокрема постання і крах Української Держави П. Скоропадського. Досліджуються причини мінливості політичних лояльностей її очільника, які призвели до відмови від самостійності України на користь відродження федеративної Росії. **Висновки.** Створення й падіння гетьманської держави було детерміноване воєнно-політичними колізіями Першої світової. Жорстка прив'язка до одного з протиборчих блоків відвела їй роль сателіта. П. Скоропадський опинився у становищі добровільно-вимушеного германофіла, чия держава своїми продовольчо-сировинними ресурсами працювала на зміцнення обороноздатності Четвертого союзу. Доводиться, що поширені у сучасній українській історіографії твердження про

Цитування: Пиріг Р. Українська гетьманська держава в імперативах фіналу світової війни (1918 р.). *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 51—71. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.051>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

таємні зв'язки гетьмана з французами і британцями — лише конспірологічні версії. Крутий злам у перебігу Великої війни, нищівна поразка союзників гетьмана змусили П. Скоропадського шукати шляхів порятунку держави. Однак твердий курс Антанти на відродження Росії не залишив йому вибору. Проголошення федеративної грамоти було спричинено геополітичною ситуацією, радикалізацією соціалістичної опозиції, лідерством Добровольчої армії в об'єднаному антибільшовицькому фронті. Певну роль відіграла й дихотомна російсько-українська ментальність гетьмана, рософільський сегмент якої гальванізувався у критичній ситуації. Однак навіть гіпотетичні сподівання на збереження української державності були перекреслені наслідками Першої світової війни.

Ключові слова: *Українська Держава, Німецька імперія, Перша світова війна, Четверний союз, Антанта, П. Скоропадський, Вільгельм II, В. Гренер, Е. Енно.*

Тема «Перша світова війна та Україна» належить до найбільш повно висвітлених у сучасній українській історіографії. Вона представлена не тільки численними науковими статтями, а й фундаментальними виданнями, в тому числі синтетичного характеру [1—6]. Слід відзначити колективну монографію «Велика війна 1914—1918 рр. і Україна», в якій окремий розділ присвячений висвітленню ролі «українського питання» на всіх етапах світової війни та впливу протиборчих альянсів на перебіг державно-політичних процесів в Україні. Зокрема О. Реєнт наголошує, що кардинальна зміна геополітичної ситуації восени 1918 р. зробила становище гетьманської держави хитким. Вона не мала регулярної армії, а з розпадом Австро-Угорщини й революційними подіями в Німеччині їй загрожувала окупація Антанти [4, С. 389]. Виразним свідченням високого ступеня розробленості проблеми стала поява низки ґрунтовних історіографічних досліджень [1, 7—9]. У величезному масиві тематичної літератури не обійдені увагою й сюжети щодо державного усамостійнення та міжнародної правосуб'єктності України. Насамперед домінують проблеми генези «українського питання», його актуалізації в роки війни, брестського «дебюту» УНР, трансформації союзної допомоги у жорстку окупаційну практику економічного визиску. Врешті й ліквідація УНР та постання гетьманської держави було імперативом Великої війни, детермінованим продовольчою кризою центральноєвропейських імперій [10, С. 268; 11, С. 131; 12, С. 66].

Однак не тільки у синтетичних, але й у працях з історії Української Держави найменш висвітленими, або ж поданими досить контрверсійно, залишаються складні та драматичні події, обумовлені фінальною стадією світової війни. Немає комплексного наукового дослідження діяльності гетьмана П. Скоропадського, уряду, соціалістичної опозиції, внутрішніх правоконсервативних сил, російської політичної еліти в умовах виразного назрівання воєнної поразки Четверного союзу, а також участі переможеної Німеччини в долі свого союзника та позиції переможниці Антанти щодо державності сателіта ворожого табору. Безперечно, окремі питання цієї теми знайшли висвітлення у працях з історії Української Держави 1918 р., про них йтиметься у цій статті.

Загалом чимала наукова й публіцистична література з історії драматичного фіналу гетьманату концентрується навколо двох вузлових проблем, які майже виключають однозначну відповідь: П. Скоропадський — германофіл чи антан-

тист? Федеративна грамота гетьмана — відмова від державної самостійності чи спроба її порятунку в лоні відроджуваної Росії? Опрацювавши основний масив тематичної літератури, а також спираючись на багаторічні студювання історії Української Держави [13—16], спробуємо подати власні візії подій завершального етапу її функціонування, обумовленого фіналом світової війни.

Основні дослідницькі завдання автор убачає у висвітленні причин постанови гетьманської держави і її статусу в контексті тогочасного протистояння військово-політичних альянсів; ступеню союзницького германофільства гетьмана; геополітичних впливів і внутрішніх чинників кардинальної зміни його політичного курсу; контроверсійності федеративної грамоти П. Скоропадського; закономірності краху гетьманського державного проекту в умовах геополітичних викликів Великої війни.

Характерно, що всі дослідники історії останнього українського гетьманату до своєї аргументації неодмінно залучають спогади П. Скоропадського. Усвідомлюючи, що сучасники й нащадки неминуче поставлять йому на карб крах очолюваної ним держави, він присвятив цим сюжетам розлогі міркування, які, попри їх щирість, мають виправдовувальний характер. Певною квінтесенцією цих роздумів стало запевнення гетьмана: «Я не германофіл, не антантист; я готовий чесно працювати з тими й іншими, якщо вони дають що-небудь моїй країні» [17, С. 192].

Закладена ще в міжвоєнну добу минулого століття дихотомна історіографічна традиція перейшла й у сучасну наукову літературу, поділивши дослідників на критиків та adeptів. Перші як незаперечну аргументацію продовжують використовувати таврування гетьманату у працях ідейних опонентів П. Скоропадського¹, особливо часто посилаючись на В. Винниченка, П. Христюка, І. Мазепу та ін. [18, С. 26, 103; 19, С. 233—234]. Зокрема правознавець О. Мироненко вважав гетьманат «українським різновидом давно відомої в історії людства класичної маріократії» [20, С. 252—260]. З такою оцінкою погоджується й відомий історик В. Солдатенко, характеризуючи гетьманський режим як «маріонетковий». Безумовно, такі оцінки означають беззаперечне визнання авторами германофільства П. Скоропадського.

Інші українські дослідники намагаються довести, що й в умовах тотального контролю німецької окупаційної влади П. Скоропадський залишався антантофілом. За відсутності належної аргументації вони часто вдаються до конспірологічних припущень. Автора монографії «Павло Скоропадський — останній гетьман України» В. Савченка навряд чи можна віднести до adeptів гетьмана. Він чи не єдиний із сучасних дослідників гетьманату переконаний, що у спогадах П. Скоропадський «замовчує проблему», «вводить в оману», «лукавить», «бреше» і т. д. [21, С. 148, 276]. У контексті нашої студії привертають увагу твердження

¹ Так, В. Винниченко вважав «гетьманщину» 1918 р. маріонетковою і сповна використав свій талант белетриста для негативних / образливих оцінок П. Скоропадського, густо замішаних на особистій неприязні та класовій ненависті. До речі, щодо самого В. Винниченка чи С. Петлюри гетьман у спогадах не опускався до подібних «епітетів». «Ображений» М. Грушевський також кваліфікував його режим як німецьку маріонетку.

В. Савченка стосовно антантофільства П. Скоропадського. Вся доказова база автора ґрунтується на умовному способі, не властивому науковим дослідженням. Спробуємо розглянути ці умоглядні припущення детальніше: «Скоропадський був таємним, неймовірно засекреченим агентом Антанти» [21, С. 258]. Ця версія вибудовується на франкмасонстві П. Скоропадського та його секретаря С. Моркотуна. Однак за останнє понад століття так і не знайшлося фактів антинімецької діяльності очільника Української Держави. «Можливо, гетьман сам інсценував локальні повстання проти свого режиму, відтягуючи австро-німецькі гарнізони в Україну» [21, С. 258]. За такою логікою виходить, що П. Скоропадський так дбав про перемогу Франції, що свідомо приніс у жертву десятки тисяч українців.

П. Гай-Нижник також дотримується подібної версії, але не вдаючись до умовного способу: «П. Скоропадський вже з перших місяців свого гетьманування все ж таки мав не лише налагоджені глибоко втаємничені контакти, а й певні попередні домовленості з представниками країн Антанти, а саме — французами та англійцями» [22, С. 39]. Однак аргументація цих тверджень знов-таки базується на хиткому ґрунті конспірологічних історій. Адептів антантофільства гетьмана не переконують навіть його прямі запевнення у протилежному: «Важко було б працювати з американцями чи іншими союзниками, коли країна зайнята німецькими та австрійськими військами, коли я не маю ніякої можливості не тільки з ними зв'язатись особисто, але й послати свого агента» [17, С. 265]. Слід відзначити, що в новій публіцистичній праці П. Гай-Нижника й М. Томенка «Таємниці і міфи останнього гетьмана України» антантофільство П. Скоропадського згадується лише побіжно та в менш ствердному тоні [23, С. 336]. Як бачимо, ретроспективна мемуарна декларація П. Скоропадського — «Я не германofil, не антантист» — не переконала ані його прихильників, ані критиків.

На нашу думку, виклики Першої світової війни змусили гетьмана бути й тим, й іншим. Росія разом з Англією та Францією була членом Антанти — військово-політичного блоку, який вів війну з Четверним союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія). Генерал П. Скоропадський воював проти німецьких військ і був природним антантистом, та сприймав це як державну політику. Описуючи своє ставлення до німців у січні 1918 р., він стверджував, що «був налаштований» проти них, «недавно ще воював із ними, розлючений їх політикою з більшовиками, я не міг з ними примиритися» [17, С. 113].

Пройде зовсім небагато часу й колишні вороги — Центральні держави у Бресті під тиском загрозливих внутрішніх чинників візьмуться за розв'язання «українського питання» на свою користь і стануть союзниками-рятівниками демосоціалістичної Центральної Ради, зовсім нелюбої генералові П. Скоропадському. Згодом німецьке командування в Україні усвідомить, що управлінська недієздатність та соціалізаторська політика уряду УНР призводять до зриву постачання українського продовольства, стаючи глобальною загрозою для боєздатності німецької армії.

Передумови, основні рушії й деталі державного перевороту 29 квітня 1918 р. хрестоматійно відомі [15, С. 26—29, 67—86]. Німецьке командування

з метою привести до влади більш працездатний і керований уряд використало незадоволення внутрішніх опозиційних сил діяльністю Центральної Ради, визначило особу майбутнього правителя, дозволило проведення хліборобського з'їзду, який і проголосив нащадка давнього українського шляхетського роду П. Скоропадського гетьманом. Саме з його постаттю був пов'язаний і вибір моделі держави — у формі гетьманату.

Отримавши «булаву» з рук представників власницьких кіл і німецького імператора², П. Скоропадський став добровільно-вимушеним германофілом. Уже з перших днів він намагався довести свою прихильність Берліну низкою доволі сервілістичних заяв. Зокрема в одному з інтерв'ю він наголосив, що тісне зближення з Німеччиною — не лише особиста потреба гетьмана, але й усієї України, що «не знає нікого, від кого можна навчитися більше державності та винести більше користі, ніж від Німеччини»³. В інтерв'ю «Berliner Lokal-Anzeiger» розлого говорив про важливість для самостійної України добросусідських відносин із Центральними державами.

Водночас німецька преса, за винятком видання соціал-демократів «Vorwärts», формувала у громадськості думку, що українці самі змінили правління «незрілих хлопчаків», «утопістів-соціалістів» на справжнього державного мужа, прихильного до Німеччини. З'явилися навіть порівняння П. Скоропадського з відомими французькими діячами — королем Людовіком XIV і генералом Ж. Буланже⁴.

Дещо інший характер мали офіційні оцінки новими союзниками П. Скоропадського та гетьманату, які циркулювали закритими каналами зв'язку. Вже на третій день після перевороту штаб німецьких військ у Києві в донесенні командувачеві Східного фронту так характеризував очільника Української Держави: «В наш час ідеологів, фантастів і недоумкуватості він у крайньому випадку проявив себе як чоловік... Він також ясно усвідомлює, що відновити нормальний рівень економіки країни можна тільки за умови повної орієнтації на Німеччину. В даний момент Скоропадський цілком і повністю під впливом головного командування» (тобто штабу групи армій «Айхгорн») [30, С. 61].

Безперечно, такі оцінки породжені порівнянням невдалої співпраці з урядовцями УНР та обнадійливими контактами з гетьманом. Однак німецькі штабні аналітики були досить обережними у прогнозах: «Чи довго Скоропадський утримається при владі — сказати важко. Це буде залежати не тільки від нього, але в першу чергу від працездатності уряду, від того, чи залишиться він під німецьким впливом» [30, С. 63]. Ще більш песимістично навіть, із присмаком цинізму, оцінювали майбутнє Української Держави керівники Австро-Угорщини.

² 26 квітня 1918 р. кайзер Вільгельм II дав особистий дозвіл на приведення до влади генерала П. Скоропадського.

³ *Vossische Zeitung*. 1918. 13 Mai.

⁴ *L'Ukraine*. 1918. 5 Juin; *Tägliche Rundschau*. 1918. 23 Mai. На нашу думку, порівняння явно перебільшені та не зовсім толерантні, особливо з огляду на втечу й самогубство Ж. Буланже.

Начальник австрійського генштабу А. Арц не виключав, що «гетьманство залишиться як коротке інтермецо». Він також уважав, що воно німцями й задумане тільки як фундамент для розв'язання «російського питання». Австрійський імператор Карл I у листі до ерцгерцога Вільгельма у травні 1918 р. писав: «Тепер ще цілком неможливо передбачити, чи зміцниться гетьманський режим надовго. Якщо Скоропадський буде скинутий, то це буде тільки епізодом, який нас мало торкатиметься» [30, С. 153].

Слід відзначити, що німецькі військовики та дипломати в Києві ставилися до П. Скоропадського з достатньою повагою й тактом. Генерал В. Гренер у спогадах відзначав, що йому особисто гетьман від початку був симпатичний, а «в усіх німецьких діячів, з якими він спілкувався, викликав увагу та повагу. Він був надійний і чесний» [31, С. 400]. Посол барон А. Мумм уважав його «чимось середнім між правлячим монархом і президентом республіки» [30, С. 163]. П. Скоропадський у спогадах також досить високо оцінив фахові й людські риси цих двох провідних постатей у реалізації політики Берліна щодо України [17, С. 191].

Вірний узятим зобов'язанням гетьман і цілком керований, дієздатний український уряд у травні — липні 1918 р. влаштували як оберкомандо, так і посольство. Щоправда, вони допускали пряме втручання в діяльність кабінету й не зовсім коректне поводження з прем'єром Ф. Лизогубом, чого не дозволяли стосовно П. Скоропадського [30, С. 75].

Друга битва на Марні (15 липня — 6 серпня 1918 р.)⁵ поклала початок перелому у Великій війні на користь Антанти, потужно підсиленої Сполученими Штатами Америки. Цей крутий злам ще не зовсім усвідомлено, але вже невідворотно втручався в долю української гетьманської держави. Важкі наслідки поразки на Західному фронті змусили керівництво Німеччини аналізувати можливості продовження боротьби, зокрема й питання продовольчих ресурсів. Умови тристоронніх українсько-німецько-австрійських економічних угод виконувалися повільно. До того ж 31 липня сплив термін їх дії, а нових укладено не було. В Берліні усвідомлювали, що з огляду на воєнні невдачі український уряд може затягнувати підписання нового договору, поглиблюючи продовольчу кризу.

На початку серпня 1918 р. канцлер Г. Гертлінг телеграфом запитував німецьке посольство в Києві щодо особи П. Скоропадського та його цілей. Посол А. Мумм у відповіді писав: «Маю честь покірливо повідомити, що гетьман насамперед солдат. Це пряма, відкрита натура, германофіл до мозку кісток, щирий прихильник Німеччини» [30, С. 163]. Щоправда, на запитання канцлера, чи підтримує український очільник зв'язки з антантівськими колами, посол не відповів. Очевидно, ніяких даних про такі контакти він не мав.

Підозри берлінських аналітиків щодо можливої непоступливості представників України підтвердилися. 12 серпня 1918 р. в листі до МЗС А. Мумм із три-

⁵ Німці втратили 168 тис. осіб, у тому числі до 30 тис. полоненими, а також 793 гармати. Втрати союзників теж були важкими, але німецька армія вже не мала резервів для відновлення.

вогою повідомляв, що економічні переговори просуються «черепашачим кроком», а з головою української делегації міністром С. Гутником важко працювати «російськими методами». Причини цього він убачав у «нищівному враженні, викликаному тут нашими поразками на Західному фронті» [30, С. 101].

Невизначеність подальшого постачання українського збіжжя й сировини в умовах оборонних операцій на фронті світової війни настільки гостро сприймалася керівництвом Німеччини, що воно вдалося до дій, безпрецедентних в історії міждержавних дипломатичних відносин. Делегація на чолі з прем'єром Ф. Лизогубом продовжувала поїздку країною аж до 30 серпня, а МЗС Німеччини 27 серпня направило до Києва запрошення П. Скоропадському прибути з офіційним візитом. Приїзду гетьмана надавалося такого значення, що запрошення було надіслане від імені кайзера, а посольство отримало вказівку: «Згідно з розпорядженням імператора прошу прискорити виїзд гетьмана та, якщо це можливо, влаштувати так, щоб він уже прибув сюди наступного тижня» [30, С. 134].

Десятиденний візит П. Скоропадського до Німеччини висвітлений досить повно. Насамперед це зробив сам гетьман у своїх спогадах, описавши знакові для нього події розлого й у хронологічній послідовності [17, С. 272—282]. Спеціальні студії цьому питанню присвятили Р. Пиріг, П. Гай-Нижник та інші автори [24, 32].

П. Скоропадський щиро тішився особистим запрошенням німецького монарха. Прийнявши доповідь Ф. Лизогуба про результати поїздки, гетьман викремив коло проблем, які сподівався вирішити особисто при зустрічах із вищим керівництвом Німеччини. Очевидно, він усвідомлював справжні мотиви організації такого термінового й засекреченого візиту. Адже лише щойно завершилася не зовсім вдала поїздка української урядової делегації на чолі з прем'єром. Справжні причини відвідин крилися не в непереборному бажанні кайзера побачитися з правителем України — вони виявилися набагато глибшими й були продиктовані новими реаліями Великої війни.

Офіційний візит П. Скоропадського до Німеччини 4—15 вересня 1918 р. отримав найвищий державний рівень⁶. Відбулися зустрічі й переговори з імператором, канцлером, керівництвом генштабу, державним секретарем МЗС, промисловим магнатом Б. Круппом. Гетьман також відвідав принца Генріха Пруського, брата кайзера і принцесу Ірен, сестру російської імператриці Олександри Федорівни. Досить насиченою була культурна програма.

Аудієнція у Вільгельма II мала церемоніальний характер. Гість отримав високу державну нагороду Німеччини — Великий хрест Червоного орла. Світська розмова точилася навколо минулого Росії, столицінської реформи, долі родини Романових. Головні питання, які намагався розв'язати П. Скоропадський, обговорювалися з канцлером Г. Гертлінгом і керівництвом МЗС. Ключове з них — приєднання Криму до України — знайшло несподівано швидко підтримку. Інший блок життєво важливих для української сторони проблем порушувався 9 вересня в перемовинах з генералами П. Гінденбургом та Е. Людендорфом.

⁶ До речі, це був останній візит очільника іноземної держави до Німецької імперії.

Ішлося про передачу Києву Чорноморського флоту, дозвіл формувати повноцінні збройні сили, протидію можливій агресії з боку РСФРР. У спогадах гетьман констатував, що з усіх порушених ним пунктів отримав відповідь «у позитивному смислі» [17, С. 280].

П. Скоропадський мав усі підстави бути задоволеним результатами візиту. Нагальні проблеми державного розвитку України здобули перспективу вирішення. Але й вище керівництво Німеччини, організувавши помпезний прийом очільникові Української Держави, досягло своєї стратегічної мети — укласти нові економічні угоди. 9 вересня 1918 р. пізно ввечері чергове засідання гетьманського уряду було оголошене закритим і вже під ранок 10 вересня кабінет уповноважив С. Гутника підписати загальний тристоронній економічний договір, що й було зроблено того ж дня⁷. Не маючи інформації про результати візиту гетьмана та усвідомлюючи всю обтяжливість нових зобов'язань, в ухваленій постанові урядовці зробили характерне застереження: «Рада Міністрів рахує, все ж таки, необхідним взяти на себе моральну відповідальність за підпис договору, умови котрого не можна визнати цілком погожими» [33, С. 278—279].

Під час візиту П. Скоропадський не виніс враження про близькість поразки Четверного союзу. Справжня картина з'ясувалася невдовзі після повернення до Києва. Війська Антанти перейшли в наступ, був прорваний Балканський фронт. Болгарія виходила з війни. 28 вересня 1918 р. генштаб повідомив імператорові й канцлерові про катастрофічне становище армії та наполягав на укладанні перемир'я.

П. Скоропадський усвідомлював, що поразка Четверного союзу може призвести до евакуації його військ з України, залишивши фактично беззбройну гетьманську державу наодинці з більшовицькою Росією. В. Гренер порадив офіційно звернутися до Берліна з проханням не виводити німецькі війська. Бажання гетьмана цілком збіглося з намірами німецького уряду зберегти й у повоєнний час можливості для економічної експлуатації України. Однак наприкінці жовтня В. Гренер був переведений до генштабу, оберкомандо в Києві втрачав авторитет, натомість дієвою силою стали солдатські ради, які вимагали повернення військ на Батьківщину.

Агонія Німецької імперії гальванізувала дії розмаїтого українського політикуму і спрямувала їхні зусилля на пошук порозуміння з державами-переможницями. Діставши згоду німецького посольства, Рада Міністрів уживала заходів до встановлення контактів із країнами Антанти. Було ухвалено направити повноважні місії України до США, Британії, Франції⁸. Наприкінці жовтня 1918 р.

⁷ Українська Держава зобов'язалася експортувати до початку грудня 40 млн пудів зерна, борошна, круп, 6 млн пудів рогатої худоби у живій вазі. Крім того, додавалося постачання овець (160 тис. голів), домашньої птиці (2 млн), сала (400 тис. пудів), масла й сирів (60 тис. пудів), цукру (2,5 млн пудів), спирту (до 20 млн л), а також значної кількості сировинних матеріалів.

⁸ Вони так і не змогли розгорнути діяльність: місія І. Коростовця не виїхала до країн перебування, а М. Могилянський дістався Парижа вже після падіння гетьманату.

міністр закордонних справ Д. Дорошенко виїхав у Німеччину, щоб заручитися згодою нового уряду Максиміліана Баденського не виводити німецькі частини з України до приходу військ Антанти, а також установити зв'язки з її представниками в Європі.

На прохання П. Скоропадського російський дипломат І. Коростовець на початку листопада 1918 р. приїхав до Ясс⁹, щоб донести готовність гетьманату до співпраці з державами-переможницями. Однак його сприймали приватною особою та в розмовах виходили з того, що Україна не може бути визнана самостійною, а як союзниця Німеччини — навіть нейтральною. Врешті висунули вимогу змінити уряд, вивівши з нього пронимецьких міністрів, а ставлення до України пов'язували з її подальшою політикою. І. Коростовець мав зустрічі з французьким консулом Е. Енно. Той не бажав навіть послуговуватися словом «Україна», замінюючи його терміном «Південна Русь», а «українське питання» вважав «штучним витвором» Німеччини та Австрії для нібито полегшення поділу й захоплення Росії [34, С. 297—298]. Докладна інформація І. Коростовця разом із невтішними повідомленнями українського посла в Болгарії О. Шульгина відіграли важливу роль в ухваленні П. Скоропадським рішення про зовнішньополітичну переорієнтацію Української Держави.

В умовах поразки Німеччини динамічно консолідувалася соціалістична опозиція, об'єднана в Український національний союз (УНС). Очолений В. Винниченком, він значно радикалізувався, загрожуючи самому існуванню гетьманського режиму. В. Солдатенко головну причину цього процесу вбачає у провадженій ним «антинародній» політиці [35, С. 40], хоч насправді таку ситуацію вможливила, в першу чергу, поразка Четверного союзу. Лідери опозиції в перемозі Антанти побачили шанс повалити позбавлену підтримки владу П. Скоропадського. Причому зробити це планувалося руками нового німецького ліберально-соціалістичного уряду Максиміліана Баденського. Первісний план верхівки УНС передбачав за допомогою німецьких лівих у Райхстагу примусити гетьмана сформувати повністю проукраїнський кабінет, який скличе Національний конгрес і позбавить його влади. Прихід представників Антанти зустрічатиме вже новий уряд, ніяким чином не пов'язаний із Німеччиною.

За рішенням ЦК Української партії соціалістів-федералістів 9 жовтня 1918 р. С. Єфремов, А. Ніковський та А. Марголін відправили на адресу депутатів Райхстагу розлогу телеграму, в якій вітали зміцнення парламентаризму в Німеччині, запровадження загального виборчого права, висловлювали впевненість у встановленні глобального справедливого миру. Але були й конкретні прохання підтримки німецькими дипломатами заходів УНС щодо зміни влади в Києві. Берлінські депутати-соціалісти швидко відреагували на цю телеграму, склавши детальний план співпраці дипломатів із київськими соціалістами, який уже наступного дня МЗС Німеччини сформулювало як програму дій в Україні й за підписом

⁹ У цьому місті, що на той час було тимчасовою столицею Румунії, перебували дипломатичні місії держав Антанти.

нового очільника відомства В. Зольфа направило посольству в Києві. Ключовим став пункт: «Гетьманові буде дана вказівка про українізацію уряду і проведення аграрної реформи, при цьому він має спиратися на Національний союз, який пізніше може грати роль національних зборів». Містилася навіть вимога видалити з України всі «великоросійські елементи» й агентів Антанти. Радник посольства Г. Берхем і генеральний консул Е. Тіль у дипломатично вишуканій формі повідомили МЗС про складність реалізації вказаних заходів [30, С. 137—138].

Водночас оберкомандо та посольство активно включилися у процес українізації гетьманського уряду, усвідомлюючи, що його кадетський склад тяжітиме до відродження Росії. Але й допустити переважання міністрів-соціалістів було б не менш ризикованим. Генерал В. Гренер вів тривалі розмови з В. Винниченком, намагаючись погамувати його вимоги повної зміни кабінету. Справу формування уряду взяв у свої руки генконсул Е. Тіль, узгоджуючи кандидатури від гетьмана та опозиції зі власним баченням німецького інтересу.

Однак перспектива українізації Ради Міністрів спричинила раптовий вибух чинника, названого ще у травні 1918 р. однією з німецькомовних газет «Kadetischen Geiste» — «кадетські духи», маючи на увазі склад гетьманського уряду¹⁰. 17 жовтня 1918 р., побоюючись радикалізації самостійницького курсу гетьмана, десятеро міністрів-кадетів оприлюднили політичну заяву, в якій задекларували власні погляди на майбутнє України. Вони зводилися до бажання «бачити своє благополуччя у благополуччі інших російських держав і, зокрема, Великоросії». Фактично йшлося про федерування України з частинами небільшовицької Росії¹¹. Ця політична позиція міністрів-кадетів довела, що визнання самостійності України для них було ситуативним, суто як необхідний етап до федеративної парламентської чи монархічної Росії.

Консолідований демарш кадетської групи міністрів спричинив урядову кризу. Гетьман розпустив кабінет і 24 жовтня 1918 р. сформував новий, до якого ввійшли п'ятеро представників УНС [36, С. 337]. Склався приблизний паритет проросійської та проукраїнської груп. В. Винниченко відразу заявив про невизнання нового уряду й із невеликою групою однодумців став на шлях підготовки збройного повстання.

Поразка Німеччини у війні викликала занепокоєння і двох потужних власницько-корпоративних об'єднань — Всеукраїнського союзу земельних власників та Союзу промисловості, торгівлі, фінансів і сільського господарства (Протофіс). У жовтні 1918 р. з розвідувальною метою до Ясс виїхав один із лідерів першого — адвокат І. Дусан. На початку листопада він повернувся й у колі кількох міністрів-рософілів зробив доповідь, стверджуючи, що німці остаточно програли кампанію. Водночас він наголосив, що союзне командування зовсім не обізнане, а точніше — неправдиво інформоване про становище в гетьманській Україні. Йшлося про необхідність довести до представників Антанти, що геть-

¹⁰ *Neue Lemberger Zeitung*. 1918. 12 Mai.

¹¹ *Киевская мысль*. 1918. 18 октября.

манові «гостра необхідність диктувала лінію важкої догідливої поведінки перед Берліном» [37, С. 115—116]. З цією метою в Румунію до представників Антанти було відряджено князя М. Куракіна від Протофісу та колишнього російського посла у Відні М. Шебека [38, С. 479].

Революція в Німеччині прискорила дії основних течій різновекторного київського політикуму. П. Скоропадський болісно сприйняв повідомлення з Берліна про зречення імператора Вільгельма II¹² та вважав 9 листопада 1918 р. днем, коли владу було вирвано з його рук [17, С. 303]. Права група уряду (А. Ржепецький, С. Гербель, В. Рейнбот та ін.) таємно розробляли план фактичного перевороту: більшість міністрів на чолі з заступником прем'єра А. Ржепецьким подасть у відставку, а гетьман доручить формування кабінету таємному радникові С. Гербелю. В. Рейнбот стверджував, що П. Скоропадський прийняв їхній план [37, С. 117]. Він розпустив коаліційний і затвердив новий уряд, формування якого вже велося кілька днів. Головою Ради Міністрів став С. Гербель, а в її складі не було жодного прихильника самостійності України [36, С. 70].

Напередодні очільник держави та майбутні урядовці спішно готували документи, якими мали публічно заявити про зміну політичного курсу. П. Скоропадський із О. Палтовим написали текст грамоти, яка дістане назву федеративної. Права група урядовців складала декларацію майбутнього кабінету, яку українською мовою переказав І. Кістяковський, а стилістично опрацював державний секретар С. Завадський.

Датована 14 листопада 1918 р. гетьманська грамота до «всіх українських громадян і козаків» означала зміну політичного курсу Української Держави з самостійницького на федерацію з небільшовицькою Росією. В ній, зокрема, зазначалося: «Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди здавна були приятелями колишньої єдиної Російської держави. Тепер, після пережитих Росією великих заворушень, умови її майбутнього існування повинні, безумовно, змінитися. На інших принципах, принципах федеративних, повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави» [36, С. 69—70].

Слід відзначити, що федеративна грамота залишається живильним середовищем продукування контроверсійних оцінок. Неоднозначності кваліфікацій цього кроку сприяв і сам гетьман, який у спогадах визнавав, що це був вимушений, але фактично усвідомлений акт на шляху відновлення Росії. А вже пізніше у зверненні до Ліги Націй підкреслював помилковість цього кроку, наголошуючи, що український народ у своїй масі прагне самостійності [39, С. 531—532].

На наш погляд, найповніше причини й наслідки видання федеративної грамоти розглянув П. Гай-Нижник, докладно висвітливши дипломатичні зусилля П. Скоропадського в пошуках прихильності Антанти, щирі сподівання на рятувну місію її військ, намагання демонструвати позбавлення від вимушеної пронимецької орієнтації й готовність узяти участь у відродженні Росії [22]. В іншій студії дослідник зосередився на аналізі тексту та підтексту федеративної грамоти.

¹² У спогадах він подав сентиментальний сюжет про власну роль у долі колишнього кайзера.

Визнаючи аргументованість основних висновків автора, не можна погодитися з незграбними спробами зняти відповідальність із гетьмана: «Колишній бойовий генерал П. Скоропадський фактично розгубився й підпав під вплив русофільської частини свого оточення, яке досить легко навіяло йому віру в те, що за таких умов лише Антанта, а отже й “біла” Росія [...] стануть запорукою порятунку» [40].

Слід відзначити, що у книжці, яка побачила світ 2023 р., П. Гай-Нижник стверджує, нібито «федеративний хід» видавався тоді «єдино можливим, а відтак й був політичним блефом — доречним, але запізнілим» [23, С. 338]. Однак тезу про «політичне блефування» сам П. Скоропадський переконливо спростовує пафосною кінцівкою своїх спогадів: «Я залишився глибоко переконаним, що Велика Росія відновиться на федеративних засадах [...] де змучена Україна може лише вільно розквітнути» [17, С. 325].

Один із сучасних критиків П. Скоропадського як цілком проросійського діяча С. Литвин визнає федеративну грамоту «трагічною помилкою, котра й досі затмарює його внесок в українське державотворення» [41, С. 236]. К. Бондаренко вважає «інкримінування» гетьманові «московської орієнтації» безпідставним, адже акт федерації з Росією «був єдино можливий крок у ситуації, що склалася» [42, С. 94—95].

Г. Папакін визнає грамоту П. Скоропадського фатальною, та що нею скористалися як проросійські сили, так й українські соціалісти в антидержавних цілях. Загалом автор намагається пояснити причини хитань гетьмана «від поміркованого — до національного, від національного — до проросійського кабінету, від німців — до Антанти, від демократів — до монархістів, від повної державної незалежності України [...] до горезвісного акту 14 листопада про федерацію з найбільшою Росією, якої на той час не існувало». Він знаходить прості, але далекі від розуміння глибинних причин краху цієї форми державності, пояснення. Мовляв, П. Скоропадський — людина романтичних уявлень про політику, став заручником «політичних рухів, угруповань, навіть кланів та окремих діячів». Він програв, тому що був «довірливим до зрадників, чесним з авантюристами та професійними брехунами» [43, С. 17—18, 71]. Очевидно, проти такого спрощення протестував би й сам гетьман.

Можна погодитися з висновками Т. Ралдугіної, яка присвятила низку спеціальних статей дослідженню причин і наслідків видання федеративного акта: «Грамота була наслідком і прискорювачем логічного розвитку подій, що відбувалися в Україні на тлі геополітичних катаклізмів на одному з етапів національно-визвольних змагань за державність» [44, С. 57—58]. Однак поза увагою авторки залишився аналіз світоглядної мотивації гетьмана до такого, хоч і вимушеного, втім усвідомленого кроку.

На наш погляд, найбільш повно та виважено вдалося це зробити М. Ковальчуку. Шляхом системного аналізу спогадів гетьмана автор відстежив трансформацію його поглядів на державно-політичну модель України не тільки під впливом зовнішніх чинників, але й внутрішніх ментальних засад. Дослідник резюмує: «Тож наслідки власних політичних рішень дорого коштували колиш-

ньому гетьманові: оголошений поза законом, майже однаково чужий всім політичним силам і залишений ними напризволяще разом зі своїми федералістськими переконаннями, він був змушений шукати притулку за кордоном» [25].

Федеративна грамота дійсно була найважчим і найсуперечливішим кроком очільника Української Держави за весь нетривалий період її існування. Він був детермінований низкою надзвичайно складних факторів як міжнародного, так і внутрішнього характеру. В перебігу світової війни стався злам на користь Антанти. Четверний союз, зусиллями провідних держав якого постав і тримався гетьманський режим, зазнав поразки й розпався. Не маючи власної армії, гетьманат виявився беззахисним перед можливістю більшовицької експансії, оскільки уряд РСФРР анулював Брестський мирний договір. На карту була поставлена сама можливість функціонування України не тільки як незалежної, але держави взагалі.

Оголошення грамоти П. Скоропадського про федерацію з небільшовицькою Росією базувалося на двох головних політичних розрахунках. Перший — дати чіткий сигнал Антанті про те, що вона може використати державний потенціал України для відродження Росії. Одночасно це мало слугувати свідченням рішучої відмови від орієнтації на Німеччину. Другим політичним розрахунком було бажання зіпертися на потужне «великоросійське» лобі, яке діяло в Україні. А ще більше — знайти військову силу, здатну захистити гетьманське правління. Головні надії в умовах крутого повороту в бік Росії П. Скоропадський покладав на російських офіцерів, котрих, за його даними, тільки в Києві було до 15 тис. осіб. Проте ці сподівання виявилися марними: «Через кілька днів після появи грамоти великоросійські кола вже ніякої України зовсім не визнавали» [17, С. 308].

Досить виразний політичний жест, зроблений П. Скоропадським, усе ж давав надію на вияв прихильності до Української Держави з боку Антанти. Як з'ясувалося пізніше, велику роль у формуванні негативного ставлення до України відіграв колишній французький консул у Києві Е. Енно. Перебуваючи в Яссах, він наполягав на ліквідації пронимецького правління П. Скоропадського й утворенні об'єднаного російського уряду, слав телеграфні обіцянки приїхати до Києва, вимоги до оберкомандо затримати евакуацію військ, погрози Директорії. Водночас саме на його прибуття як на останню надію врятувати владу так щиро сподівався П. Скоропадський. У спогадах він писав: «Приїхав би у цей час представник Entente, становище різко змінилося б на нашу користь» [17, С. 310].

Поміркований соціаліст і вправний публіцист С. Єфремов іронізував: «Енно, що наче якийсь маг і характерник, враз заповонив був собою весь політичний обрій. “Енно сказав”... “Енно звелів”... “Енно телеграфував”... “Енно обіцяв”... “Енно прийняв депутацію”... “Енно погрожує тим-то”, “Енно домагається того-то”, “Енно з Одеси має приїхати до Києва” і т. ін., без кінця і краю Енно, скрізь і всюди Енно» [45, С. 445].

Вже на першому засіданні кабінету С. Гербеля було ухвалено рішення направити представникам Антанти в Яссах текст урядової декларації про зміну політичного курсу і просити прислати свого дипломатичного представника, а також по два батальйони військ в Київ та Одесу [33, С. 372]. У зв'язку з очікува-

ним прибуттям до Одеси ескадри держав Антанти уряд затвердив повноважну делегацію для її зустрічі у складі міністрів фінансів А. Ржепечького, закордонних справ Г. Афанасьєва та морського А. Покровського. П. Скоропадський запропонував на українських військових кораблях підняти комбінований морський прапор — андріївський з українським у його крижі. Однак делегація так і не виїхала до Одеси [33, С. 374].

21 листопада 1918 р. було ухвалено постанову підготувати урядове повідомлення про відносини Антанти й України. Гетьманському представникові в Одесі генералові Г. Рауху доручалося інформувати французького консула Е. Енно про бажаність візиту в Київ. 29 листопада надійшло повідомлення про його приїзд. Уряд уповноважив міністра закордонних справ Г. Афанасьєва зустріти дипломата, але той не приїхав. Через кілька днів Г. Раух повідомив про прибуття військ Антанти в Україну. У зв'язку з цим Рада Міністрів виділила 10 млн крб на їх утримання [33, С. 385—399]. 10 грудня 1918 р. П. Скоропадський направив французькому консулові сповнену відчаю телеграму¹³, в якій попереджав, що неприїзд його до Києва спричинить загибель України та втягне її в анархію й більшовизм [17, С. 321]. Сподівання гетьмана на рятувну місію держав Згоди не справдилися.

А тим часом представник Антанти на Кубані оголосив про призначення А. Денікіна головкомом усіх збройних сил, які діють проти більшовиків, включаючи й територію України. Незабаром російський генерал визначив командувачем Чорноморського флоту адмірала В. Каніна — колишнього командувача Балтійського флоту. Становище ускладнювалося ще й тим, що майже всі вищі офіцери, які перебували у військово-морських силах Української Держави, перейшли в Добровольчу армію, пізніше — Збройні сили Півдня Росії.

Прибуття до Києва не тільки військ Антанти, але і її представника відкладалося, а ситуація для гетьманського режиму ставала дедалі загрозливішою. Федеративна грамота послужила певним каталізатором дій Директорії з мобілізації повстанських сил. Цьому сприяв і нейтралітет німецьких військ. Нечисленні захисники столиці — добровольчі офіцерські дружини — не змогли втримати фронт. 14 листопада 1918 р. своєю останньою грамотою гетьман П. Скоропадський визнав, що «Бог не дав йому сили» впоратися з поставленими завданнями і зрікся влади [17, С. 378].

* * *

Останній рік Першої світової війни підніс до міжнародного рівня «українське питання», актуалізоване ще революційними подіями 1917 р. в Росії. Землі українців по обидва боки лінії фронту стали одним із головних театрів воєнних дій. І Антанта в особі Російської імперії, і провідні країни Четверного союзу — Німеччина та Австро-Угорщина, мали свої територіально-експансіоністські плани, які намагалися реалізувати у ході бойових операцій. Тривалі бої наприкінці 1917 р. загострили проблему продовольчих і сировинних ресурсів Цент-

¹³ Її перехопив генерал О. Греков, який перейшов на бік Директорії.

ральних держав до кризового стану. В пошуках ослаблення Антанти шляхом укладання сепаратного миру з РСФФР, німецькі й австрійські дипломати виявили до напівсамостійної УНР, анексованої більшовиками, цілком прагматичний інтерес як до колишньої «житниці Європи». Терміново проголосивши самостійність, УНР уклала Брестський мир, запросила військову допомогу нових союзників, погодила досить обтяжливі умови економічних договорів.

Лідери соціалістичної Центральної Ради не усвідомлювали наслідків перебування півмільйонної армії центральноєвропейських імперій на теренах України. До того ж виявили управлінську неспроможність організувати постачання збіжжя й сировини до Німеччини та Австро-Угорщини. Загроза провалу військової операції, задля якої із Західного й Балканського театрів бойових дій були зняті десятки дивізій, змусила штаб німецьких військ у Києві інспірувати державний переворот. Спокусливі наміри генерала В. Гренера запровадити в Україні пряме військове правління (як у Бельгії та Сербії) не знайшли підтримки у відомстві канцлера, зважаючи на реакцію лівих фракцій Райхстагу.

Старанно розроблений та узгоджений у Берліні план державного перевороту був педантично реалізований. Центральна Рада безболісно повалена. Дозволений хліборобський конгрес проголосив очільником України неординарну постать — російського генерала, царського аристократа й водночас нащадка українського гетьманського роду П. Скоропадського. Взяті ним письмові зобов'язання — виконувати брестські економічні угоди, не створювати регулярну армію, не скликати Установчі збори та інші, значно обмежили владні прерогативи нового правителя України. Ситуацію ускладнювала й та обставина, що склад гетьманського уряду був погоджений із начальником штабу оберкомандо В. Гренером і надалі контролювався німецькими військовиками та дипломатами. Взагалі Українська Держава виявилася набагато тісніше, ніж УНР, прив'язаною до колісничі Четверного союзу, ставши в очах Антанти його сателітом (що й визначило її долю).

Попри патріотичні поривання П. Скоропадського прислужитися Батьківщині та запізнілі запевнення в послідовній зневірі в перемозі Німеччини, він став добровільно-вимушеним германофілом. Фактично, гетьманську булаву він отримав із волі кайзера, а тому робив сервілістичні заяви, прийняв найвищу пруську нагороду, чесно виконував узяті зобов'язання, посилюючи оборонні спроможності Четверного союзу. Повага до гетьмана з боку штабу німецьких військ і посольства в Києві була цілком заслуженою, хоча до осені 1918 р. над його головою висів дамоклів меч, який нещадно покарав Центральну Раду.

Поширювані у сучасній українській історіографії твердження про таємні зв'язки П. Скоропадського з державами Антанти базуються на конспірологічних припущеннях і міфологемах, які жодній верифікації не піддаються. Сам гетьман прямо заявляв, що «не мав ніякої можливості не тільки з ними зв'язатись особисто, але й послати свого агента». І тільки у жовтні 1918 р., коли перелом у ході війни став очевидним, він із дозволу німців розпочав пошук контактів із представниками Антанти.

Фінальні акорди Великої війни спричинили усвідомлення П. Скоропадським необхідності зміни зовнішньополітичного курсу. Спочатку він ще сподівався зберегти українську державність. З'явилися публічні заяви про нейтралітет, направлення до країн Антанти дипломатичних місій та одночасні звернення до Берліна затримати частину військ в Україні. Однак повідомлення українських посольств і спеціальна місія посланця гетьмана І. Коростовця до Ясс дали зрозуміти, що Україна як союзник Німеччини не може розраховувати не тільки на нейтралітет, але й на існування взагалі. Повоєнні плани Антанти передбачали відродження Росії.

Очікувана капітуляція Німеччини, розпад Австро-Угорської імперії загострили внутрішньоукраїнську ситуацію. Об'єднана в УНС соціалістична опозиція радикалізувалася, знайшла підтримку з боку лівих фракцій Райхстагу і сподівалася на повну зміну уряду, який скличе Національний конгрес та позбавить гетьмана влади. Нове правління, не пов'язане з Німеччиною, буде визнане Антантаю. Водночас десятеро міністрів-кадетів, намагаючись не допустити українізації кабінету, виступили із заявою про необхідність союзу з іншими російськими державами, зокрема й з «Великоросією». Це спричинило відставку уряду та формування нового коаліційного складу.

Потужна російська еліта, фактично толерована гетьманською владою, наприкінці жовтня 1918 р. утворила з колишніх депутатів Державних дум і членів Державної ради Раду державного об'єднання Росії. Її делегація на Яській конференції виступила з українофобськими заявами. Добровольча армія з військово-політичної сили перетворилася на державно-політичне утворення зі власними урядом, збройними силами й певною територією. Послідовна проантантівська позиція зробила її фавориткою в очах держав-переможниць.

Для П. Скоропадського ситуація ставала дедалі критичнішою. Загони Директорії вели бої на підступах до столиці. Німці заявили про нейтралітет. Очікувана рятувальна місія військ Антанти відкладалася. Права група міністрів розробляла план створення повністю проросійського уряду. Гетьман не мав іншого вибору, як рятувати українську державність хоч в якійсь формі. Він розпустив уряд і доручив сформувати новий С. Гербелью — діячеві проантантівських поглядів. Одночасно П. Скоропадський видав грамоту про федерування з найбільшовицькою Росією. Цей документ уже понад століття викликає суперечливі оцінки — від державної зради до геніального тактичного ходу.

Безперечно, такий акт був абсолютно вимушеним кроком, але мав свою логіку й певні політичні розрахунки. П. Скоропадський посилав чіткий сигнал Антанти про готовність приєднатися до спільної боротьби проти більшовиків за відродження «великої Росії», сподівався на її здатність зупинити наступ військ Директорії, намагався залучити до захисту гетьманського правління тисячі російських офіцерів, котрі досі не визнавали українську державність. Як відомо, ці розрахунки не справилися.

Крім геополітичних чинників, які детермінували видання П. Скоропадським федеративної грамоти, слід мати на увазі й особисті ментальні, національно-іден-

тифікаційні підстави. Він був людиною дихотомної російсько-української, малоросійської лояльності. Круті злами Першої світової війни гальванізували в його свідомості той чи інший сегмент: російського воїна-захисника «царя та Вітчизни», українського патріота-рятівника Батьківщини, російського федераліста з гіпотетичним баченням місця України у відродженій Росії. Невдовзі після падіння гетьманату, пережитого як особиста драма, колишній очільник Української Держави у рукописі спогадів занотував: «Звичайно, самотійність, якої тоді доводилося суворо дотримуватися через німців, котрі твердо на цьому стояли, для мене ніколи не була життєвою» [17, С. 51]. Саме ця теза й дає ключ до розуміння трансформації політичних лояльностей «малоросіянина знатного походження» Павла Скоропадського, детермінованих викликами Великої війни 1914—1918 рр.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Reient, O., Yanyshyn, B. Velyka viina 1914—1918 rr. u suchasni ukrainskii istoriohrafii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2014. 3: 4-21 [in Ukrainian].
[Реєнт О., Янишин Б. Велика війна 1914—1918 рр. у сучасній українській історіографії. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 4—21].
2. Reient, O., Serdiuk, O. Persha svitova viina i Ukraina. Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна. Київ, 2004. 480 с.].
3. Pyrih, R. (Comp.). *Ukrainska Derzhava (kviten — hruden 1918 roku): Dokumenty i materialy v 2-kh kn.* Kn. 2. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Українська Держава (квітень — грудень 1918 року): Документи і матеріали в 2-х кн. Кер. упоряд. Р. Пиріг. Кн. 2. Київ, 2015. 412 с.].
4. Reient, O. (Comp.). *Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina*. Kyiv, 2013 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна. Упоряд. О. Реєнт. Київ, 2013. 784 с.].
5. Reient, O. (Comp.). *Velyka viina 1914—1918 rr. i Ukraina: Istorychni narisy: U 2 kn.* Kyiv, 2014—2015 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918 рр. і Україна: Історичні нариси: У 2 кн. Упоряд. О. Реєнт. Київ, 2014—2015].
6. Troian, S. (Ed.). *Velyka viina 1914—1918: vytoky, kharakter, naslidky*. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Велика війна 1914—1918: витоки, характер, наслідки. Наук. ред. С. Троян. Київ, 2018. 536 с.].
7. Holovchenko, V., Soldatenko, V. *Ukrainske pytannia v roky Pershoi svitovoi viiny*. Kyiv, 2009 [in Ukrainian].
[Головченко В., Солдатенко В. Українське питання в роки Першої світової війни. Київ, 2009. 448 с.].
8. Hutsalo, L. Persha svitova viina i Ukraina u suchasni ukrainskii istoriohrafii. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. 2017. 4: 119-131 [in Ukrainian].
[Гуцало Л. Перша світова війна і Україна у сучасній українській історіографії. *Intermarum: історія, політика, культура*. 2017. № 4. С. 119—131].
9. Vynnychenko, V. *Vidrodzhennia natsii*. Ch. III. Kyiv; Wien, 1920 [in Ukrainian].
[Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Київ; Відень, 1920. 535 с.].
10. Kuraiev, O. *Polityka Nimechchyny i Avstro-Uhorshchyny v Pershii svitovii viini: ukrainskyi napriamok*. Kyiv, 2006 [in Ukrainian].
[Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини в Першій світовій війні: український напрямок. Київ, 2006. 454 с.].

11. Nesuk, M. Drama vyboru: Vidnosyny Ukrainy z Tsentralnymy derzhavamy u 1917—1918 rr. Kyiv, 1999 [in Ukrainian].
[Несук М. Драма вибору. Відносини України з Центральними державами у 1917—1918 рр. Київ, 1999. 274 с.]
12. Prytuliak, P. Ukraina i Brestskiy mur: vid pidpysannia do vykonannia (1917—1918 rr.). Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Пригуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917—1918 рр.). Київ, 2004. 216 с.]
13. Pyrih, R. Diialnist uriadiv Hetmanatu Pavla Skoropadskoho: personalnyi vymir. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Піріг Р. Діяльність урядів Гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016. 518 с.]
14. Pyrih, R. Hetmanat Pavla Skoropadskoho: mizh Nimechchynoiu i Rosiieiu. Kyiv, 2008 [in Ukrainian].
[Піріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. Київ, 2008. 209 с.]
15. Pyrih, R. Ukrainska hetmanska derzhava 1918 roku: Istorychni narusy. Kyiv, 2011 [in Ukrainian].
[Піріг Р. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. Київ, 2011. 336 с.]
16. Pyrih, R. Vidnosyny Ukrainy z Tsentralnymy derzhavamy: netypova okupatsiia. Kyiv, 2018 [in Ukrainian].
[Піріг Р. Відносини України з Центральними державами: нетипова окупація. Київ, 2018. 358 с.]
17. Skoropadskiy, P. Spohady: Kinets 1917 — hruden 1918. Kyiv; Philadelphia, 1995 [in Ukrainian].
[Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 — грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 492 с.]
18. Troian, S. (Ed.). Velyki derzhavy u svitovii viini 1914—1918: protystoiannia idei i dyplomatii. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Великі держави у світовій війні 1914—1918: протистояння ідей і дипломатії. За ред. С. Трояна. Київ, 2020. 153 с.]
19. Hrushevskiy, M. Po shkodi. *Literaturno-naukovi vistnyk*. T. 172 (kn. XII, hruden 1918: 233-234 [in Ukrainian].
[Грушевський М. По шкоді. *Літературно-науковий вістник*. Т. 172 (кн. XII, грудень 1918). С. 233—234.]
20. Myronenko, O. Krakh mariokratii P. Skoropadskoho. *Ukrainske derzhavotvorennia: nevytrebuvani potentsial*. Kyiv, 1997: 252-260 [in Ukrainian].
[Мироненко О. Крах маріократії П. Скоропадського. *Українське державотворення: невитребуваний потенціал*. Київ, 1997. С. 252—260.]
21. Savchenko, V. Pavlo Skoropadskiy — ostannii hetman Ukrainy. Kharkiv, 2008 [in Ukrainian].
[Савченко В. Павло Скоропадський — останній гетьман України. Харків, 2008. 378 с.]
22. Hai-Nyzhnyk, P. Neopolitychna pastka: Hetmanat ta Antanta (1918 r.). *Ukraina dyplomatychna*. 2019. XX: 27-52 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Геополітична пастка: Гетьманат та Антанта (1918 р.). *Україна дипломатична*. 2019. Вип. XX. С. 27—52.]
23. Hai-Nyzhnyk, P., Tomenko, M. Taiemnytsi i mify ostannoho hetmana Ukrainy. Kyiv, 2023 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П., Томенко М. Таємниці і міфи останнього гетьмана України. Київ, 2023. 384 с.]

24. Pyrih, R. Vizyt hetmana Pavla Skoropadskoho do Nimechchyny (veresen 1918 r.). 07.09.2023. *Istorychna pravda*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/7/163096/> [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Візит гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини (вересень 1918 р.). 07.09.2023. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2023/09/7/163096/> (дата звернення: 12.04.2024)].
25. Kovalchuk, M. Hetman Pavlo Skoropadskyi: vid samostiinosti do federatsii. 29.04.2018. *Istorychna pravda*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/04/29/152371/> [in Ukrainian].
[Ковальчук М. Гетьман Павло Скоропадський: від самостійності до федерації. 29.04.2018. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/04/29/152371/> (дата звернення: 11.04.2024)].
26. Dmytryshyn, V. Povalennia nimtsiamy Tsentralnoi Rady: novi dani z nimetskykh arkhiv. *Politolobichni chytannia*. 1994. 1: 104-120 [in Ukrainian].
[Дмитришин В. Повалення німцями Центральної Ради: нові дані з німецьких архівів. 1994. № 1. С. 104—120].
27. Hai-Nyzhnyk, P. Derzhavnyi perevorot 29 kvitnia 1918 r.: prychny ta perebih zakhopennia vlady P. Skoropadskym. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2011. 4: 132-164 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Державний переворот 29 квітня 1918 р.: причини та перебіг захоплення влади П. Скоропадським. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 132—164].
28. Savchenko, V. Kvitnevuyi perevorot. *Pavlo Skoropadskyi — ostannii hetman Ukrainy*. Kharkiv, 2008: 123-145 [in Ukrainian].
[Савченко В. Квітневий переворот. *Павло Скоропадський — останній гетьман України*. Харків, 2008. С. 123—145].
29. Soldatenko, V. Prykhid P. Skoropadskoho do vlady: mekhanizm derzhavnoho perevorotu. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2008. 4: 5-18 [in Ukrainian].
[Солдатенко В. Прихід П. Скоропадського до влади: механізм державного перевороту. *Український історичний журнал*. 2008. № 4. С. 5—18].
30. Krakh germanskoj okkupatsii na Ukraine. Moscow, 1936 [in Russian].
[Крах германской оккупации на Украине. Москва, 1936. 205 с.].
31. Groener, W. Lebenserinnerung: Jugend, Generalstab, Weltkrieg. Göttingen, 1957 [in German].
32. Hai-Nyzhnyk, P. Vizyt hetmana Pavla Skoropadskoho do Nimechchyny u konteksti politychnoho zhyttia Ukrainy 1918 r. *Ukraina dyplomatychna*. 2014. XV: 605-615 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Візит гетьмана Павла Скоропадського до Німеччини у контексті політичного життя України 1918 р. *Україна дипломатична*. 2014. Т. XV. С. 605—615].
33. Vidnianskyi, S. (Ed.). *Ukraina v istorii Yevropy XIX—XXI st.: Istorychni narysy*. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Україна в історії Європи XIX—XXI ст.: Історичні нариси. За ред. чл.-кор. НАНУ С. Віднянського. Київ, 2020. 814 с.].
34. Korostovets, I. Perehovory v Yassakh v 1918 r. *Solukha, P. Dohovir z Moskvoiu proty hetmana Pavla Skoropadskoho*. Chicago, 1973: 297-298 [in Ukrainian].
[Коростовець І. Переговори в Яссах в 1918 р. *Солуха П. Договір з Москвою проти гетьмана Павла Скоропадського*. Чикаго, 1973. С. 297—298].
35. Soldatenko, V. Hetmanat P. Skoropadskoho yak katalizator radykalizatsii pozytsii ukrainskykh politychnykh partii. *Natsionalna ta istorychna pamiat*. 2013. 7: 24-40 [in Ukrainian].
[Солдатенко В. Гетьманат П. Скоропадського як каталізатор радикалізації позицій українських політичних партій. *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 7. С. 24—40].

36. Pyrih, R. (Comp.). *Ukrainska Derzhava* (kviten — hruden 1918 r): Dokumenty i materialy v 2-kh. Kn. 1. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Українська Держава (квітень — грудень 1918 року): Документи і матеріали в 2-х кн. Кер. упоряд. Р. Пиріг. Кн. 1. Київ, 2015. 790 с.].
37. Ivantsova, O.K. (Ed.). *Getman P.P. Skoropadskij. Ukraina na perelome. 1918 god.* Moscow, 2014 [in Russian].
[Гетман П.П. Скоропадский. Украина на переломе. 1918 год. Отв. ред. и отв. сост. О.К. Иванцова. Москва, 2014. 1087 с.].
38. Golitsin, A. *Vospominanija.* Moscow, 2008 [in Russian].
[Голицин А. Воспоминания. Москва, 2008. 608 с.]
39. Kovalevskiy, M. *Pry dzherelakh borotby: Spomyny, vrazhennia, refleksii.* Innsbruck, 1960 [in Ukrainian].
[Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 649 с.].
40. Hai-Nyzhnyk, P. *Hramota pro federatsiiu 1918 r.: vymushenyi taktychnyi krok zadlia poriatunku Ukrainsoi Derzhavy chy zavbachlyva stratehiia na vidnovlennia yedynoi Rosii.* *Hileia.* 2018. 138 (11). Ch. 3. *Politychni nauky:* 40-57 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Грамота про федерацію 1918 р.: вимушений тактичний крок задля порятунку Української Держави чи завбачлива стратегія на відновлення єдиної Росії. *Гілея.* 2018. Вип. 138 (№ 11). Ч. 3. Політичні науки. С. 40—57].
41. Lytvyn, S. *Skoropadskiy i Petliura: sproba sprostavannia deiakykh mifiv v istoriohrafii Ukrainsoi Derzhavy 1918 r.* *Hetman Pavlo Skoropadskiy ta Ukrainska Derzhava 1918 r.* Kyiv, 1998: 279-294 [in Ukrainian].
[Литвин С. Скоропадський і Петлюра: спроба спростування деяких міфів в історіографії Української Держави 1918 р. *Гетьман Павло Скоропадський та Українська Держава 1918 р.* Київ, 1998. С. 279—294].
42. Bondarenko, K. *Do pytannja pro "moskovsku oriientatsiiu" hetmana Pavla Skoropadskoho.* *Ostannii hetman: Yubileinyi zbirnyk pamiaty Pavla Skoropadskoho (1873—1945).* Kyiv, 1993: 94-95 [in Ukrainian].
[Бондаренко К. До питання про «московську орієнтацію» гетьмана Павла Скоропадського. *Останній гетьман: Ювілейний збірник пам'яті Павла Скоропадського (1873—1945).* Київ, 1993. С. 94—95].
43. Papakin, H. *Pavlo Skoropadskiy: patriot, derzhavotvorets, liudyna: Istoryko-arkhivni narysy.* Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. Київ, 2003. 282 с.].
44. Ralduhina, T. *Federatsiina hramota Pavla Skoropadskoho: vnutrishni i zovnishni chynnyky yii proholoshennia.* *Natsionalnyi muzei istorii Ukrainy: postup u tretie tysiacholittia.* Kyiv, 2004: 57-58 [in Ukrainian].
[Ралдугіна Т. Федераційна грамота Павла Скоропадського: внутрішні і зовнішні чинники її проголошення. *Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття.* Київ, 2004. С. 57—58].
45. Yefremov, S. *Publitsystyka revoliutsiinoi doby (1917—1920 rr.): U 2 t. T. 2.* Kyiv, 2014 [in Ukrainian].
[Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917—1920 рр.): У 2 т. Відп. ред. і кер. упор. В. Верстюк. Т. 2. Київ, 2014. 543 с.].

Надійшла / Received 03.06.2024

Ruslan PYRIH

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Chief Research Fellow,

Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)

ruslan_pyrih@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6232-210X>

THE UKRAINIAN HETMANATE STATE

IN THE IMPERATIVES OF THE END OF THE WORLD WAR (1918)

The purpose is to study the impact of the outbreak of the World War I on the fate of the Ukrainian Hetmanate state project, which was born of the Central European empires. The role of the pragmatic interests of the German-Austrian allies, the geopolitical plans of the Entente victorious countries, and P. Skoropadskyi's conscious visions in the Hetmanate's transition from declared independence to the revival of "Great Russia" is determined. **The methodological basis** is the principles of historicism, problem-chronological, and personalization of events. Particular attention is paid to the critical analysis of historiographical sources and their verification. **The novelty** lies in the systematic coverage of the impact of global factors of the final stage of the Great War on the processes of Ukrainian state-building, in particular the rise and collapse of the Skoropadskyi's Hetmanate, the reasons for the variability of political loyalties of the head of state, which led to the rejection of Ukraine's independence in favor of the revival of federal Russia, are thoroughly investigated. **Conclusions.** The author proves that the creation and fall of the Ukrainian Hetmanate was determined by the military and political conflicts of the World War I. Its rigid attachment to one of the warring blocs gave it the status of a satellite of the Central Powers. Hetman of Ukraine found himself in the position of a voluntary and forced Germanophile, whose state worked to strengthen the Quadruple Alliance with its food and raw material resources. It is proved that the statements about the hetman's secret ties with the French and British common in modern Ukrainian historiography are conspiracy theories, and he refuted them. The sharp turn in the course of the Great War, the crushing defeat of the Hetmanate's allies, forced Skoropadskyi to look for ways to save the state. However, the Entente's firm course toward the revival of Russia left him no choice. Hetman's proclamation of the federal charter was a step forced by the geopolitical situation, the radicalization of the socialist opposition, and the leadership of the Volunteer Army in the united anti-Bolshevik front. The dichotomous Russian-Ukrainian mentality of the hetman, whose Russophile segment was galvanized by the critical situation, also played a role. However, even these hypothetical hopes for Ukrainian statehood preservation were dashed by the consequences of the Great War.

Keywords: *Ukrainian State, German Empire, World War I, Quadruple Alliance, Entente, P. Skoropadskyi, Wilhelm II, W. Groener, E. Henno.*

До 110-річчя початку Першої світової війни

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.072>
УДК 908(477.52)“1914—1918”:323.15-057.71

Дмитро КУДІНОВ

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка (Суми, Україна)
dmytro.kudinov@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

ДОБРОЧИННИЙ РУХ У СУМАХ У 1914—1918 рр.

Мета — з'ясувати особливості організації та функціонування системи благодійної допомоги під час Великої війни в м. Суми. **Методологія** спирається на принципи історизму, неупередженості, всебічності й цілісності, системності, а також на використання описового, історико-генетичного, історико-типологічного, проблемно-хронологічного методів. **Наукова новизна**. Вперше висвітлюються окремі сторони добродійної діяльності на території Сумського повіту під час світової війни (зокрема польських організацій, Сумської ради робітничих і солдатських депутатів, селянства), узагальнено й систематизовано уявлення про учасників, напрями та засоби добродійного руху, висвітлено чимало раніше невідомих фактів з історії добродійної діяльності в регіоні. **Висновки**. Структура добродійного руху у Сумському повіті формувалася на основі органів місцевої влади та довоєнних організацій (відділення Червоного Хреста, Товариство опіки про бідних). Поступово перелік волонтерських за змістом діяльності об'єднань збільшився. Після повалення монархії до добродійності залучилися й нові структури влади та самоорганізації населення. Напрямами діяльності стали надання допомоги (переважно у грошовому вигляді) фронту та фронтовикам, членам їхніх родин у тилу, пораненим, вразливим групам населення, навчальним закладам та учням, біженцям. У справі підтримки духу поранених вагому роль відігравала моральна складова. Масовість, різні способи мобілізації коштів на добродійні справи зумовили доволі високу ефективність руху, здатного реагувати на різні соціальні виклики, спровоковані війною.

Ключові слова: добродійний рух, благодійність, організація, комітет, Перша світова війна, біженці, поранені.

Цитування: Кудінов Д. Добродійний рух у Сумах у 1914—1918 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 72—83. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.072>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

Нинішня війна продемонструвала небувалий підйом громадянського суспільства. Волонтерський рух на підтримку структур оборони, передусім Збройних сил України, а також вразливих верств населення, набув надзвичайної масовості. Подібна консолідація суспільства спостерігалася й в інші переломні часи вітчизняної історії. Характеристика добровольчих рухів, виокремлення їх спільних та окремих рис, оцінка ефективності конкретних заходів благодійництва нині є прерогативою історичної науки, що, втім, не виключає практичного використання осмисленої та систематизованої корисної інформації. Узагальнений досвід волонтерської діяльності можна екстраполювати й на сьогоденну ситуацію допомоги співгромадянам. Простіше це робити, якщо розглядати кожен із прикладів окремо, зокрема щодо періоду Першої світової війни.

Певні фактичні дані для цієї статті взято з публікацій, що складають історіографічну основу дослідження. Передусім цінними виявилися розвідки І.В. Букіної [1], О.А. Луценко [2], І.М. Скворцова та Н.І. Євтушенко [3], Л.І. Рожкової [4]. Деякі дані про благодійність щодо біженців-поляків у Сумах містяться в колективному дослідженні з історії польської діаспори [5], а також у монографії Л.М. Жванко [6], присвяченій феномену біженства в Україні 1914—1918 рр. В підготовленому нею ж збірнику документів представлено матеріали та дані про заходи щодо забезпечення становища біженців єврейської й караїмської національностей [7].

Джерельною основою статті послужили архівні документи, матеріали преси, опубліковані звіти благодійних організацій. Деякі матеріали періоду Великої війни вперше були надруковані в газеті «Сумской голос» у 1994 р. Зі справ фонду Сумської міської думи Державного архіву Сумської обл. використано інформацію про взаємодію органа місцевого самоврядування з Червоним Хрестом та іншими громадськими об'єднаннями.

Нижче спробуємо з'ясувати особливості організації й функціонування системи доброчинної допомоги в м. Суми в період Першої світової. При цьому поняття «доброчинність» уживається у сучасному розумінні волонтерства як суспільно-корисної діяльності, найчастіше безоплатної та соціально значущої, що надається добровольцями зі власної ініціативи або ж від недержавної некомерційної організації-об'єднання [8, С. 4].

Характерною рисою доброчинного руху воєнного часу було поєднання громадської активності із заходами місцевих органів влади. Останні надавали певну допомогу сім'ям мобілізованих, біженцям, пораненим солдатам, дітям-сиротам, облаштовували лазарети. Більше того, Сумська повітова земська управа в перші місяці війни координувала¹ благодійну діяльність деяких громадських структур [4, С. 249]. Завдяки суголошним діям влади та суспільства вже у вересні 1914 р. у Сумах медичну допомогу отримували до 1200 військовослужбовців, коштом міста було облаштовано 115 ліжок. Білопільська міська управа збирала гроші на допомогу сім'ям запасних². У 1914—1916 рр., коли Суми прийняли велику кількість біженців із західних губерній (3075 на 1 липня 1916 р.), міська

¹ Сумы, Харьковской губ. *Русское слово*. 1914. 26 июля. С. 4; 1914. 14 сентября. С. 5.

² Общегубернский съезд. *Утро*. 1914. 29 сентября. С. 3.

влада організувала пункт харчування, повітове земство й міська управа — дешево їдальню, розраховану на обслуговування 100 осіб, зі взуттєвою майстернею, де були працевлаштовані вимушені переселенці. При Сумській повітовій земській управі діяв відділ із надання їм допомоги [6, С. 206–207, 352, 447].

Від ініціатив влади не відставали і громадські організації. Так, 29 липня 1914 р. на екстреному засіданні Товариства опіки про бідних ухвалено рішення про встановлення нагляду над 25 дітьми призваних до війська із Сум, для чого було розширено приміщення притулку, придбано необхідні меблі й речі та виділено додатково 300 руб. на утримання вихованців³. У подальшому вагому допомогу надавала почесна пожиттєва членкиня товариства В.А. Харитоненко, котра в 1915 р. передала на його потреби 3000 руб. У притулку дітей забезпечували всім необхідним, лікували, відправляли на навчання до шкіл. Традиційно, організація дбала про допомогу всім нужденним жителям повітового центру, на що, приміром, 1915 р. щомісяця витрачалося 6147 руб.⁴

У Сумах із перших місяців війни почали діяти також відділення загальноросійських благодійних організацій: Романовський комітет (мав на меті допомогу сільським сиротам і дітям нижніх чинів), до складу якого ввійшли підприємець-цукрозаводчик В.А. фон Лоретц-Еблін, гласні Сумського повітового земського зібрання Г.В. Золотницький і В.І. Краснянський); Комітет її імператорської величності великої княжни Тетяни Миколаївни з надання тимчасової допомоги постраждалим від воєнних дій; Комітет із допомоги воїнам під головуванням дружини повітового предводителя дворянства О.Д. Траскіної [4, С. 249—252].

Плідну співпрацю з органами місцевого самоврядування здійснював Сумський комітет Російського товариства Червоного хреста (РТЧХ), заснований ще 1877 р. й очолюваний В.А. Харитоненко. Восени 1914 р. він організував лазарет на 100 хворих і поранених у приміщенні міського 4-класного училища на вул. Троїцькій⁵. Задля підтримки спроможності утримувати лікарню, сумське відділення, наслідуючи приклад інших підрозділів організації, влаштувало масовий продаж прапорців зі своєю символікою⁶. Крім того, був започаткований збір коштів на потреби поранених. Загалом у перші два місяці війни громадські організації утворили низку медичних закладів на 480 ліжок⁷. Серед заможних містян і благодійних осередків набула поширення практика утримання власним коштом ліжок у шпиталі Червоного Хреста. В 1916 р. купець Г.Д. Дементьев субсидював «два ліжка імені свого сина Миколи», Сумський дамський комітет, повітовий предводитель дворянства І.Д. Траскін, підприємці Л.І. Штрандман, Асмолови, В.А. Розенквіст і М.І. Скубенко — стільки ж, купці Богатирьови — три, службов-

³ Отчёт о деятельности Общества попечения о бедных в городе Сумах за 1914 г. Сумы, 1915. С. 6—8, 22.

⁴ Отчёт о деятельности Общества попечения о бедных в городе Сумах за 1915 г. Сумы, 1916. С. 3, 33.

⁵ Державний архів Сумської обл. (далі — ДАСО). Ф. 358. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 9; Сумы, Харьковской губ. Русское слово. 1914. 24 сентября. С. 5.

⁶ День продажи знаков «Красного Креста». *Сумская жизнь*. 1914. 5 октября. С. 1.

⁷ Вступление г. Сумы в Союз городов. *Сумская жизнь*. 1914. 5 октября. С. 1.

ці маєтку братів Суханових — п'ять, підприємці М.М. Лещинська, В.М. Суханов, Б.М. Суханов, Л.Й. Суханова, В.А. фон Лоретц-Ебліна й директор Павлівського заводу О.А. Крінер — по десять ліжок. У середньому утримання ліжкомісця обходилося благодійникам у 25 руб. на місяць. У рідкісних випадках і в більшу суму. Приміром, Асмолови та фон Лоретц-Еблін виділяли по 150 руб. на кожне місце⁸.

Велика увага з боку громадськості приділялася догляду за пораненими й хворими у шпиталях та лікарнях міста. З цією метою у Сумах було відкрито курси РТЧХ для підготовки медсестер, тоді як санітарок і сиділок готували церковні громади. Добровільний характер надання медичних послуг демонстрували сумські лікарі. Коли восени 1914 р. за участі міської управи у Сумах було створено два лазарети на 50 місць кожний, що утримувалися коштом міста та на благодійні внески, завідувачі — А. Осташевський і С. Трамбицький — згодилися працювати безоплатно⁹. Нарешті, транспортування поранених стало добровільною справою сумських автомобілістів, які на власних «моторах» розвозили їх із залізничного вокзалу до медичних закладів¹⁰.

Доволі відчутну допомогу діючій армії надавали підприємці та землевласники Сумського повіту. Так, на Південно-Західному фронті в перший рік війни було розгорнуто Іверський шпиталь ім. П.І. Харитоненка (в підпорядкуванні Іверського товариства сестер милосердя), витрати на обладнання й утримання якого повністю взяла на себе В.А. Харитоненко [9, С. 152]. Від неї не відставали й підприємці-цукрозаводчики Лещинські, котрі власним коштом організували у Сумах лазарет. Нижні чини в листі до редакції «Сумського вестника» відзначали тепле, чуйне ставлення до себе з боку медичного персоналу цього закладу [3, С. 80—81]. Вочевидь параклінічним умовам відповідало й устаткування сумських лікарень. Подібну оцінку медичному персоналу 1-го міського лазарету, що розміщувався у приміщенні вищого міського училища та матеріально підтримувався коштом В.А. Харитоненко, надавали й поранені солдати, які проходили в ньому лікування: «[...] і кожен хворий відчуває себе тут як під покровительством та доглядом матері, і немає нудьги, і довгі дні здаються короткими»¹¹.

Впродовж 1915—1916 рр. підприємці та фінансово-кредитні установи продовжували надавати посильну допомогу фронту. В 1916 р. Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства асигнувало на великодні подарунки військовикам 500 руб., Сумській туберкульозній лізі — 300 руб., Сумському товариству піклування про бідних і Сумському товариству грамотності — по 200 руб., Товариству піклування про бідних євреїв міста Сум і сумському відділку Польського товариства допомоги біженцям — по 100 руб.¹²

Утім, далеко не одні лише заможні люди чи підприємства та установи виділяли кошти на потреби армії й тилу. Насправді на початку війни благодійництво набуло

⁸ ДАСО. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2—52.

⁹ Там само. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 8.

¹⁰ Сумы, Харьковской губ. *Русское слово*. 1914. 31 августа. С. 5.

¹¹ Солдаты благодарят. *Сумской вестник*. 1917. 8 августа. С. 4.

¹² В земском банке. *Сумской вестник*. 1917. 28 марта. С. 3.

масових форм. Нерідко селяни цілими громадами збирали гроші на підтримку поранених, облаштування ліжок у лазаретах Червоного Хреста тощо. Наприклад, на сільському сході сл. Юнаківка на початку серпня 1914 р. місцеві мешканці зібрали до 1000 руб. на допомогу пораненим і сім'ям мобілізованих, а у с. Волфине на ті самі потреби — 1300 руб. Крім того, деякі волосні сходи ухвалювали рішення про додаткове оподаткування «на потреби війни» (до 10 коп. з 1 дес.)¹³.

Чимало жінок об'єднувалися в дамський комітет, очолюваний дружиною повітового предводителя дворянства О.Д. Траскіною, та гуртки, які займалися збором коштів на потреби поранених. Сумський дамський комітет у листопаді 1914 р. відправив «кожному солдатві [...] для одного з полків, що б'ється в Галичині», пакунки з необхідними для вояків речами — білизна, тютюн, чай, цукор, сало, поштовий папір¹⁴. Окремо дамський гурток, створений при Сумському відділенні Державного банку, за чотири місяці своєї діяльності в 1914 р. зібрав та відправив на передові позиції й у лазарети понад 39 тис. предметів білизни, теплих речей, 7390 індивідуальних подарунків і близько 200 пудів продовольства [3, С. 78]. Вочевидь, подібні відправлення на фронт «дами» здійснювали на регулярній основі, про що свідчать надіслані з військових частин подяки, а також оголошення про початок збору речей, які друкувалися в місцевій пресі. При цьому передусім містяни відсиляли подарунки «своїм» — військовикам 10-го Новгородського драгунського полку, «депо» якого було у Сумах. У березні 1917 р. Сумський дамський комітет знов збирав посилки для «новгородців». Залучалися до подібних акцій також учні закладів середньої освіти. В опублікованому в місцевій газеті листі до гімназистки «милостивої панни Анни Фоменкової» унтерофіцер В.Ф. Власов дякував їй за «незабутній подарунок і за вашу дорогу пам'ять про нас, що ви нас не забуваєте»¹⁵. Нарешті, «дами», а також аматори з місцевого «малоросійського гуртка» ще в перший рік війни влаштовували благодійні акції, кошти з яких спрямовувалися на підтримку біженців у Сумському повіті, а також на допомогу «розореним війною галичанам»¹⁶.

Доброчинна діяльність не обмежувалася суто матеріальними внесками та особистою участю в догляді за пораненими. Не менш вагомою була й моральна підтримка військовослужбовців, котрі перебували в повітовому центрі. Їх розважали благодійними спектаклями, концертами, вручали подарунки. Особливо масовими подібні заходи ставали на Різдво та Новий рік. Так, 27 грудня 1915 р. у 6-му земському лазареті влаштували Різдвяну ялинку; «слабосильним» воякам були надіслані гроші та гостинці від Сумського дамського комітету й окремих осіб; музичне оформлення забезпечив оркестр вихованців Сумської Олександрівської гімназії¹⁷. Наступного року на Різдво комісія зі влаштування Георгіївського

¹³ Общественна помощь. *Русское слово*. 1914. 10 августа. С. 5; Сумы, Харьковской губ. *Русское слово*. 1914. 29 августа. С. 4.

¹⁴ Общество и война. *Утро*. 1914. 6 ноября. С. 7.

¹⁵ Письма солдат с фронта. *Сумской голос*. 1994. 19 августа. С. 2.

¹⁶ Общество и война. *Утро*. 1915. 12 февраля. С. 7.

¹⁷ Письма солдат с фронта. *Сумской голос*. 1994. 19 августа. С. 5.

свята видала подарунки 27 георгіївським кавалерам, які перебували в лазаретах. А трупа українського антрепренера О.Л. Суходольського 6 грудня 1916 р. на запрошення та коштом В.А. Харитоненко показала для поранених солдатів й учнів початкових шкіл вистави «Шельменко-денщик» і «Бувальщина» [3, С. 81, 83].

Повалення царату, загальне революційне піднесення дали поштовх новій хвилі пожертв. На зборах підприємців міста 9 березня 1917 р. було акумульовано значні кошти на потреби збройних сил, сімей фронтовиків, формування міліції й забезпечення діяльності Громадського комітету. І.П. Харитоненко на підтримку армії виділив 100 тис. руб. і ще 25 тис. — для названого комітету. На ці та інші «потреби революції» великі внески зробили сумські купці й поміщики М. Богатирьов, І. Ільченко, А. Коваленко, І. Кулішов тощо. По 1000 руб. надали відділення Петроградського міжнародного, З'єданого та Московського промислового банків, а службовці Сумського кадетського корпусу — 500 руб. Ініціативи заможних кіл населення поєднувалися з жертвами з боку простих трударів. У перший місяць революції робітники Бельгійського машинобудівного заводу вирішили одноразово 4 % від місячної платні витратити на поточні потреби громадськості, а співробітники Земського союзу — 1 % від одноденного жалування. Незначні суми збирали й окремі групи працівників різних підприємств, установ міста [1, С. 180]¹⁸. Загалом до кінця вересня 1917 р. на рахунок комітету надійшло майже 195 тис. руб. Своєю чергою, Громадський комітет перерозподіляв зібрані суми на добродійні справи — відправляв на фронт подарунки для солдатів, робив великодні виплати, видавав продовольчу допомогу військовослужбовцям і членам їхніх сімей та ін.¹⁹

Пожертвувань потребувала і створена в березні 1917 р. Сумська рада робітничих та солдатських депутатів. Випуск її друкованого органу — «Известия Сумского совета рабочих и солдатских депутатов» — багато у чому забезпечувався саме коштами від симпатиків соціалізму (переважно робітників промислових підприємств). Вони охоче жертвували гроші на робітничу пресу під час проведення концертів 3 і 8 квітня 1917 р. або передавали їх безпосередньо фінансовому відділу ради. Частина зборів через раду спрямовувалася не лише на підтримку функціонування її виконкому та видання, але й на інші актуальні цілі — «на красний подарунок солдатам у шанці», «на родинам загиблих борців за свободу», «на користь звільнених політв'язнів», «на придбання білизни для солдатів», «на користь товариства піклування про інвалідів» та ін.²⁰ Більше того, на деяких підприємствах, як-от на Кекінському цукровому заводі, робітники на зібраннях і мітингах погоджувалися відраховувати певну суму місячного заробітку на користь незаможних солдатських родин²¹.

¹⁸ Собрание торговопромышленников, купцов и представителей банка. *Сумской вестник*. 1917. 10 марта. С. 3.

¹⁹ В Общественном комитете. *Наш голос*. 1917. 28 сентября. С. 3.

²⁰ Отчёт о деньгах, поступивших в кассу Сумского совета рабочих и солдатских депутатов с 27 марта по 17 мая 1917 г. *Известия Сумского совета рабочих и солдатских депутатов*. 1917. 20 мая. С. 3–4; Отчёт о суммах, поступивших в кассу Сумского совета рабочих и солдатских депутатов с 16 июня по 1 сентября с. г. *Наш голос*. 1917. 8 сентября. С. 4.

²¹ Захарченко П. Кекинский завод. *Известия Сумского совета рабочих и солдатских депутатов*. 1917. 25 мая. С. 4.

На заклик Сумської ради робітничих та солдатських депутатів збір коштів здійснювали й селяни. Так, у с. Пушкарне на потреби армії віддали борошно, яким заповнили цілий вагон²². А на початку серпня 1917 р. жителі Сумського повіту виділили Північно-Західному фронту 898 пудів житньої муки. При цьому найбільшу кількість зерна для обмолоту надала Юнаківська волость. Крім того, хлібороби відправили військовикам квасолю, гречану крупу, пшоно²³.

Кошти на благодійні справи в революційний 1917 р. збирали й різні організації та установи, що займалися доброчинністю, зокрема редакція газети «Сумської вестник». Лише за першу декаду березня того року вона збрала 970 руб. пожертв на користь «політичних звільнених» і «родин загиблих за свободу». Пізніше до містян додалися жертводавці з числа трудових колективів економій та залізничних станцій Сумського повіту. Сама ж газета поступово розширювала статті зборів. Наприклад, навесні 1917 р. вона збирала кошти на підтримку жертв повені у Сумах²⁴.

Загалом практика 1917 р. демонструвала виживання і зміцнення передусім тих громадських організацій, котрі формувалися на хвилі демократичних процесів та розраховували на широку підтримку громадськості. Натомість «старі» структури, залежні від допомоги заможних патронів, навпаки, занепадали через неспроможність дотримуватися сталої схеми субсидювання. Так, у доволі складних умовах революційного 1917 р. постало Сумське відділення РТЧХ. Наявних коштів на підтримку належного забезпечення шпиталю товариства не вистачало. Піклувальниця осередку Червоного Хреста В.А. Харитоненко через суттєве скорочення доходів від цукроварень та економій, а також дорожнечу не могла покрити нагальних потреб організації власним коштом, а в листопаді 1917 р. оголосила про припинення своїх повноважень²⁵.

Значне погіршення матеріально-побутових умов у 1917 р. зумовило суспільну потребу посилити допомогу родинам фронтовиків, а також дітям загиблих на війні солдатів. Серед громадських організацій збором пожертв на користь сиріт військовослужбовців активно займався Союз жіночої праці на захист Батьківщини (у пресі здебільшого фігурувала спрощена назва організації — Союз жінок; очолювала її Юркевич, касою відала Осташевська), створений у червні 1917 р. 28 липня він провів благодійний показ фільмів та продаж квітів (із розарію Перкович) у кінотеатрі «Люкс». Крім того, жінки закликали небайдужих співгромадян жертвувати на потребу безбачченків гроші. Частина цих коштів витрачали на створені союзом ясла. А восени 1917 р. організація приступила до облаштування притулку для солдатських сиріт. Із цією метою 21 жовтня 1917 р.

²² Митинг в селе Пушкарном. *Известия Сумского совета рабочих и солдатских депутатов*. 1917. 25 мая. С. 4.

²³ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 6 августа. С. 4.

²⁴ Пожертвования. *Сумской вестник*. 1917. 28 февраля. С. 3; Поступившие пожертвования. *Сумской вестник*. 1917. 12 марта. С. 4.

²⁵ Вертиков Н. Отчёт заседания общего собрания членов Сумского комитета Красного Креста, состоявшегося вечером 18 октября 1917 г. *Сумской вестник*. 1917. 7 ноября. С. 4.

у кінотеатрі «Люкс» відбувся благодійний концерт. Подібний захід пройшов на Павлівському заводі²⁶. Родинам фронтовиків допомагали й інші організації — Спілка солдаток та Сумський учнівський гурток допомоги пораненим.

Військовикам, котрі зазнали каліцтва на фронті, протегувало Сумське товариство з піклування над інвалідами. У жовтні 1917 р. воно просило міську управу передати в оренду землю під городи, врожай з яких ішов би на користь жертв війни. А 18 листопада з благодійною метою влаштувало аматорський спектакль у приміщенні кінотеатру «Люкс»²⁷.

Особливою гострото в 1917 р. набуло питання фінансування закладів освіти. Так, через брак коштів Сумська 1-ша жіноча гімназія на кінець року мала дефіцит у понад 13,5 тис. руб. Благодійні акції на підтримку обох жіночих гімназій восени 1917 р. були доволі частими: збір грошей на сніданки учениць (концерт у будівлі Громадського зібрання 1 листопада 1917 р.); збори на благодійних сеансах у кінотеатрі «Люкс», що їх проводив батьківський комітет закладу; пожертви від підприємців міста (Харитоненко, Де-Коннор, Альтшулер, Роде, Перкович, Ярцев, Брандорф, Чернобильський та ін.); передача Сумській 2-й жіночій гімназії виручки від доброчинного спектаклю, показаного на сцені Громадського зібрання силами аматорської трупи Сумського комерційного училища²⁸. Подібні заходи здійснювалися і для підтримки нужденних учнів Сум у цілому. Наприклад, 26 липня 1917 р. у театрі «Тіволі» відбулася вистава, збори з якої пішли на користь Товариства учнів закладів середньої освіти м. Суми²⁹.

Окремий напрям доброчинної діяльності з осені 1914 р. становила підтримка біженців із західних губерній імперії та Галичини, що опинилися у зоні бойових дій. У Сумському повіті в 1917 р. їх кількість перевищила 5 тис., а, наприклад, у повітовому центрі в 1915 р. кількість вимушених переселенців тільки з Привіслянського краю становила понад 4 тис. Із них змогли отримати житло 1650 осіб. Крім того, на 1917 р. у регіоні проживали 936 поляків-вихідців із Познанщини (тодішня Німецька імперія) та Галичини (Австро-Угорщина) [5, С. 33; 6, С. 199, 486]. І хоч до початку Лютневої революції кількість поляків зменшилася, особливо актуальною допомога їм стала саме в 1917 р., коли матеріальне становище громадян значно погіршилося через наростання економічної кризи, а сотні польських біженців, позбавлених матеріальної підтримки з боку держави й земства, опинилися у вельми скрутному становищі. Прогалини в матеріальному забезпеченні втікачів від війни намагалися перекривати національні громадські організації, як-от Сумське відділення Польського товариства

²⁶ Борисевич Ю. Отчёт. *Сумской вестник*. 1917. 10 ноября. С. 4; По нашему краю. *Харьковский вестник*. 1917. 1 августа. С. 4.

²⁷ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 15 октября. С. 3–4; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 16 ноября. С. 4.

²⁸ К сегодняшнему благотворительному вечеру. *Сумской вестник*. 1917. 1 ноября, С. 4; Приходченко. Кризис 2-й женской гимназии (письмо в редакцию). *Сумской вестник*. 1917. 4 ноября. С. 4.

²⁹ Отчёт. *Сумской вестник*. 1917. 8 августа. С. 4.

допомоги жертвам війни. Восени 1917 р. воно опікувалося 3208 біженцями у Сумському повіті. До цього часу товариство відкрило п'ять шкіл (Суми, Білопілля, Нижня Сироватка, Віри), де навчалися до 250 дітей. Також воно облаштувало два дитячих притулки (Суми, Білопілля) на 110 місць. Ще два притулки для етнічних поляків різного віку відкрив Центральний обивательський комітет губернії Царства Польського (ЦОК) і Польський львівський комітет допомоги, де взимку 1916 р. перебували, відповідно, 33 та 72 особи. Відомі приклади особистої добродійної ініціативи заможних біженців. Варшавський купець І. Браташ організував у Сумах окремих пункт харчування і притулок для нужденних поляків [6, С. 143, 206, 478, 507]³⁰.

Осередком добродійної активності вихідців із Привіслянського краю стала культурно-громадська організація «Польський дім», утворена в березні 1917 р. (перший голова В. Лісовський, із липня 1917 р. д-р І. Беднар (Боднар); розташовувалася в будинку Сазонова на вул. Соборній)³¹. Засоби добування коштів на її функціонування були такими самими, як й в інших громадських структур — прями збори, проведення лотерей і видовищних заходів. Так, у серпні 1917 р. польська громада підтримувала своє існування завдяки лотереї. 17 вересня 1917 р. у Сумах відбувся благодійний концерт, виручку з якого спрямували на потреби вдів і сиріт солдатів російської армії польського походження. Акумуляцію коштів для ще однієї громадської організації — Польського комітету нужденних — мав на меті й «концерт та любительський спектакль» у Громадському зібранні за участі «вільної художниці-піаністки пані О.В. Подгурської й артиста-директора Варшавської урядової опери С.Г. Метаксіана», що відбувся 13 січня 1918 р. Нарешті, Спілка польських жінок проводила лотереї та облаштовувала дешеві їдальні з метою підтримки співвітчизників-утікачів від війни [2, С. 126—127; 3, С. 85; 4, С. 252; 5, С. 160—161].

Ситуація з польськими біженцями особливо загострилася в останньому кварталі 1917 р., коли громадські організації (передусім ЦОК) перестали вносити кошти за «правонавчання» (рос. «правоучение») учнів із родин біженців у Сумах і Білопільлі. Разом із припиненням виплат Тетянинським комітетом (від 1 липня 1917 р.) і Міністерством внутрішніх справ (із 1 жовтня 1917 р.) зупинилася й видача будь-якої допомоги переселенцям (потреба становила понад 15 тис. руб. щомісяця). Це змусило польські організації наприкінці листопада 1917 р. напряму звернутися до мешканців міста з відчайдушним закликком підтримати вигнанців, позбавлених державного піклування, перед якими постала реальна загроза голоду (свідки описували випадки, коли матері-годувальниці харчувалися лише сухою картоплею, через що втрачали грудне молоко). Крім того, 3 грудня 1917 р. зібрання національних організацій, яке відбулося у приміщенні Польського дому, ухвалило рішення про створення Комітету допомоги переселенцям у складі 49 осіб. Він миттєво звернувся до Української Централь-

³⁰ Беженцы в Сумах. *Сумской вестник*. 1917. 8 октября. С. 4; Собрание поляков-изгнанников. *Сумской вестник*. 1917. 6 декабря. С. 4.

³¹ Собрания. *Сумской вестник*. 1917. 11 июля. С. 4.

ної Ради, Сумського військово-революційного комітету та Польської ліквідаційної комісії з повідомленням про складну ситуацію із забезпеченням біженців. Також у рамках кампанії взаємодопомоги зобов'язав працюючих поляків робити пожертви на користь земляків³².

Вельми актуальною в революційний 1917 р. залишалася проблема сприяння вигнанцям православного віросповідання. В той час її надавав переважно Сумський повітовий комітет допомоги біженцям, що спрямовував свою активність на підтримку вимушених переселенців «російської національності». Так, 27 листопада 1917 р. у «Театрі художеств» відбувся благодійний кіносеанс. У зверненні до містян комітет послуговувався пафосними фразами, поширеними ще в перший рік війни: «Доля вдів та сиріт сповнена трагізму і страждань Голгофи», «Позаду їх — пожежі, руїни й могили, а попереду — злидні, голод і холод», «Братерська любов — це величне гасло людства!» та ін. Примітно, що ініціатива проведення заходу належала етнічному поляку Я. Домбровському, який заручився підтримкою директора Олександрівської гімназії М.О. Лашенкова, а також Союзу жінок і Спілки польських жінок. Допомогу пожертвами надали Сумська міська управа, учениці «Червоної школи», кав'ярня «Брістоль», робітники Бельгійського машинобудівного заводу, Спілка службовців, І.П. Харитоненко та деякі інші підприємці, представники інтелігенції. Все це дозволило зібрати понад 2300 руб.³³

Громадська діяльність містян спрямовувалася й на підтримку українського національного руху. 21 травня 1917 р. у Сумах під синьо-жовтими прапорами відбувся організований «Просвітою» велелюдний мітинг, під час якого збиралися гроші на потребу «національного фонду українського». На що конкретно витрачалися кошти, нині встановити важко. Серед багатьох завдань національного відродження, що вимагали певного фінансування, мешканці Сум могли обрати й грошову допомогу 1-му українському ім. гетьмана Богдана Хмельницького полку, про що, зокрема, просив Організаційний військовий український комітет (відомо про подібне звернення до родини Харитоненків)³⁴. 12 грудня 1917 р. солдати-українці сумського гарнізону, а також трупа Л.Р. Сабініна збрали кошти на культурно-просвітницькі потреби військовиків — на них виписувалися українські газети і книжки³⁵.

Доброчинний рух у Сумському повіті під час Першої світової війни розвивався на основі багатолітньої й масової благодійницької діяльності. Іншою його примітною рисою був тісний зв'язок із місцевими органами самоврядування, які поєднували свої зусилля та пропозиції громадськості у сфері посиленої допомоги фронту й налагодженні медично-санітарної справи. Упродовж воєнних років зміцнилася структура руху — до місцевого відділення РТЧХ додалася низка ко-

³² Собрание поляков-изгнанников. *Сумской вестник*. 1917. 6 декабря. С. 4; Воззвание соединённых польских обществ в организации помощи беженцам. *Сумской вестник*. 1917. 30 ноября. С. 4.

³³ От Сумского уездного комитета помощи беженцам. *Сумской вестник*. 1917. 25 ноября. С. 4; Нужна дальнейшая помощь. *Сумской вестник*. 1917. 8 декабря. С. 4.

³⁴ ДАСО. Ф. PR-2362. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 27, 35, 132.

³⁵ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917. 16 декабря. С. 4.

мітетів, що репрезентували як регіональні осередки загальноросійських організацій (Тетянинський і Романовський комітети), так і суто місцеві об'єднання, на чолі яких стояли представники сумської еліти, а також лідери груп переселенців. Демократизація суспільного життя після повалення царату позначилася на зростанні кількості товариств, залучених до доброчинності. Новими найміцнішими за благодійницькими завданнями структурами виявилися Громадський комітет, Сумська рада робітничих і солдатських депутатів, Спілка жінок, а також Польський дім. Ці та інші організації здійснювали допомогу фронту і фронтовикам (речами, продуктами), членам їхніх родин у тилу (грошима, речами, продуктами, освітніми послугами), пораненим (медична допомога, матеріальна й моральна підтримка), вразливим групам населення, зокрема сиротам, незаможним (грошова допомога, освітні послуги), «недостатнім» учням закладів середньої освіти (грошима), самим навчальним закладам (грошима), біженцям (грошима, речами, продуктами). При цьому способами акумуляції необхідних коштів на початку війни слугували традиційний «кухольний» збір (серед демократичних кіл населення), заохочення до разових або систематичних виплат (із боку підприємців), а також розважальні заходи (лотереї, концерти, кіносеанси). Вочевидь спільні зусилля добровольців на громадській ниві приносили значну користь, оскільки саме вони вможливили госпіталізацію поранених і хворих військовослужбовців, вирішення низки проблемних питань щодо забезпечення закладів освіти, відтермінували гуманітарну катастрофу в умовах державної та економічної руйни.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Bukina, I.V. Stvorennia ta diialnist hromadskykh komitetiv na Sumshchyni (berezen — lypen 1917 r.). *Sumska starovyna*. 2006. XX: 178-185 [in Ukrainian].
[Букіна І.В. Створення та діяльність громадських комітетів на Сумщині (березень — липень 1917 р.). *Сумська старовина*. 2006. № XX. С. 178—185].
2. Lutsenko, O.A. Feministskyi rukh u Sumakh v 1917 rotsi, yak skladova chastyna zhinochoho rukhu na Ukraini. *Materialy Druhoi Sumskoi oblasnoi naukovoi istoriko-kraieznachoi konferentsii (Ch. I: Istorii)*. Sumy, 1994: 124-128 [in Ukrainian].
[Луценко О.А. Феміністський рух у Сумах в 1917 році, як складова частина жіночого руху на Україні. *Матеріали Другої Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції (Ч. I: Історія)*. Суми: СДП ім. А.С. Макаренка, 1994. С. 124—128].
3. Skvortsov, I.N., Evtushenko, N.I. Sumy i Sumskoy uezd v gody Pervoy mirovoy voyny (1914—1917). *Kraieznachyiy zbirnyk: statii ta materialy*. Sumy, 2006: 73-108 [in Russian].
[Скворцов И.Н., Евтушенко Н.И. Сумы и Сумской уезд в годы Первой мировой войны (1914—1917). *Краєзнавчий збірник: статті та матеріали*. Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. С. 73—108].
4. Rozhkova, L.I. Blahodiinist v roky Pershoi svitovoi viiny (na materialakh Sumshchyny). *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. 2015. 8: 248-253 [in Ukrainian].
[Рожкова Л.І. Благодійність в роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини). *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 248—253].
5. Mondzik, M., Kozhenovskiy, M., Liataviets, K., Tarasiuk, D. Poliaky v Tsentralnii ta Skhidnii Ukraini u 1832—1921 rokakh. Kyiv, 2017 [in Ukrainian].
[Мондзік М., Коженівський М., Лятавец К., Тарасюк Д. Поляки в Центральній та Східній Україні у 1832—1921 роках. Київ: Ніка-Центр, 2017. 288 с.].

6. Zhvanko, L.M. Bizhentsi Pershoi svitovoi viiny: ukrainskyi vymir (1914—1918 rr.). Kharkiv, 2012 [in Ukrainian].
[Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914—1918 рр.). Харків, 2012. 568 с.].
7. Zhvanko, L.M. Bizhenstvo Pershoi svitovoi viiny v Ukraini: Dokumenty i materialy (1914—1918 rr.). Kharkiv, 2010 [in Ukrainian].
[Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: Документи і матеріали (1914—1918 рр.). Харків: ХНАМГ, 2010. 360 с.].
8. Volonterskyi rukh: svitovyi dosvid ta ukrainski hromadianski praktyku: analit. dop. D.M. Horelov, O.A. Korniiievskyi. Kyiv, 2015 [in Ukrainian].
[Волонтерський рух: світовий досвід та українські громадянські практики: аналіт. доп. Д.М. Горелов, О.А. Корнієвський. Київ: НІСД, 2015. 36 с.].
9. Kozlovitseva, E.N. Deyatelnost moskovskikh obshchin sester miloserdiya vo vtoroy polovine XIX — nachale XX vv. *Vestnik PSTGU "Istoriya"*. 2004. 3: 137-159 [in Russian].
[Козловцева Е.Н. Деятельность московских общин сестер милосердия во второй половине XIX — начале XX вв. *Вестник ПСТГУ «История»*. 2004. № 3. С. 137—159].

Надійшла / Received 21.06.2024

Dmytro KUDINOV

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,

Professor at the Department of History of Ukraine,

Sumy Pedagogical State University named after A.S. Makarenko (Sumy, Ukraine)

dmytro.kudinov@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1516-576X>

THE CHARITY ACTION IN SUMY IN 1914—1918

The purpose of the research is to find out the peculiarities of the organization and functioning of the charity support system during the Great War in the city of Sumy. **The research methodology** is based on the principles of historicism, impartiality, comprehensiveness and integrity, and systematicity, as well as the use of descriptive, historical-genetic, historical-typological, and problem-chronological methods. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time, certain aspects of charity activity in the territory of Sumy County during the World War I are highlighted (in particular, the charity activities of Polish organizations, the Sumy Council of Workers and Soldiers Deputies, the peasantry), a generalized and systematized idea of participants, directions, and means of charity action, many previously unknown facts from the history of charity activity in the region were discovered. **Conclusions.** The structure of the charity action in Sumy County initially developed based on existing local authorities and pre-war organizations (Red Cross branch, Society for the Care of the Poor). Gradually, the list of charity associations increased in the content of their activities. New structures of power and self-organization of the population after the overthrow of the monarchy also became involved in charity work. The areas of charity activity were: providing assistance to the front and front-line soldiers; assistance to members of their families who remained behind; assistance to wounded soldiers; assistance to vulnerable groups of the civilian population; assistance to educational institutions and students; assistance to refugees. The most common form of assistance was monetary aid. The mass number of volunteers and various ways of mobilizing funds for charities led to a sufficiently high efficiency of the charity action, capable of responding to various social challenges provoked by the war.

Keywords: *charity action, charity, organization, committee, World War I, refugees, wounded.*

До 110-річчя початку Першої світової війни

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.084>
УДК 93/94:341.321:396:392.5(477.83/.86)

Надія ВОЙТОВИЧ

кандидатка історичних наук, доцентка,
в.о. завідувача кафедри історії України та економічної теорії,
Львівський національний університет ветеринарної медицини
та біотехнологій ім. С.З. Гжицького (Львів, Україна)
wojtovych@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-6313-9585>

СТАНОВИЩЕ ЖІНКИ-СЕЛЯНКИ НА ГАЛИЧИНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ОСНОВІ АНАЛІЗУ ШЛЮБНО-СІМЕЙНОЇ СФЕРИ)

Мета — на основі архівних джерел дослідити становище, дії, життєві стратегії, ціннісні орієнтири сільських жінок Галичини в період Першої світової війни; з'ясувати зміни, яких вони зазнали в повсякденному й родинному житті під впливом воєнних подій. **Методологія** базується на принципі історизму, а також на загальнонаукових і спеціальних наукових методах, передусім на порівняльно-історичному. Здебільшого аналізувалися архівні справи фонду Львівської греко-католицької митрополічної консисторії, а також сучасна наукова література й періодичні видання. **Наукова новизна.** Вперше проаналізовано становище та щоденні життєві стратегії, способи виживання української сільської жінки Галичини в роки світової війни крізь призму аналізу шлюбно-сімейних відносин. **Висновки.** Швидкі зміни суспільного життя, соціальна невизначеність, економічна нестабільність, російська окупація під час війни, асиміляційні заходи польської влади в повоєнні роки мали б призвести до змін у традиційних цінностях. Проте для галицької сільської жінки ці зміни не були швидкими й радикальними. Для більшості жінок-селянок основними пріоритетами залишалися економічна стабільність, фізична безпека, опікування домашнім господар-

Цитування: Войтович Н. Становище жінки-селянки на Галичині в роки Першої світової війни (на основі аналізу шлюбно-сімейної сфери). *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 84—98. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.084>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ством, догляд за дітьми, хворими літніми батьками тощо. Проблемним є питання післявоєнної адаптації жінок. Їхні життєві стратегії у шлюбно-сімейній сфері були індивідуальними, позаяк зводилися до наступних варіантів: відновити стосунки у сім'ї після повернення чоловіка з фронту чи з полону; ініціювати розлучення з чоловіком; укласти повторний шлюб або, у випадку неможливості подолати канонічні перешкоди, жити з новим чоловіком «на віру»; перебраться на роботу в місто; добровільно чи примусово стати коханкою російського військовика та виїхати з ним до Росії. Вибір тієї чи іншої стратегії, мабуть, більше залежав від зовнішніх чинників — пліток, впливу та осуду громади, авторитету священника, підтримки / неспідтримки своєї родини.

Ключові слова: *сільська жінка, Галичина, Перша світова війна, шлюб, сім'я.*

Упродовж 1914—1921 рр. Галичина була тією територією, за яку боролися Антанта й Четвертий союз під час Першої світової, а згодом українці, поляки, радянські сили після розпаду Російської та Австро-Угорської імперій. Війна стала випробуванням не лише для чоловіків. Життя в умовах бойових дій, почергової окупації, боротьби за державність, польської асиміляційної політики щодо українців стали великим фізичним та емоційним іспитом, зокрема, і для жінок, котрі переживали новий досвід й освоювали подеколи «чоловічу» роботу.

У Західній Європі світовий військовий конфлікт призвів до певної модернізації, корегування гендерних ролей. Чи відбулося щось подібне в українському галицькому сільському суспільстві? Відповідь на це запитання можна дати, дослідивши становище, дії, життєві стратегії, ціннісні орієнтири сільських жінок Галичини під час Першої світової війни, з'ясувавши зміни, яких вони зазнали в повсякденному й родинному житті під впливом тих подій. Зважаючи також на той факт, що жінка тоді жила в певному економічному, культурному традиційному просторі — селі, де важливими були дотримання морально-етичних норм із позиції звичаєвого права, громади та священника. До початку Першої світової Галичина була передусім сільським середовищем, адже тут налічувалося 3,5 тис. сіл і лише 56 міст та 138 містечок [1, С. 125]. У селах переважало українське населення, в містах — польське та єврейське.

Дослідників Великої війни цікавлять переважно жінки, котрі воювали, волонтерки, громадські діячки [1—4]. Однак жіноча історія війни — це історія не тільки відомих та активних. Невідомими залишаються сотні тисяч простих сільських жінок, які, відправивши своїх чоловіків на фронт, жили надією на щасливе їх повернення, страждали й водночас намагалися вижити економічно. Про останніх дослідники згадують значно рідше. З-поміж основних праць можемо назвати розвідку О. Павлишина про емансипаційні процеси, які відбувалися з жінкою-селянкою Галичини в роки війни, про підвищення її соціального статусу, освоєння «чоловічої» роботи та навіть організацію «бабської революції» — участь у силових акціях протистояння владі [5]. Симбіоз «нових віянь» і старих традиційних поглядів на галицьку жінку-селянку міжвоєнного періоду простежується на шпальтах тогочасної львівської преси, про що докладно написав Р. Голик [6]. Про особливості військової та громадської діяльності українських жінок-інтелігенток, їхнє воєнне повсякдення, місце в родині та суспільстві йдеться в моногра-

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

фії М. Байдак [1]. Війна сформувала нові виклики для тогочасного українського галицького суспільства. Таким викликом стало поширення проституції як способу виживання жінки у воєнному лихолітті, чому присвячена стаття В. Хоми [7]. Проте проблеми зміни у шлюбно-сімейній сфері та щоденному житті галицької сільської жінки під впливом Першої світової та повоєнної розрухи, способи пристосування й виживання жінки у світлі щоденних практик, стратегій поведінки в умовах насилля з боку окупантів у науковій літературі поки що не порушувалися.

Нижче на основі аналізу матеріалів судових справ Львівської греко-католицької митрополичої консисторії спробуємо з'ясувати, якими були становище, дії, життєві стратегії, ціннісні орієнтири сільських жінок Галичини в період Першої світової війни, показати зміни, що їх вони зазнали в повсякденному й родинному житті під впливом воєнних подій. Судові справи фіксують різноманітні позовні заяви, зокрема означеного хронологічного відрізка, які стосувалися зняття заборони на отримання церковного шлюбу між родичами, прохання про легалізацію шлюбів «на віру», визнання шлюбу недійсним у зв'язку зі ймовірною загибеллю чоловіка на фронті (що потрібно було довести), прохання про розлучення (особливо по війні). Всі матеріали сьогодні зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у Львові. Доповнюємо розвідку аналізом періодичної преси міжвоєнної Галичини церковно-релігійного характеру, в якій автори переймалися проблемою адаптації сільських дівчат до міського простору.

Війна стала каталізатором тих процесів у шлюбно-сімейній сфері, які були характерними для сільського суспільства й у попередні століття. Це означає, що молода сільська дівчина зазнавала таких самих поневірянь, від котрих свого часу потерпали її мати, бабуся, прабабуся. Йдеться про примус до шлюбу, зокрема раннього. В Україні ранні шлюби (15—17 років для дівчат, 18—20 років для хлопців) були нормою. Матері навіть пишалися тим, що швидко видали дочок заміж, уважаючи, що «добрий товар довго не залежується» [8, С. 43]. Але якщо в XIX ст. основними мотивами примусових ранніх шлюбів було бажання багатодітних батьків якнайшвидше позбутися «тягаря» («зайвого рота»), то під час війни це був передусім мотив економічного виживання. Якщо зважати ще на той факт, що більшість хлопців села пішли на фронт, то треба було видати дочку заміж за будь-кого — аби лише видати та якомога швидше. Зрозуміло, що її згоди ніхто не запитував. Матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові підтверджують, що примус до шлюбу був звичним явищем сільської буденності, про яке часто згадували жінки в уже дорослому віці: «Своєї матері боялась, все її волю чинила... Одиноким виходом з того для дівчини було вийти заміж»¹. Що більше, нерідко мати лякала свою дитину: «Дам другій дочці більше поля, а ти зістанеш дівкою»². Матір дівчини виправдовувала примушування її до заміжжя тим, що й сама колись була в такій ситуації, але згодом звикла до чоловіка та буцімто його полюбила: «Мала я надію, що донька по шлю-

¹ Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів. Ф. 201. Оп. 2а. Спр. 355. Арк. 11.

² Там само. Арк. 12.

бі таки призвичаїтсь до него, бо і я сама перед свого мужа не любила, а по шлюбі була межі нами згода і любов аж до нині»³.

Батьки приневолювали своїх дочок до шлюбу, переслідуючи нібито й шляхетну мету — зберегти родинне майно, забезпечити відносну економічну стабільність родини: «Родичі признають, що примушували, бо думали, що вони з часом погодяться, бо молодий посідав власне господарство і то в найблизшій сусідстві — межа в межу»⁴; «Присилувана до шлюбу родичами, вийшла замуж, маючи 14,5 років, бо він був багатий, а мої родичі мали 4 морги поля і семеро дітей»⁵; «Не сміла оперти їх волі зі страху побоїв, а сі побої нераз були дуже тяжкі»⁶; «Він (чоловік — *Н. В.*) не питався мене, чи я вийду за нього чи ні, тільки говорив з батьком. А татуньо грозили мені: “Я тобі смерть зробю, я приймаків прийму, а тебе нажену на сто вітрів”»⁷.

Перед психологічним тиском прагматичних батьків безсилами були передусім неповнолітні дівчата. В матеріалах однієї зі справ уже доросла жінка згадувала про примус до шлюбу з боку матері, яка вибрала для неї нареченого, та, вмовляючи дочку, переконувала її в тому, що навколо війна й усі добрі хлопці пішли воювати, через що в рідному селі кращої пари вона все одно не знайде. Хоч дівчині було «тяжко проти своєї волі і охоти вести жите з нелюбом [...], але рада вже уступити ся мамі одної години»⁸.

Беззахисними перед примусом до шлюбу в період війни й, особливо, повоєнний почувалися також неодружені матері, тобто покритки, які були знеславлені чи то російськими солдатами, чи господарями дому, в яких вони працювали в місті. Одна з таких жінок згадувала, що примусовим одруженням сподівалася «поправити своє жите під взглядом матеріальним і суспільним; жених мав мати якийсь масток, а законне подруже з ним вичеркне ю (її — *Н. В.*) з спису “виступок”. Але муж гроший ніяких не мав, а еще оказався налоговым пяницею»⁹. Не виправдалися сподівання й іншої покритки, чоловік якої вже наступного дня після одруження «сказав своїй мамі, що з нею життя я мати не буду, бо єї ненавижду. [...] Я на неї навіть глянути не можу»¹⁰.

Про наявність примусу до шлюбу свідчило й застосування фізичної сили молодого до нареченої, що відображено в архівних матеріалах: «Під час самого весіля молодий єю побив, грозив, що єї повісить»¹¹; «Як Гарасим єї на весілю перед вінчанем друлив (штовхнув — *Н. В.*) до стіни так, що дівки клали єї воду на голову»¹².

³ Там само. Спр. 406. Арк. 35.

⁴ Там само. Спр. 258. Арк. 5.

⁵ Там само. Спр. 311. Арк. 4.

⁶ Там само. Арк. 13.

⁷ Там само. Спр. 211. Арк. 7.

⁸ Там само. Спр. 355. Арк. 13.

⁹ Там само. Спр. 549. Арк. 49.

¹⁰ Там само. Спр. 506. Арк. 3.

¹¹ Там само. Спр. 211. Арк. 5.

¹² Там само. Спр. 258. Арк. 31.

У традиційному суспільстві дошлюбне спілкування молоді було обмежене територією свого села, тому, обираючи майбутню дружину / чоловіка, керувалися не лише прагматичними намірами, а й дотримувалися негласного правила одружуватися з односельцями. Ця обмеженість (локально-територіальна ендогамія) в умовах війни та нестачі чоловіків призвела до поширення шлюбів між родичами. З одного боку, кровноспоріднені союзи засуджувалися, адже вважалося, що в такому шлюбі народжуються кволі діти, каліки [8, С. 41]. З іншого ж, як засвідчують архівні джерела, створення сім'ї між близькими родичами, особливо під час війни (в умовах бідності та формування страху залишитися «старою дівкою»), не було рідкістю. Звісно, що такі шлюби теж були примусовими, не враховували особистих почуттів ані дівчини, ані хлопця. До церковного суду дуже часто зверталися з метою отримати дозвіл на шлюб між людьми з кровними зв'язками: «Молоді просять суд про дозвіл одруження, бо перешкодою є спорідненість в III ступені, бо невіста буде виставлена на неславу у людей, єсть убогою дівцею і не може сподіватися відповіднійшого жениха»¹³; «Просять дозволу одружитися кровні, бо невіста має вже 25 літ. Для неї дають малий кавалок поля — а жених годиться при малім віні з нею оженитись»¹⁴; «Підписані люде убогі, нелегко їм знайти відповідну партію, бо село мале, а бідному по чужих селах женитись — тяжко і трудно. А городи їх граничать»¹⁵.

Примус батьків до одруження, фізичне насилля чоловіка над молодою дружиною, шлюб у ранньому віці (часто між родичами) — це не повний перелік «тягарів», які зносила на своїх плечах сільська галицька жінка. Край став ареною боїв між австро-угорською та російською арміями, проте навіть у таких умовах жінка змушена була працювати буквально під обстрілами — «селяни з жінками орали поле, водночас росіяни з-за лінії фронту навмисне обстрілювали їх з гармат», «серед взаємної стрілянини майже поміж окопами селянка виходила з укритої ями, щоби дати корові їсти і напоїти водою» [5, С. 155].

Війна принесла ще й насильство над жінкою з боку окупанта — як символ насилля над землею, яку він захопив. Парадоксально, але саме під час Першої світової жінки стали захисницями родин, хоча самі не були захищені ані сім'єю, ані сільським суспільством. Збереглося багато спогадів про те, як, відступаючи в 1915 р. з Галичини, росіяни знищували хати, грабували селян, забирали їхню худобу, били людей і масово гвалтували жінок [9, С. 337]. Показовим у цьому сенсі став епізод, описаний в одній судовій справі: «Я, Анна Таральчук, коли побачила, як мого брата б'ють російські солдати, утікла кіньми до рідні до Супрунівки коло Підволочиск. Якийсь солдат Петро Плосконос переслідував мене своєю любов'ю, але я з ним навіть не хотіла говорити. Забрав мене силоміць і я не мала до кого удатися по поміч, бо солдати вирабляли що хотіли. Я плакала і не хотіла йти до церкви, але він мені грозив револьвером і шаблею. Коли ми були в церкві, тогди

¹³ Там само. Спр. 420. Арк. 9.

¹⁴ Там само. Спр. 375. Арк. 1.

¹⁵ Там само. Арк. 11.

одна галичанка з плачем вбігла з дитиною, кляла його і хотіла, щоби забрав собі дитину, бо то його, він її звів. Звідси він повіз мене до Шполи. Я переказала через полоненого, щоби повідомив моїх родичів і вони приїхали мене забрали»¹⁶.

Способи виживання жінок в умовах російської окупації були різними. Іноді вони вдавалися до проституції, щоби заробити гроші на прожиття. Так, один зі свідків у судовій справі згадував, що Марія «в часі неприсутності мужа неморально поступала собі з москалями. Люди о тім знають і доповідять мужеві. То з боязни і встиду перед мужем виїхала з ними»¹⁷. Іноді селяни виступали за виселення повій за межі села через поширення хвороб і підрич морально-релігійних засад [1, С. 84]. Траплялися випадки, коли гулящі жінки добровільно чи примусово супроводжували своїх коханців аж до Росії при відступі в 1915 р., і навіть виходили за них заміж. В одній з архівних справ ішлося про Іванну Мовчанюк, яка «повінчалася з російським солдатом (Іваном Бритиковим — *Н. В.*). Греко-католицький священник не хотів їх вінчати. Тому повінчав їх у Волочиськах (нині м. Волочиськ Хмельницької обл. — *Н. В.*) полковий православний священник — без оповідей, без жодних документів». Щоправда, «через декілька місяців дізналася, що Іван був жонатий і має родину»¹⁸. З іншої справи довідуємося про позов Миколи Максимішина з с. Підгайці Тернопільського воєводства, який у 1927 р. просив суд визнати його дружину Марію за померлу, позаяк стверджував, що «моя жона забрана 1917 р. через москалів до Росії і по нинішній день не вернула. Если хвилево зблудила і пішла за грішною намовою, то неможливо, щоби не вернула в протягу 10 літ до рідного мужа і до дітей»¹⁹.

Жінок як жертв фізичного насилля не могли захистити їхні родини. Щобільше, провину за згвалтування покладали переважно на самих жінок, особливо тих, які народжували позашлюбних дітей. Війна загалом та перебування російських військ на Галичині зокрема перетворювали жінок на жертв, які в багатьох випадках ставали не потрібними ані родині, ані громаді, ані власним чоловікам. Повернувшись із фронту, останні вже не бажали жити з такою жінкою, позаяк «до неї ходили різні військові»²⁰. Один із таких чоловіків просив у суді розлучення через те, що його дружина під час війни «втекла з російським військовим до Росії, прийняла православ'я і вийшла там повторно заміж»²¹. Інтерес становить судова справа про розірвання шлюбу українця греко-католицького віросповідання з «вихресткою»-єврейкою, що було рідкісним явищем у галицькому суспільстві. В архівному документі йдеться про те, що в 1927 р. чоловік з с. Орявчик Сколівського повіту хотів оженитися вдруге і просив суд визнати його дружину за померлу. Свідки казали, що Марія була «вихресткою», тобто єврейкою, тому коли вона повінчалася з Федором проти волі батьків, усі

¹⁶ Там само. Спр. 507. Арк. 6—7.

¹⁷ Там само. Спр. 500. Арк. 12.

¹⁸ Там само. Спр. 502. Арк. 10.

¹⁹ Там само. Спр. 500. Арк. 9.

²⁰ Там само. Спр. 506. Арк. 3.

²¹ Там само. Спр. 256. Арк. 1.

місцеві євреї були обурені²². Марія «із мести за се видавала худобу жидів російським військам. З Федором пожила лише рік, бо він поїхав до Америки на заробітки у 1913 р. Коли відходили російські війська, вона пішла з ними»²³. Суд вимагав доказів смерті жінки, через що справа тривала аж до 1930 р. Що більше, чоловік звертався навіть до митрополита Андрія (Шептицького) й таки добився позитивного для себе рішення²⁴.

Багато жінок використовували політичні умови воєнного часу для розлучення з чоловіками, яких вони ніколи не кохали. Йдеться про їхні скарги владі на своїх чоловіків, що призводило до їх арешту, а відтак і до розлучення. Так, один чоловік згадував у суді, як, щоб позбутися його, колишня дружина «робила різні доноси до властей російських»²⁵. Інший чоловік просив про «сепарацію», адже «в часі битв листопадових у Львові (1918 р. — *Н. В.*) жінка відгрожувалася ему, що его яко українця оскаржить, яко ворожо настроєного взглядом поляків. Внаслідок чого він був арештований, але з причин браку доказів зівстав увільнений»²⁶.

Збереглися також судові справи, в яких уже йшлося про наміри жінок розлучитися, оскільки чоловік однієї з них «під час українсько-польської війни перейшов на сторону більшовиків і грабував своїх односельців»²⁷, а чоловік іншої «вступив до Комуністичної партії, відносився дуже ворожо до церкви. У 1926 р. проти волі жінки й родини виїхав до Союзу Радянських Влад»²⁸. Загалом у 1920-х рр. багато галичан були дезорієнтовані, легко піддавалися пропаганді про неп та українізацію й перебиралися до радянської України [10, С. 110], що ставало трагедією для сім'ї загалом і жінки зокрема.

Відступ російських військ із Галичини та офіційне закінчення війни аж ніяк не полегшили долю місцевих жінок. Після Великої та українсько-польської воєн край опинився у складі II Речіпосполитої. Польська окупація негативно впливала на всі сфери життєдіяльності. Це відчула на собі й українська сільська сім'я. Асиміляційна політика Варшави на тлі аграрного перенаселення [11, С. 37] призвела до масової еміграції українських селян до Канади, США, інших країн. Це один із чинників, який впливав на повоєнне родинне життя та формував нові способи виживання жінок. Але ключовими були самі наслідки війни.

Для жінки війна закінчується тоді, коли додому з фронту повертається її чоловік. Тому для українок-галичанок, чиї чоловіки були мобілізовані, потрапили в полон, померли від епідемії, загинули в бою, зникли безвісти тощо війна тривала роками, а то й десятиліттями після офіційного її завершення. Більшість вояків були учасниками кровопролитних битв (особливо біля Перемишля та на Італійському фронті) та / або страждали від хвороб (під час польсько-українсько-

²² Там само. Спр. 605. Арк. 1.

²³ Там само. Арк. 2.

²⁴ Там само. Арк. 24.

²⁵ Там само. Спр. 210. Арк. 32.

²⁶ Там само. Спр. 223. Арк. 9.

²⁷ Там само. Спр. 355. Арк. 30.

²⁸ Там само. Спр. 467. Арк. 3.

го конфлікту, наприклад, від тифу померли більше людей, ніж від самих бойових дій) [12, С. 408].

Важкі реалії воєнного та повоєнного часу змушували жінок шукати й відповідні способи виживання. У Центральному державному історичному архіві України у Львові виявляємо чимало клопотань жінок до Львівської греко-католицької митрополичої консисторії про припинення попереднього шлюбу (укладеного напередодні війни) та про надання права на створення нової сім'ї. Клопотаннями про визнання зниклих чоловіків померлими позивачки прагнули по-новому влаштувати особисте життя, економічно вижити, виправити своє становище в очах села, сільського священника. До слова, вплив громади та церкви був великим, особливо у сільському галицькому соціумі. Важко заперечити й те, що під час створення нового шлюбу одночасно з практичними міркуваннями діяли й емоційні. Такою, зокрема, була ситуація в Анни Будз із с. Кальне Сколівського повіту. В 1925 р. вона просила дозвіл на повторний шлюб із чоловіком, «при котрім яко мужу могла би виховати свої діти з першого супружества і забезпечити бит свій і дітей»²⁹. За твердженням жінки, її чоловік помер на війні в 1919 р. (йшлося про українсько-польську війну). Священник сільської парафії о. Дмитро Йосифович констатував, що «нагода їй лучалася, бо єсть ще середнолітня на 39 році життя — і треба тут одверто сказати — горячопристрасна, дуже наперлася досягти супружества»³⁰. І неспроста, позаяк минуло 11 років після зникнення її чоловіка. Аж 1930 р. суд визнав Михайла Будза за померлого й таки дозволив Анні повінчатися з іншим селянином³¹.

Хоча Перша світова кардинально змінила функціональні обов'язки сільської жінки, яка за відсутності чоловіка мусила виконувати його роботу (орати землю, сіяти збіжжя, косити сіно, молотити снопи, рубати дрова) [5, С. 155], проте більшість жінок у селі не могли «дати собі раду». Тому в період війни головною мотивацією для вдовиць щодо створення нової родини стали економічні чинники. І хоча жінка (за звичаєвим правом) мала й могла самостійно розпоряджатися своїм майном («віном», яке отримувала від власних батьків), а в разі смерті чоловіка — і його [13, С. 112], усе ж без фізичної присутності та захисту чоловіка вона залишалася вразливою. Лише створивши нову сім'ю, господиня могла вберегти своє «газдівство», належно обробити поле, доглянути худобу тощо. Потрібно було вижити, щоб прогодувати себе, дітей, старих батьків. Звісно, про почуття й романтику в такому випадку вже не йшлося: «Самітня вдова із маленькою дитиною потребує когось до провадження господарки»³²; «Маю середне господарство, на котрім нема кому робити, бо старий батько слабкий, тому мушу йти другий раз замуж»³³. Жінка, чоловік якої зник на війні 1914 р., лише

²⁹ Там само. Спр. 302. Арк. 16.

³⁰ Там само. Арк. 25.

³¹ Там само. Арк. 38.

³² Там само. Спр. 467. Арк. 1.

³³ Там само. Арк. 14.

через 10 років подала до суду і просила дати дозвіл на повторний шлюб з удівцем, позаяк «бідую сама, потребує господаря, опікуна дитини, а Іван не може обійтися без газдині в хаті між дітьми»³⁴. З подібним проханням про те, що «господарство потребує догляду муштини, бо одинока на обістю старенька мама погибшого мужа єсть уже немічна на силах»³⁵, 1924 р. до суду зверталася жінка, котра останній лист від чоловіка отримала 8 років тому. В іншій справі за 1925 р. ішлося про клопотання мешканки с. Перегінське Станіславського воєводства, чоловік якої зник ще 10 років тому, другий раз повинчатися, оскільки «господарка зовсім нищиться»³⁶, а вона «яко зарібниця денна не годна заробити стільки щоби прожити, а трапляєся нагода вийти замож»³⁷. Важким було життя по війні й для Марії Селецької з с. Ясниська Яворівського повіту, адже її чоловік «не вернув з австрійської війни і нема ніякої вістки. Остала[ся] сама з шестеро дітьми і не можу ніяк без помочи мужчини провадити господарства»³⁸.

Економічними прагматичними мотивами (зокрема збереженням майна в межах однієї родини) керувалося сільське суспільство, толеруючи, а по суті, змушуючи жінку, чоловік якої загинув на війні, ставати дружиною його брата. Такі практики, до слова, були поширеними і звичними, легітимізованими українською традицією не лише на початку ХХ ст., а й упродовж ХІХ ст. Війна та її економічні наслідки ще більше їх увиразнили: «З чоловіком прожили лише три тижні і він пішов на польсько-українську війну і нема жодної вістки вже 5 років»³⁹. Суд упродовж 4 років не визнавав чоловіка померлим. Лише 1928 р. жінка, яка «мешкає разом під одним дахом з матерев і братом покійного, допустилися гріха — мають дитину», отримала можливість законно повинчатися⁴⁰. Марія Брецько в 1928 р. просила суд визнати її чоловіка померлим, «щоби могла вийти вдруге замож за його брата Василя, з котрим жие без вінчання вже більш як 10 літ»⁴¹. Іноді жінка, яка була примушена до шлюбу з братом покійного чоловіка, після війни наважувалася подати клопотання у суд з проханням визнати шлюб недійсним, мовляв, «я ще не стара, та й все ще маю надію, що може би вийшла замож за іншого»⁴² – очевидно, за того, кого по-справжньому любила. Траплялися випадки, коли жінка без її волі ставала дружиною для чоловіка покійної сестри, оскільки він як «бездітний вдовець, удідичив (успадкував — *Н. В.*) по смерті жени цілу реальність, бажав би щоби та реальність не дісталася в чужі руки, тому хоче женитися з сестрою померлої жінки»⁴³.

³⁴ Там само. Арк. 17.

³⁵ Там само. Спр. 468. Арк. 14.

³⁶ Там само. Спр. 519. Арк. 10.

³⁷ Там само. Арк. 43.

³⁸ Там само. Спр. 184. Арк. 25.

³⁹ Там само. Спр. 451. Арк. 6.

⁴⁰ Там само. Арк. 26.

⁴¹ Там само. Спр. 603. Арк. 4.

⁴² Там само. Спр. 223. Арк. 23.

⁴³ Там само. Спр. 375. Арк. 24.

Судові справи з визнання чоловіка померлим іноді тривали роками чи навіть десятиліттями. Це призводило до невизначеності, емоційної виснаженості жінки та до поширення в повоєнні роки шлюбів «на віру». Випадків, коли чоловік зникав безвісти в російському полоні, а жінка заради ведення господарства та утримання дітей мешкала роками без офіційної реєстрації шлюбу з іншим чоловіком і навіть народжувала від нього, було дуже багато.

До слова, шлюби «на віру» існували здавна. Ще в XIX ст. українці Карпат виправдовували їх відсутністю грошей на весілля та вінчання [14, С. 175]. Вони вважалися аморальним учинком. Коли ж через «дикє» співжиття народжувалася дитина, то громада навіть призначала грошовий штраф — так зване «бикове» («з розпусти») [15, С. 191]. Але якщо у традиційному суспільстві такі шлюби мотивувалися уникненням витрат на весілля чи відсутністю благословення від батьків, то вже в період війни та повоєнний час їх поширення пояснюється неможливістю подолати канонічні перешкоди для легалізації шлюбу між родичами або коли суд довго не визнавав першого чоловіка померлим. Водночас економічні умови зазвичай змушували жити спільно.

Однією з причин довгого розгляду судових справ та невизнання чоловіка померлим була ймовірність його повернення після багаторічного полону. Про випадок, який трапився у с. Могильниця Тербовлянського повіту на Тернопільщині (нині с. Нова Могильниця Тернопільського р-ну), йдеться в архівній справі: «Чоловік (Григорій Матвіїв — *Н. В.*) вернувся з полону, але жінка вже мала другого чоловіка (Івана Новицького — *Н. В.*), і не хоче жити з ним. Другий чоловік, оженившись, вимусив її, щоб она заінтабульовала (записала — *Н. В.*) на него половину хати з городом. Коли повернув перший, другий не відійшов до свого дому, бо вложив велику суму грошей в будову. Священник порадив, щоб перший чоловік Григорій підписав угоду з другим Іваном, на підставі котрої звернув би всі его грошеві вклади. Іван, вдоволенний вислідом угоди, задумав оженитися з иньшою, та жодна за него не хотіла вийти через те, що в тій справі не оказався чоловіком чести. І Анна нігде не може показатися між людьми, бо всі єї цураються»⁴⁴. Зрештою, за канонічними вимогами, жінка змушена була повернутися до законного першого чоловіка. Справа скінчилася тим, що «супруги Анна і Григорій поєдналися і живуть разом в згоді і в любові як колись перед війною»⁴⁵.

Попри те, що галицьке суспільство було дуже консервативним і традиційним, усе ж можемо стверджувати, що сільські жінки стали після війни сміливішими, ініціативнішими, принаймні у сфері сімейно-родинних стосунків. Показовим у цьому контексті був вплив львівської періодики міжвоєнного часу, в якій автори пропагували ідеї жіночого звільнення, емансипації, формування « нової» української сільської жінки, здатної адекватно реагувати на виклики епохи, зробити «революцію» у своєму житті, відкинути старі етикетні норми консервативного середовища [6, С. 30]. Під час війни традиційний спосіб життя і страх

⁴⁴ Там само. Спр. 316. Арк. 7—8.

⁴⁵ Там само. Арк. 9.

вийти за його межі (наприклад, шукати заробітки в місті) для жінки-селянки не порушувався навіть бойовими діями. Життя під обстрілами, невпевненість у завтрашньому дні викликали емоційну байдужість: «Так всьо остогидло що я вже про нічого не дбаю, а як кулі свищут, то і я з ними свищу» [1, С. 153]. Часто жінка пояснювала свою нерішучість тим, що це був час війни, голоду, й буцімто ніхто в містах не наймав хатніх працівниць [12, С. 416]. Однак уже після війни жінки прагнули змін — передусім у сімейному житті. Так, часто через десятиліття чи більше після укладення шлюбу жінка добивалася його скасування, наприклад, через те, що її до цього одруження примусили. Багато хто наважувався відкрито відстоювати своє право на інше життя, тож вирішували жити окремо від чоловіків, яких не кохали, повернутися до батьківської оселі, йти до іншого чоловіка, залишити село, їхати на заробітки в місто тощо: «Жінка пожила два тижні з чоловіком і потім вернулася до хати батьків»⁴⁶; «Она втікла на службу до Львова, а вислуживши рік, виїхала до Америки і вийшла там заміж»⁴⁷; «Она щонайгірше полишила моє господарство і поїхала до родичів своїх»⁴⁸; Катерина була примушена до шлюбу батьками, тому «по двох неділях утікла з дому до Львова на службу»⁴⁹. Одна жінка терпіла волю матері та чоловіка більше як рік, перш ніж почала мандрувати поміж селами, де наймалася на тимчасові роботи. Ще інша залишила свого чоловіка через 4 міс. після одруження, продала все своє майно, пішки пройшла з Волині до Львова, де 2 роки працювала служницею [12, С. 417].

Насправді втеча в місто на заробітки, аби тільки не одружуватися проти своєї волі чи не продовжувати жити з нелюбом, часто-густо була не дуже привабливою альтернативою та не давала жодних гарантій безпеки для самої жінки. Вона могла зазнати насилля та бути зґвалтованою, наприклад, господарем дому, де служила. Що більше, у судових справах про зґвалтування дружини обвинувачених захищали своїх чоловіків, а не постраждалих служниць-селянок. Так, у справі проти 25-річного Олекси Строцького, якого підозрювали у зґвалтуванні його 15-літньої служниці Марисі Рисаківни, дружина Олекси звинувачувала саме дівчину в її нібито розбещеності. В іншій справі позивачка, а в минулому служниця родини, вимагала у суді покрити кошти на утримання народженої внаслідок зґвалтування дитини. Однак на судовому процесі лікар-гінеколог уважав слушним зазначити, що враховуючи її молодий вік (20 років) і тілобудову «була вона в стані в разі нападу на її цноту одному чоловіку чинити ефективний опір і оборонятися сильніше, не допустивши статевого акту проти її волі». Загалом у середовищі еліти був поширений образ служниці як дівчини з села, для якої сексуальні стосунки з чоловіками дому, де вона працює, прийнятні [16]. Проте для самих дівчат зґвалтування та народження позашлюбної дитини ставали тавром, тягарем, спричиняли осуд сільської громади та унеможливляли створення власної сім'ї. Одна жінка, вже в дорослому віці, згадувала, що бідною сиротою

⁴⁶ Там само. Спр. 394. Арк. 9.

⁴⁷ Там само. Спр. 261. Арк. 8.

⁴⁸ Там само. Спр. 406. Арк. 10.

⁴⁹ Там само. Спр. 360. Арк. 2.

«удалась до Львова на службу. По двох роках вернула домів, але знеславлена, через що не могла вийти заміж»⁵⁰.

У міжвоєнній пресі церковно-релігійного характеру на проблемі розпусти сільських дівчат у містах акцентували священники — автори статей. Один із них у газеті «Нива» за 1937 р. переймався тим, що «із молоддю у містах діються страховиті речі. Сільські дівчата ідуть на службу по домах і знаходять якогось Яська чи Франка, тягнуть його до свого села і тоді починається дійсне пекло. Але найгірше — це розпуста, народження купи позашлюбних дітей, хвороби, самогубства» [17, С. 354].

Швидкі зміни суспільного життя, соціальна невизначеність, економічна нестабільність, російська окупація під час Першої світової війни, асиміляційні заходи польської влади в повоєнні роки мали би спричинити зміни у традиційних цінностях. Проте для галицької сільської жінки ці зміни не були такими швидкими й радикальними, як, скажімо, для жінки в місті чи, тим паче, для західноєвропейської жінки. Для більшості селянок основними пріоритетами залишалися економічна стабільність, фізична безпека, опікування домашнім господарством, догляд за дітьми, хворими літніми батьками тощо. Проблемами супроводжувалася повоєнна адаптація жінок. Їхні життєві стратегії у шлюбно-сімейній сфері були індивідуальними, позаяк зводилися до таких варіантів: відновити стосунки у сім'ї після повернення чоловіка з фронту чи з полону; ініціювати розлучення з чоловіком-нелюбом (шлюб під примусом батьків); укласти повторний шлюб або, у випадку неможливості, подолати канонічні перешкоди жити з новим чоловіком «на віру»; втекти на роботу в місто; добровільно чи примусово стати коханкою російського військовика та виїхати з ним до Росії. Вибір тієї чи іншої стратегії, мабуть, більше залежав від зовнішніх чинників — пліток, впливу та осуду громади, авторитету священника, підтримки / невідтримки своєї родини. Про емоції жінки на тлі шоку від війни, втрати чоловіка, насилля з боку окупантів тощо мало хто думав.

Зважаючи на мобілізацію галичан до австро-угорської армії (під час Першої світової), пізніше до УГА (в роки польсько-української війни), а також активну еміграцію до Канади, США тощо, яка була характерною для галицького сільського населення ще в довоєнний період та продовжилася по війні, можемо стверджувати, що описані нами зміни, які відбулися у шлюбно-сімейній сфері, для галицького жіноцтва були не поодинокими епізодами. Радше навпаки — вони ставали закономірністю, щораз більше впливаючи на щоденне та сімейне життя.

Для сільської жінки Галичини Перша світова війна була шоком, який водночас дав можливість переступити через патріархальні заборони та поступово відійти від обмежень традиційних норм селянського середовища: вона веде господарство, виконує важку «чоловічу» роботу, отримує можливість самостійно розпоряджатися сімейним бюджетом, здобуває більше прав у родинних стосунках тощо. Проте мине ще не одне десятиліття, поки жінка заявить на повний голос про особисті почуття, переживання, власну самореалізацію та якість життя.

⁵⁰ Там само. Спр. 574. Арк. 15.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Baidak, M. *Viina yak vyklyk i mozhlyvist: ukrainky v roky Pershoi svitovoi viiny*. Lviv, 2021 [in Ukrainian].
[Байдак М. Війна як виклик і можливість: українки в роки Першої світової війни. Львів, 2021. 320 с.]
2. Bezruk, O. *Blahodiina diialnist ukrainskoho zhinotstva u roky Pershoi svitovoi viiny ta pislivoiennnyi period*. *Visnyk Lvivskoi komertsiiinoi akademii*. Seriiia "Humanitarni nauky". 2011. 10: 271-278 [in Ukrainian].
[Бежук О. Благодійна діяльність українського жіноцтва у роки Першої світової війни та післявоєнний період. *Вісник Львівської комерційної академії*. Серія «Гуманітарні науки». 2011. Вип. 10. С. 271—278].
3. Diadiuk, M. *Ukrainskyi zhinochyi rukh u mizhvoiennii Halychyni: mizh hendernoiu identychnistiu ta natsionalnoi zaanhazhovanistiu*. Lviv, 2011 [in Ukrainian].
[Дядюк М. Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю. Львів, 2011. 368 с.]
4. Kos, A. *Heroinia Ukrainy Olena Stepaniv*. Lviv, 2005 [in Ukrainian].
[Кос А. Героїня України Олена Степанів. Львів, 2005. 32 с.]
5. Pavlyshyn, O. *Emansypatsiia zhinky-selianky v roky Pershoi svitovoi viiny: "Babska revoliutsiia" 1918 r. u Skhidnii Halychyni*. *Ukraina moderna*. 2016. 23: (Persha svitova: ukrainska perspektuva): 152-170 [in Ukrainian].
[Павлишин О. Емансипація жінки-селянки в роки Першої світової війни: «Бабська революція» 1918 р. у Східній Галичині. *Україна модерна*. 2016. Вип. 23: Перша світова: українська перспектива. С. 152—170].
6. Holyk, R. *Mizh emansypatsiieiu i narodnoi tradytsiieiu: zhinka, stereotypy ta povsiakdenne zhyttia na storinkakh lvivskoi periodyky 20—30 rr. XX st*. *Narodoznavchi zosbyty*. 2014. 1 (115): 29-37 [in Ukrainian].
[Голик Р. Між емансипацією й народною традицією: жінка, стереотипи та повсякденне життя на сторінках львівської періодики 20—30 рр. XX ст. *Народознавчі зосбиту*. 2014. № 1 (115). С. 29—37].
7. Khoma, V. *Prostyutsiia yak sposib vyzhvannia u roky Pershoi svitovoi viiny na pryfrontovii terytorii Skhidnoho frontu*. *Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznachnyi chasopys "Halychyna"*. 2023. 36: 203-210 [in Ukrainian].
[Хома В. Проституція як спосіб виживання у роки Першої світової війни на прифронтовій території Східного фронту. *Науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис «Галичина»*. 2023. 36. 203—210].
8. Halko, O. *Tradytsii ukkladennia shliubu boikiv Karpat (kinets XIX — persha polovyna XX stolittia)*. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*. 2001. 10: 40-44 [in Ukrainian].
[Галько О. Традиції укладення шлюбу бойків Карпат (кінець XIX — перша половина XX століття). *Етнічна історія народів Європи*. 2001. Вип. 10. С. 40—44].
9. Semenchuk, P. *Starhorod: Deshcho z osobystykh spohadiv*. *Nadbuzhanshchyna: Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhiushchyna, Kaminechchyna, Kholmshchyna i Pidliashshia: Istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Т. 3. New York; Paris; Sydney; Toronto, 1994: 335-338 [in Ukrainian].
[Семеньчук П. Старгород: Дещо з особистих спогадів. *Надбужаничина: Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмищина і Підляшшя: Історично-мемуарний збірник*. Т. 3. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1994. С. 335—338].
10. Romaniv, S. *Revoliutsiina Sokalshchyna v moikh spohadakh*. *Nadbuzhanshchyna. Sokalshchyna, Belzchyna, Radekhiushchyna, Kaminechchyna, Kholmshchyna i Pidliashshia*:

- istorychno-memuarnyi zbirnyk*. Т. 2. New York; Paris; Sydney; Toronto, 1989: 108-124 [in Ukrainian].
[Романів С. Революційна Сокальщина в моїх спогадах. *Надбужаничина. Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмищина і Підляшшя: історично-мемуарний збірник*. Т. 2. Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. С. 108—124].
11. Kacharaba, S. Emigratsiia z Zakhidnoi Ukrainy (1919—1939). Lviv, 2003 [in Ukrainian].
[Качараба С. Еміграція з Західної України (1919—1939). Львів, 2003. 416 с.]
 12. Svyrypa, F. Henderni stosunky, selianski priorytety ta moralni tsinnosti v ukrainskomu seli v Skhidnii Halychyni, 1900—1944 rr. *Narodoznavchi zoshyty*. 2010. 3-4: 407-417 [in Ukrainian].
[Свиріпа Ф. Гендерні стосунки, селянські пріоритети та моральні цінності в українському селі в Східній Галичині, 1900—1944 рр. *Народознавчі зошити*. 2010. № 3-4. С. 407—417].
 13. Rudyi, N. Instytut opiky i pikluvannia v Ukraini: istoryko-pravove doslidzhennia. Lviv, 2012 [in Ukrainian].
[Рудий Н. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження. Львів, 2012. 217 с.]
 14. Horyn, H. Hromadskyi pobut silskoho naseleння Ukrainy Karpat (XIX — 30-ti roky XX st.). Kyiv, 1993 [in Ukrainian].
[Горинь Г. Громадський побут сільського населення Українських Карпат (XIX — 30-ті роки XX ст.). Київ, 1993. 199 с.]
 15. Hoshko, Yu. Zvychaieye pravo naseleння Ukrainy Karpat ta Prykarpattia XIV—XIX st. Lviv, 1999 [in Ukrainian].
[Гошко Ю. Звичаєве право населення Українських Карпат та Прикарпаття XIV—XIX ст. Львів, 1999. 336 с.]
 16. Cherchovych, I. Podruzni zrazy v halytskykh simiakh kintsia XIX — pochatku XX st. 14.12.2015. *Ukraina moderna*. URL: <https://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adultery/> [in Ukrainian].
[Черчович І. Подружні зради в галицьких сім'ях кінця XIX — початку XX ст. 14.12.2015. *Україна модерна*. URL: <http://uamoderna.com/md/cherchovych-galicia-adultery/> (дата звернення: 10.09.2021)].
 17. Kvit, O. Riatiimo silskykh divchat u misti. *Nyva: Tserkovno-suspilnyi chasopys*. 1937. 9-10: 353-365 [in Ukrainian].
[Квіт О. Рятуймо сільських дівчат у місті. *Нива: Церковно-супільний часопис*. 1937. Ч. 9-10. С. 353—365].

Надійшла / Received 10.06.2024

Nadiia VOITOVYCH

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Docent,
Acting Head at the Department of History of Ukraine and Economic Theory,
Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary Medicine
and Biotechnologies of Lviv (Lviv, Ukraine)

wojtovych@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-6313-9585>

THE STATUS OF A RURAL WOMAN IN HALYCHYNA
DURING THE WORLD WAR I (BASED ON THE ANALYSIS
OF THE MARRIAGE AND FAMILY SPHERE)

The purpose is to investigate, based on archival sources, the status, actions, life strategies, and value orientations of rural women of Halychyna during the World War I — to find out the changes they experienced in their everyday and family life under the influence of war events. **The research methodology** is based on the principle of historicism, as well as on general scientific and special scientific methods, primarily comparative-historical one. For the most part, the archival files of the foundation of the Lviv Greek-Catholic Metropolitan Consistory, as well as modern scientific literature and periodicals, were analyzed. **The scientific novelty** lies in the fact that for the first time in Ukrainian historical science, the author analyzes the status and daily life strategies and ways of survival of Ukrainian rural women of Halychyna during the World War I through the prism of marriage and family relations analysis. The obtained scientific results can be used for research in the field of marital and family relations. **Conclusions.** Rapid changes in social life, social uncertainty, economic instability, Russian occupation during the war, and assimilation of Polish power in the postwar years had led to changes in traditional values. However, these changes were not quick and radical for a rural woman. For the majority of peasant women, the main priorities, such as economic stability, physical security, housekeeping, care for children and sick elderly parents, etc., remained the same. The issue of the post-war adaptation of women is problematic. Their life strategies in the marriage and family sphere were individual, as they came down to the following options: to restore family relationships after the husband returned from the frontline or captivity; to initiate a divorce from her husband whom they did not love (because they got married under the pressure of their parents); to remarry or, in the case of inability to overcome canonical obstacles, to cohabit with a new husband; escape to work in the city; voluntarily or forcibly become the lover of a Russian soldier and leave with him to Russia. The choice of one or another strategy probably depended more on external factors, including endless gossip, influence and condemnation of the community, the authority of the priest, and (lack of) support from one's family. Few people thought about a woman's emotions against the background of the shock of the war, the loss of the husband, and the violence of the occupiers. More than one decade would pass until a woman could speak out loud about her personal feelings, experiences, self-fulfillment, and quality of life.

Keywords: *rural woman, Halychyna, World War I, marriage, family.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.099>

УДК 94(477.51)

Олександр ТАРАСЕНКО

кандидат історичних наук,

доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин,

Національний університет «Чернігівський колегіум»

ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна)

Simon67@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0005-8479-3937>

ІЄРАРХИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ ХІХ — ПОЧАТКУ ХХ ст.: СОЦІАЛЬНИЙ ПОРТРЕТ

Мета полягає у висвітленні діяльності керівного складу Чернігівської єпархії. Представлено колективний соціальний портрет правлячих архієпископів і вікарних єпископів ХІХ — початку ХХ ст. З'ясовано їх соціальне й національне походження, рівень освіти, управлінський досвід. Розглянуто внесок у розвиток Чернігівської єпархії, стосунки з місцевим духовництвом, ставлення до локальних церковних традицій. Здійснено спробу вивчення взаємовідносин між правлячими й вікарними єпископами. **Методологічною основою** стали принципи історизму, неупередженості. Застосовано проблемно-хронологічний, генетичний, просопографічний, а також метод релігійної антропології. **Наукова новизна.** Створено колективний портрет керівників Чернігівської єпархії на підставі їх соціального, національного походження, рівня освіти, доробку, кар'єрного зростання, ролі на чернігівській кафедрі. **Основні результати.** Аналіз колективного портрета чернігівських архієреїв виявив цілеспрямовану імперську церковну політику, що мала на меті російщення, централізацію й уніфікацію анексованих наприкінці ХVІІІ ст. українських земель, зокрема Чернігово-Сіверщини. Чернігівські архієреї належним чином відбували

Цитування: Тарасенко О. Ієрархи Чернігівської єпархії ХІХ — початку ХХ ст.: соціальний портрет. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 99—118. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.099>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

свої пастирські обов'язки, були провідниками імперської державної та церковної політики. Вікарні єпископи як найближчі помічники правлячих відігравали другорядні ролі. Для багатьох це була сходинка в кар'єрному зростанні.

Ключові слова: Чернігівська єпархія, архієпископ, єпископ, вікарій, духівництво, духовна корпорація, колективний соціальний портрет.

Дослідження керівного складу Чернігівської єпархії впродовж XIX — початку XX ст. є цілком актуальною науковою проблемою, адже у цей період відбувалися значні якісні зміни у формуванні управлінських кадрів єпархіального рівня, зумовлені політикою російщення, провадженою імперськими властями. На нашу думку, доцільно проаналізувати біографії чернігівських правлячих архієреїв та вікарних єпископів за кількома критеріями (соціальне, етнічне походження, освіта, науковий потенціал, «шлях архієрея», сприйняття владиками чернігівської кафедри і ставлення до ієрархів духовної корпорації та віруючих) із метою створення колективного соціального портрету керманців Чернігівської єпархії XIX — початку XX ст.

Для досягнення мети та розв'язання визначених дослідницьких завдань використано біографічну літературу, яка у цілому є досить фрагментарною. Для XIX — початку XX ст. найповніше опрацьовані біографії архієпископів Михайла (Десницького) [1—2], Філарета (Гумілевського) [3—5], Василя (Богоявленського) [6—7]. Великий нарис про архієпископа Михайла (Десницького) підготував М. Доброгаєв до відзначення 900-річчя Чернігівської єпархії в 1892—1893 рр. Крім базового фактажу, найсуттєвішим і плідним тут став аналіз і використання автором резолюцій владики. Аналогічний метод застосував інший його біограф — свящ. К. Карпинський [8]. Обидва нариси відзначаються емоційністю, автори намагалися розкрити характер владики, ставлення до нього місцевого духівництва й віруючих. Найбільший внесок у біографістику чернігівських архієреїв зробив історик і чернігівський кафедральний прот. А. Страдомський (1805—1878 рр.) [9]. Він підготував біографічні праці про архієпископів Віктора (Садковського), Володимира (Ужинського), Філарета (Гумілевського), Варлаама (Денисова), Нафанаїла (Савченка). В основу покладено послужні списки владик. Тим із них, які померли за його життя, він також укладав некрологи [10—13]. Всі біографічні праці мають переважно нарисовий характер, але містять значний фактичний матеріал, загальну описову канву життя та діяльності архієреїв. Сучасні біографічні нариси вирізняються значною популярністю, оскільки здебільшого не містять наукового елементу та нового фактичного матеріалу, а скопійовані на основі попередніх публікацій. За такої історіографічної ситуації зростає значення залучених у дослідження нових джерел. Зокрема використано законодавчі акти, розпорядження Св. Синоду, різноманітну діловодну документацію, резолюції чернігівських архієреїв. Значний інтерес становлять джерела особового походження (щоденники, мемуари, листи).

Запровадивши за військовим зразком у церковні структури «штати», російський уряд вибудував імперський «рейтинг» архієрейських кафедр. Черні-

гівська єпархія, разом із кількома іншими, потрапила до категорії 2-го класу. Першокласними вважалися Санкт-Петербурзька, Новгородська, Московська та Київська, решту єпархій зарахували до 3-го класу. В основу штатної градації було покладено тогочасну політико-канонічну значущість єпархіальних центрів і давність архієрейських кафедр. Згідно зі штатним розкладом, формувався й обсяг фінансування, але в ХІХ ст. не казенні дотації визначали становище єпархії, а місцеві людські та матеріальні ресурси.

У другій половині ХІХ ст. офіційну штатну класифікацію єпархій скасували, однак неофіційний «рейтинг» існував. На нього, крім економічного потенціалу, впливали такі фактори, як етнічний склад населення, питома вага «інославіців», «іновірців» тощо. За всіма критеріями Чернігівська єпархія до початку ХХ ст. втрачала свої позиції, адже в умовах швидкого розвитку капіталізму Чернігівщина не мала розвинутої промисловості, проте в її північній частині існував давній, потужний і проблемний (з погляду імперської влади) старообрядницький анклав.

Правлячі архієреї

Упродовж ХІХ — початку ХХ ст. на чернігівській кафедрі перебували 14 правлячих архієреїв: Віктор (Садковський) (13.05.1796 — † 11.11.1803), Михайло (Десницький) (18.12.1803 — 26.03.1818, переміщений на іншу кафедру), Симеон (Крилов-Платонов) (16.06.1818 — 26.09.1820, переміщений на іншу кафедру), Лаврентій (Бакшевський) (26.10.1820 — 14.03.1831, переміщений на іншу кафедру), Володимир (Ужинський) (28.03.1831 — 19.09.1836, переміщений на іншу кафедру), Павло (Подлипський) (26.09.1836 — 18.04.1859, звільнений «на покій»), Філарет (Гумілевський) (02.05.1859 — † 09.08.1866), Варлаам (Денисов) (09.11.1866 — 16.08.1871, звільнений «на покій»), Нафаніл (Савченко) (18.08.1871 — † 04.03.1875), Серапіон (Маєвський) (15.05.1876 — 06.03.1882, переміщений на іншу кафедру), Веніамін (Биковський) (05.04.1882 — † 01.02.1893), Сергій (Соколов) (26.03.1893 — † 24.08.1893), Антоній (Соколов) (03.09.1893 — † 20.04.1911), Василь (Богоявленський) (12.05.1911 — 06.05.1917, звільнений «на покій») [14, С. 78—88]. Зауважимо, що в переліку архієреїв указані дати призначення. Реально вони прибували до Чернігова та виїжджали з міста (якщо не помирали тут) пізніше.

Для порівняння, в Полтавській єпархії за той самий час знаходилося 15 владик (із 1803 р. мали титул полтавського та переяславського), київських архієпископів і митрополитів — 11, слобідсько-українських і харківських (від 1835 р. харківських й охтирських) — 18 осіб [15, С. 11—75]. Отже за кількістю правлячих архієреїв у вказаний період Чернігівська єпархія мала середній показник, що, на нашу думку, свідчить про однакову плінність церковних кадрів у різних єпархіях. Принагідно зауважимо, що в ХІХ — на початку ХХ ст. на посаді чернігівського губернатора перебували 24 особи [16].

На рубежі ХVІІІ—ХІХ ст. чернігівську архієрейську кафедру посідала вельми примітна людина, яка уособлювала минулу епоху і слабко вписувалася в образ

нової доби. Коли 5 січня 1796 р. помер київський митрополит Самуїл (Миславський) і на вакантну кафедру призначили чернігівського єпископа Ієрофія (Малицького), 13 травня Синод наказав мінського архієпископа Віктора (Садковський) перевести у Чернігівську єпархію¹. 24 липня він прибув до Чернігова доживати свого віку. Восени 1803 р. захворів і 11 листопада помер у заміському архієрейському будинку [17].

27 лютого 1802 р. з'явився сенатський наказ про створення Чернігівської, Полтавської, Могильовської та Вітебської губерній [18]. У перших двох було по 12 повітів. Зокрема у Чернігівській це власне Чернігівський, а також Козелецький, Ніжинський, Конотопський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Сосницький, Стародубський, Мглинський і три новостворених — Городницький, Новоміський, Борзенський. Наказ був спрямований до Св. Синоду, аби відповідні зміни запроваджено в єпархіальних структурах². Єпархія визначалася в межах губернії. Архієреям було наказано іменуватися чернігівськими й ніжинськими, хоча архієпископ Віктор (Садковський) до своєї смерті носив титул чернігівського та малоросійського. 18 грудня 1803 р. єпископ староруський, вікарій Новгородської єпархії Михайло (Десницький) отримав наказ бути єпископом чернігівським і ніжинським.

Невідомо, щоб хтось з ієрархів XIX ст. прагнув чернігівської кафедри, але ніхто й не цурався її; так само, як ніхто особливо не тримався за неї, окрім, здається, єпископа Серапіона (Маєвського). Він не хотів полишати Чернігів, адже його, хворобливу людину, перевели на архангельську архієрейську кафедру. 15 березня 1882 р. він писав управителеві медичної частини імператорського двору лейбмедикові, таємному радникові Ф. Цициуріну, який мав маєток на Чернігівщині, де іноді гостював владика: «Листи, отримані мною із Петербурга та Києва, принесли мені сумну звістку про переведення мене до Архангельська. Розпорядження Св. Синоду я виконаю, але хвороба горла, що триває близько 20 років, змушує мене звернутися до вас із проханням: рекомендувати мені лікарів, з якими я міг би порадитися щодо лікування горлової хвороби»³.

Архієпископ Михайло (Десницький) поховав у Чернігові свою матір і у заповіті наказав погребти себе біля її могили [1, С. 203]. Проте 1818 р. отримав призначення на посаду петербурзького митрополита, де помер і був похований. Архієпископ Філарет (Гумілевський) до призначення у Чернігів прагнув залишитися на харківській кафедрі (хоч і 3-го класу, проте значно багатшій за чернігівську). 18 листопада 1849 р. у листі до Н. Шереметевої він писав: «Тутешня єпархія спокійна, люди добрі та набожні, край хліборобний і теплий. Можна померти без турбот» [19, С. 84]. Але був переведений до Чернігова, де сім років

¹ Российский государственный исторический архив (далі — РГИА). Ф. 796. Оп. 77. Д. 187. Л. 1—2.

² Там же. Оп. 83. Д. 195. Л. 1—2.

³ Національна бібліотека України ім. В. І Вернадського. Інститут рукопису (далі — НБУВ. ІР). Ф. XIII. Спр. 3173. Арк. 1.

наполегливо займався улюбленою справою — науково-літературною діяльністю. Просився у відставку. Зрештою поїхав у заражені холерою повіти Чернігівської губернії й дорогою помер.

За свідченням чернігівського прот. А. Страдомського, владика Нафанаїл (Савченко) вважав найбільш щасливим період свого життя на посаді вікарія Санкт-Петербурзької єпархії, а Чернігів для нього був «найбільш важким хрестом» [10]. Лаврентій (Бакшевський), уродженець Владимирської губернії, навпаки, сприймав Чернігів, особливо в літню пору, «раєм» [20, С. 773], а для його наступника, архієпископа Володимира (Ужинського), місто над Десною «обернулося в долину плачу» [11, С. 23].

Соціальне, етнічне походження. Всі чернігівські правлячі архієреї ХІХ — початку ХХ ст. були вихідцями з родин, які належали до духовного стану. Із чотирнадцяти троє мали українське етнічне походження — Віктор (Садковський), Веніамін (Биковський), який народився на Полтавщині, та Серапіон (Маєвський) зі Слобідської України. Ще один владика — Нафанаїл (Савченко) вочевидь мав українське коріння. Він з'явився на світ у Белгороді, який тоді входив до Курської губернії. Але з його біографії не помітно, щоб він відчував своє етнічне коріння. Решта архієреїв були росіянами й походили зі власне російських губерній: по двоє — з Новгородської, Московської, Владимирської, Тамбовської, по одному — зі Смоленської, Рязанської. Така статистика свідчить про докорінні зміни в кадровій політиці «московського православ'я», адже у ХVІІІ ст. на чернігівській кафедрі перебували дванадцятьоро осіб, з них один чорногорець — митрополит Антоній (Черновський), решта українці. Більшість були місцевими уродженцями: Іоанн (Максимович), Антоній (Стаховський), Іродіон (Жураковський), Іраклій (Комаровський), Іларіон (Рогалевський), Ієрофей (Малицький).

Виникає природно запитання: чи усвідомлювали ієрархи своє етнічне походження? Питання самоідентичності, зокрема для нового часу, досить складне й не містить прямої та простої відповіді. Могла існувати подвійна ідентичність, вибудована за принципом внутрішнього сприйняття ієрархії ідентичностей. Також особа могла змінювати самоідентичність. На прикладі чернігівської ієрархії спостерігаємо, що владика, які походили з російської глибинки, зокрема Філарет (Гумілевський), відзначали відмінні ментальні й побутові особливості української людності [5]. Вже перший чернігівський єпископ-«великорос» Михайло (Десницький) розпочав боротьбу з місцевими традиційними церковними практиками (хоч і без фанатизму). Наприклад, він розпорядився, аби ніхто з поселян сам собою ні під яким виглядом померлих раніше трьох днів не ховав, а священникам заборонив їх відспівувати й «печатати» заочно [8, С. 58]. Втім існують свідчення, що він захищав деякі українські звичаї, а незадоволених мав серед духівництва лише через своє «великоросійське» походження [8, С. 89]. Єпископ-росіянин Володимир (Ужинський) завзято боровся з місцевими церковними (обрядовими) традиціями та звичаями. Будучи єпископом курським і белгородським, наказав усі книги українського друку в єпархії зібрати й викинути у Сіверський Донець. Ця інформація була озвучена Філаретом (Гумілевським), коли він, будучи

харківським архієпископом, спеціально їздив до Белгорода, аби в тамтешній консисторії відшукати книжкові раритети [3, С. 171].

Єпископ Веніамін (Биковський), вихованець Полтавської духовної семінарії та Київської духовної академії, вочевидь себе усвідомлював й ідентифікував відповідно. Він домігся призначення вікарним єпископом у Чернігівську єпархію свого земляка-полтавця священника Афанасія Пархомовича [21, С. 95].

Яким було ставлення місцевого духівництва до чернігівських владик по лінії їх етнічного походження? Наприклад, автор низки нарисів про чернігівських владик кафедральний протоіерей і багаторічний член «присутствія» Чернігівської духовної консисторії А. Страдомський завжди зазначав етнонаціональне походження владик. Він не акцентував увагу на цьому факті, але ігнорувати його не міг, що, на нашу думку, свідчить про обговорення походження владик у середовищі чернігівського духівництва.

Освіта. Науковий (богословський) ступінь, науковий доробок. Двоє чернігівських ієрархів, Михайло (Десницький) і Симеон (Крилов-Платонов), крім духовної освіти, мали за плечима Московський університет. Принагідно зауважимо, що в літературі є згадка про їхнє нібито масонство. Дев'ятеро чернігівських владик мали академічну освіту (по троє закінчили Московську та Петербурзьку духовні академії, двоє — Київську, один — Казанську), двоє мали лише семінарську освіту. Архієпископ Віктор (Садковський) був вихованцем Києво-Могилянської академії.

Упродовж XIX — на початку XX ст. чернігівську архієрейську кафедру посідали два доктори богослов'я: перший — архієпископ Михайло (Десницький), який отримав ступінь *honoris causa* в 1814 р. серед перших шести докторів богослов'я на першому засіданні наукової конференції Санкт-Петербурзької духовної академії; другий — архієпископ Філарет (Гумілевський), якому докторський ступінь був присуджений конференцією Київської духовної академії 1859 р. за працю «Історичне вчення про отців церкви». Отже обидва ієрархи отримали докторські ступені в період чинності Статуту духовних академії 1814 р. Ступені присуджувалися як почесні або за сукупністю наукової діяльності чи творів, або за конкретну працю. Підготовка й захист дисертацій не передбачалися. В період чинності Статуту духовних академії 1869 р. докторські та магістерські дисертації захищалися на відкритому диспуті. Докторські ступені присуджувалися радами академії і затверджувалися Св. Синодом; магістерські — радами академії і затверджувалися єпархіальними преосвященними. Але й надалі траплялися випадки, коли ступені надавалися за сукупністю авторських творів. У період чинності Статуту духовних академії 1884 р. магістерські дисертації захищалися на колоквіумі за присутності членів ради духовної академії та спеціально запрошених осіб; ступінь присуджувався радою духовної академії й затверджувався Св. Синодом. Докторські ступені тоді надавалися радами духовних академії без публічного захисту й також затверджувалися Св. Синодом. У період чинності Тимчасових правил духовних академії (1906—1909 рр.) і Статуту 1910—1911 рр. докторські та магістерські ступені присуджувалися й остаточно затверджувалися радами академії [22].

Двоє чернігівських владик готували та публічно захищали магістерські дисертації: Сергій (Соколов) — про протестантизм у Росії ХVІ—ХVІІ ст., Василь (Богоявленський) — про 2-гу Макавейську книгу. Зауважимо, що за Статутом 1884 р. надавалися диференційовані наукові ступені: доктор богослов'я, доктор церковної історії, доктор канонічного права. Якщо підсумовувати науковий доробок персонально, то архієпископові Філарету (Гумілевському) немає рівних серед чернігівських архієреїв. Далі за сукупністю науково-літературної продукції слід назвати Варлаама (Денисова) й Сергія (Соколова). Обидва вони, як і Філарет, були церковними істориками. Архієпископа Михайла (Десницького) вважають визначним проповідником, чий проповіді видавалися ще за його життя.

Були серед чернігівських владик дійсні або почесні члени різних наукових, освітніх установ. Наприклад, архієпископ Філарет (Гумілевський) був дійсним членом Товариства історії та древностей російських, Російського географічного товариства, а також членом-кореспондентом Російського археологічного товариства, почесним членом Харківського, Московського університетів, Київської й Санкт-Петербурзької духовних академій⁴. Почесним членом Товариства історії та древностей російських 30 листопада 1832 р. обрали архієпископа Павла (Подлипського)⁵ — за представлення мідних ідолів, знайдених на березі Галицького озера, що в Костромській губернії [23]. Таким чином, сукупно науковий доробок чернігівських архієреїв можна вважати посереднім, за винятком Філарета (Гумілевського), насамперед завдяки інтересу до його численних історичних праць.

Архієреї-вдівці. Важливим є показник питомої ваги в архієрейській корпоративній вдових ставлеників. На початку ХІХ ст., у період духовно-освітньої реформи, церковна політика була спрямована на встановлення гегемонії вченого чернецтва. Через сто років, на початку ХХ ст., в період жвавого обговорення церковних трансформацій, поширювалася протилежна думка — на архієреїв бажано поставляти зі вдових священників. Аргументація була така: архієреї з монахів проходили стандартний кар'єрний шлях — здобували освіту, на останньому або передостанньому курсі духовної академії приймали постриг, призначалися викладачами, потім інспекторами, ректорами якогось духовного навчального закладу, настоятелями монастиря, вікарними або відразу правлячими єпископами. Отак людина без досвіду парафіяльної діяльності опинялася на чолі єпархії. Інша справа, коли священник значний час служив у приході, а вже вдівцем приймав постриг і хіротонію.

З чотирнадцяти правлячих чернігівських архієреїв п'ятеро були хіротонізовані зі вдових священників: Михайло (Десницький; у миру о. Матвій), Нафанаїл (Савченко; у миру о. Миколай), Веніамін (Биковський; у миру о. Володимир), Сергій (Соколов; у миру о. Іоанн), Василь (Богоявленський; у миру о. Василь). Дружина о. Матвія померла 1799 р. під час пологів. За легендою, вона буцімто стала жертвою проповідницької популярності чоловіка, коли про нього

⁴ РГИА. Ф. 796. Оп. 439. Д. 902. Л. 52 об. — 55.

⁵ НБУВ. ІР. Ф. 160. Спр. 567. Арк. 23 зв. — 24.

дівнявся імператор Павло I та несподівано викликав на аудієнцію [2, С. 982—983]. Отець Миколай утратив дружину 1831 р. В нього залишався 6-місячний син Федір, який потім поховав батька у Чернігові [10, С. 194]. Отець Володимир прийняв чернечий постриг теж після трагічної втрати дружини і трьох синів. Отець Іоанн, залишившись без дружини, так захворів на нервовий розлад, що мало не збожеволів, потім таки продовжив навчання і прийняв чернечий постриг [24]. Отець Василь до смерті дружини теж мав щасливий шлюб [6, С. 10]. Відсоток архієреїв-удівців (близько третини) з поступовим збільшенням спостерігається також на інших архієрейських кафедрах. Тому, на нашу думку, актуалізоване на початку ХХ ст. питання збільшення відсотку вдівців у корпоративній епископату вирішувалося природним шляхом.

Кар'єра. Діяльність чернігівських владик. Десятеро чернігівських архієреїв закінчили свою кар'єру у Чернігові — тут померли або пішли «на покій». Шестеро з них (Віктор, Філарет, Нафанаїл, Веніамін, Сергій, Антоній) були поховані в кафедральному Троїцькому соборі. Варлаам (Денисов) помер «на покої», знайшов вічний спочинок у Новгород-Сіверському Спаському монастирі, інші — за межами Чернігівської єпархії. З чотирьох переведених із Чернігова владик лише один — архієпископ Михайло (Десницький) — пішов на підвищення, став митрополитом петербурзьким і новгородським та постійним членом Св. Синоду. Найдовше на чернігівській архієрейській кафедрі перебував Павло (Подлипський), із 1836 до 1859 рр.; найкоротший термін — Сергій (Соколов), який був призначений правлячим єпископом 26 березня 1893 р., а 24 серпня того ж року помер.

Які важливі для єпархіального життя питання довелось вирішувати чернігівським владикам? Архієпископ Віктор (Садковський) не проявляв активності, хоча під час його правління відродилася Іллінська друкарня [25]. На долю Михайла (Десницького) випала організація системи єпархіального управління в умовах імперських адміністративно-територіальних та управлінських реформ початку ХІХ ст. Він налагодив системну роботу Чернігівської духовної дикастерії [26], розпочав реформу духовної освіти в єпархії [27]. Його уважне ставлення до єпархіальних справ викликало повагу духівництва, вищих церковних і цивільних спільнот. Порушників дисципліни він спочатку вмовляв і давав час на виправлення. Наведемо характерний приклад розсудливості владики. Настоятель Миколаївської церкви у с. Русанів Остерського повіту з історичним іменем Стефан Яворський у 1817 р. був притягнутий до духовного суду «за висловлення облудних слів на адресу преосвященного Михайла (Десницького)». В духовному правлінні з Яворського взяли підписку про чемне поведження. Однак того ж року чернігівський архієпископ отримав відношення від малоросійського генерал-губернатора М. Рєпніна, котрий повідомляв про «зухвалість Яворського, спротив поліції та нахабне побиття вікон у будинку бригадного шпиталю, вимагав піддати його суворому покаранню й застеретти від подібних учинків»⁶. Невдовзі генерал-губернатор надіслав чернігівському владиці «два наклепи Яворського на

⁶ Держархів Чернігівської обл. Ф. 697. Оп. 2. Спр. 5161. Арк. 7—7 зв.

остерського городничого про буцімто невиконання приписів Генерального суду». Знову Яворського викликали у Чернігівську дикастерію для стягнення «підписки не писати більше ніяких наклепів» і «штрафу 10 деньгами (5 копійок)». Але це не зупинило порушника. Наступного 1818 р. він був оштрафований «20 деньгами» за те, що «облаяв на публіці священника Корнуха». Потім Яворський під час служби вигнав зі свого храму «сослужителів священника Вишневського й дякона Костинецького». На цій справі напрочуд терплячий чернігівський архієпископ Михайло (Десницький), у відповідності до вимог Духовного регламенту, «аби єпископ не був скорий, але терплячий і розсудливий щодо накладання відлучення та анафеми» [28, С. 325], занотував характерну резолюцію: «Оголосити через благочинного, що начальство після багатьох приписів, застережень і настанов благає благодать Божу спрямувати Яворського на благі вчинки»⁷.

Симеон (Крилов-Платонов) упродовж нетривалого часу перебування на чернігівській архієрейській кафедрі спромігся організувати й налагодити ефективну роботу місцевого відділення Російського біблійного товариства, за що поплатився після «падіння» обер-прокурора Св. Синоду, міністра духовних справ і народної просвіти О. Голіцина [29]. Архієпископ Лаврентій (Бакшевський), крім боротьби за обрядову чистоту православ'я, запам'ятався у Чернігові різким протистоянням зі старообрядцями та євреями, навіть уклав антиюдейський твір [30, С. 15]. Як борець з українськими церковними традиціями проявив себе і його наступник архієпископ Володимир (Ужинський). Але найбільшого розголосу набула його активна діяльність у зв'язку зі складанням списків духовних осіб, котрі підлягали призову на військову службу, що викликало незадоволення у середовищі духівництва. Розпорядженнями чернігівського архієпископа Володимира у цьому питанні був незадоволений київський митрополит Євгеній (Болховітінов) [11, С. 18—19].

Справжню кадрову реформу довелося проводити архієпископові Павлові (Подлипському). Св. Синод у середині 1840-х рр. наказав скоротити кількість парафій і штат причту. Це рішення вищих церковних властей для Чернігівської єпархії виявилось болючим, оскільки чимало парафій мали церковний причт із двома, трьома священниками, а уряд казенним коштом зобов'язувався утримувати лише одного. Ліквідовувалися дяконські, дяківські, пономарські посади. Судячи з резолюцій, архієпископ Павло уважно поставився до реформи, особисто перевіряв відомості з анкетами претендентів на настоятельські посади. Залишав у штаті парафій багатосімейних і малозабезпечених священників, літніх та освіченіших. Інші переводилися на посади причетників. Іноді парафіяни брали на себе зобов'язання утримувати двох священників своїм коштом, подекуди двоє — троє священників однієї парафії домовлялися ділити одне казенне жалування порівну між собою. Перед звільненням «на покій» архієпископ Павло подарував Чернігівській духовній семінарії 107 книжок, серед яких були цінні екземпляри⁸.

⁷ Там само. Арк. 8 зв. — 9.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. Ф. 711. Оп. 2. Спр. 5072. Арк. 1—3.

Плідна діяльність Філарета (Гумілевського) досить докладно описана як у дореволюційній, так і сучасній біографічній літературі: перебудова корпусів духовної семінарії, відкриття Стародубського духовного й Чернігівського єпархіального жіночого училищ, заснування свічкового заводу, друкарні, єпархіального часопису тощо.

Нафанаїл (Савченко), попри «носіння важкого хреста» у Чернігові, отримав звання архієпископа, як стверджував відомий чернігівський дідич та історик Г. Милорадович, за виданий у 1873—1874 рр. 7-томний «Історико-статистичний опис Чернігівської єпархії», підготовлений і частково оприлюднений ще архієпископом Філаретом (Гумілевським).

Активними були владика Варлаам (Денисов) і Сергій (Соколов), але за нетривалістю служіння у Чернігові не встигли в повній мірі реалізувати свій управлінський потенціал. Під час правління архієпископа Варлаама у православної церкви починалися доленосні зрушення, було ухвалено нові статuti духовних навчальних закладів, розпочалася парафіяльна реформа, створювалися парафіяльні попечительства. Єпископ Сергій уславився своїми грандіозними планами щодо відзначення 900-річного ювілею чернігівської кафедри, але складні обставини (голод, епідемія), хвороба та смерть завадили їх реалізації [31, С. 51—55]. Єпископство Веніаміна (Биковського) у Чернігові минуло спокійно. Він починав підготовку ювілею єпархії, за його правління запрацювала емеритальна каса духівництва [32], було засновано ряд єпархіальних товариств, почалася підготовка прославлення в лику святих чернігівського архієпископа Феодосія (Углицького), яке відбулося 1896 р. вже за правління єпископа Антонія (Соколова). Останній, хоч і правив тривалий час, особливо нічим в управлінні єпархією не відзначився. За словами біографів, суворо дотримувався богослужбового уставу, полюбляв самотність, часто хворів. Період 1905—1907 рр. став складним випробуванням для нього, адже частину духовних осіб Чернігівської єпархії було звинувачено в революційних настроях [33]. Останній чернігівський владика Василь (Богоявленський) став породженням та уособленням епохи, виявляв неабияку енергію в управлінні, замислив амбітні проекти й розгорнув масштабні перетворення в усіх напрямках єпархіального життя.

За весь період історії Чернігівської єпархії серед місцевих архієреїв тільки владика Михайло (Десницький) і Василь (Богоявленський) були членами Св. Синоду та брали діяльну участь у його роботі. Зокрема Василь у складі синодалів розглядав справи, пов'язані з ім'яславцями, його підписи стоять на документах, що віддзеркалюють церковно-канонічний погляд на це вчення [34, С. 232, 367].

Вікарні єпископи

Перший історичний досвід існування вікарія (помічника правлячого єпископа / архієпископа) у Чернігівській єпархії відноситься до 1692—1693 рр., коли на прохання архієпископа Лазаря (Барановича), а також духівництва та гетьмана І. Мазепи, висвятив у вікарія архімандрита Чернігівського Єлецького Успенського монастиря Феодосія Углицького. Ставлену грамоту йому видали по

смерті Лазаря (Барановича). Впродовж року архієрейські грамоти підписувалися двома владиками [35, С. 68—77]. Після смерті Феодосія Углицького вікаріїв не призначали. У 1865 р. Св. Синод дозволив засновувати вікарні кафедри, якщо в єпархіях знаходилися матеріальні та фінансові можливості самотужки утримувати вікарних єпископів. У 1917 р. в російській церкві налічувалося вже 70 вікарних єпископів [36, С. 269].

21 серпня 1868 р. Св. Синод ухвалив рішення про призначення настоятеля Одеського Успенського монастиря й ректора Херсонської семінарії архімандрита Феоділакта єпископом новгород-сіверським, вікарієм Чернігівської єпархії [37]⁹. Призначення вікарія спричинила хвороба правлячого чернігівського єпископа Варлаама (Денисова). Вікарії носили титул єпископа новгород-сіверського, але проживали у Чернігівському Єлецькому Успенському монастирі та були його настоятелями [38]. З 1868 по 1917 рр. налічується 16 вікарних новгород-сіверських єпископів.

Затверджених Св. Синодом повноважень вікарного єпископа ніколи не існувало. Зазвичай функціональні обов'язки визначалися розпорядженням правлячого архієрея. Чернігівський правлячий єпископ Варлаам (Денисов) наказом від 29 жовтня 1868 р. Чернігівській духовній консисторії визначив, що дозволялося посвячувати причетників у стихар, призначати псаломщиків і дияконів на вакантні місця, затверджувати на посадах церковних старост, розглядати й візувати журнали духовної консисторії, брати до розгляду деякі протоколи, доповіді, рапорти [39]. Згодом обсяг повноважень вікарного єпископа розширився за рахунок головування в різних єпархіальних комісіях і комітетах. На утримання вікарного єпископа чоловічі монастирі Чернігівської єпархії виділяли від 100 до 300 руб. на рік, а також вікарій отримував посадовий оклад настоятеля Чернігівського Успенського Єлецького монастиря.

Як сприйняло місцеве духовництво призначення вікарного єпископа у Чернігівську єпархію? Чернігівський кафедральний прот. А. Страдомський у щоденнику призначення вікарного єпископа прокоментував євангельською парافразою: «Якщо церква розділиться ся на ся — не вистоїть. Це — до архієреїв. Не можете служити двом господам. Це — до єпархії»¹⁰.

Єпископ Феоділакт (Праведников) був уродженцем Курської губернії, вихованцем Київської духовної академії. Хіротонія відбулася в Києві 13 жовтня 1868 р., а 19 жовтня він прибув до Чернігова. В довідкових виданнях і біографічних нарисах повторюються слова з надгробних промов і некролога про його добру, м'яку та чуйну вдачу [40; 41, С. 51—52; 42]. Чи була це реальна характеристика владики-вікарія, чи лише фраза жанру, відповісти складно. Той же прот. А. Страдомський занотував перші враження після появи єпископа у Чернігові: «Преосвященний Феоділакт служив у Борисоглібському соборі. Почесна сивина й постава викликають на перший раз до нього повагу; але дечому по-

⁹ РГИА. Ф. 796. Оп. 147. Д. 537.

¹⁰ НБУВ. ІР. Ф. 160. Спр. 837. Арк. 86 зв.

трібно ще навчитися, а від дечого — відвикнути: хреститься шалено, рухає часто та незвично плечами, хапає руками за черево, пересуває часто ногами. Перші чутки і враження не на його користь»¹¹. 4 січня 1869 р. єпископа Феофілакта вразив інсульт. 12 січня він помер, 15 січня був похований в Успенському соборі Єлецького монастиря. Від першого вікарного єпископа Чернігівської єпархії залишилася праця, присвячена «правилам монастирського благочиння».

Наступним вікарієм став Серапіон (Маєвський), висвячений 4 травня 1869 р. з ректора Самарської духовної семінарії. Уродженець Слобідсько-Української губернії, вихованець Харківської духовної семінарії та Санкт-Петербурзької духовної академії, він пройшов різні посади по відомству духовної освіти. Вікарна новгород-сіверська кафедра для нього стала першим кроком на шляху архієрейського служіння. Після смерті правлячого архієпископа Нафанаїла (Савченка), 15 травня 1876 р. єпископ Серапіон (Маєвський) був призначений на його місце. 6 березня 1882 р. владику перевели на архангельську й холмогорську кафедру. Він шкодував, що доводиться залишати Чернігів. На початку 1885 р. єпископ Серапіон знову опинився на півдні, на кафедрі катеринославській і таганрозькій, де й помер 5 грудня 1891 р. На його архієрейській кар'єрі повною мірою відобразилася кадрова практика синодального часу, коли владик без причин і пояснень переміщували по імперії.

Упродовж 1882—1885 рр. вікарний єпископ у Чернігівську єпархію не призначався. Згодом правлячий єпископ Веніамін (Биковський) клопотався про призначення на вакансію Афанасія (Пархомовича)¹². Вони були земляками. Афанасій (Василь Михайлович Пархомович) народився 1827 р. у с. Хомутець Миргородського повіту Полтавської губернії. Навчався в Лубенському духовному училищі, в Переяславській семінарії, 1843 р. закінчив Київську духовну академію. Він був призначений інспектором Кишинівських духовних повітового й парафіяльного училищ і вчителем латинської мови. В Молдавії служили також його брати, богослови та історики Андрій і Йосиф [43]. У Кишиневі Василь одружився з П. Судакевич. Прожили разом близько 25 років, а 1880 р. він овдовів. Залишилися три сини і дві дочки. Владика Веніамін умовив його прийняти чернечий постриг. 20 квітня 1885 р. Афанасій був призначений єпископом новгород-сіверським, вікарієм Чернігівської єпархії.

Служіння двох архієреїв-полтавців у Чернігові — правлячого й вікарного — було чи не найшасливішим тандемом за всю історію існування вікаріатства в єпархії. Переведення в 1889 р. у Вятську єпархію збентежило чернігівську публіку та самого Афанасія, адже він усе життя служив на півдні — у Полтавській, Київській, Бессарабській, Чернігівській єпархіях [44]. На честь виїзду з Чернігова свого земляка єпископ Веніамін організував прощальний обід.

Наступниками владика Афанасія на вікарній новгород-сіверській кафедрі стали один за іншим єпископи Антоній і Сергій (Соколови). Росіяни, випускники Московської духовної академії. Але на цьому їх схожість закінчувалася. Антоній

¹¹ Там само.

¹² РГИА. Ф. 796. Оп. 166. Д. 7. Л. 1—17.

походив із родини парафіяльного священника Рязанської губернії. Подолав звичайні для того часу сходинки службової духовної кар'єри: викладач, інспектор, ректор духовної семінарії (хоча схильності до науково-педагогічної діяльності не мав). За півтора роки перебування на вікарній кафедрі нічим особливим себе не проявив і не запам'ятався, але повернувшись до Чернігова у вересні 1893 р. як правлячий архієрей він вісімнадцять років керував єпархією й помер 20 квітня 1911 р.

Іншу вдачу мав владика Сергій. Він був допитливий, активний, мав потяг до науки, магістр і доцент Московської духовної академії, пройшов посади ректора декількох семінарій. У 1888 р. висвячений вікарієм Казанської єпархії. Призначення вікарним єпископом новгород-сіверським отримав у лютому 1891 р. Потім на пів року був відряджений до Архангельська тимчасово управляти тамтешньою єпархією. В лютому 1893 р. повернувся у Чернігів і незабаром був призначений правлячим єпископом. За короткий час перебування в місті єпископ Сергій ініціював дослідження храмів часів Русі, монастирських підземель, запрошивши для цього вчених із Києва, склав та опублікував нарис про початок християнства на Чернігівщині, активно займався підготовкою відзначення 900-ліття заснування єпископської кафедри у Чернігові.

Під час хвороби єпископа Сергія вікарну новгород-сіверську кафедру посів Мефодій (Нікольський), який недовго перебував у Чернігові й за рік був переведений вікарієм у Волинську єпархію. Через смерть у 1893 р. двох правлячих архієреїв йому випало очолити святкування ювілею Чернігівської єпархії у серпні 1893 р. Його наступником єпископом-вікарієм став Пітирим (Окнов), згодом останній передреволюційний петроградський митрополит. Його біографічний образ подав у своїй праці С. Фірсов [45].

В єпископи Пітирима висвятили 17 липня 1894 р. Окрім традиційних обов'язків за посадою, він головував у раді Братства св. князя Михайла Чернігівського та в єпархіальній училищній раді. Затвердження його на цих посадах у Св. Синоді ухвалили 29 червня 1896 р.¹³ У вересні 1896 р. відбулося прославлення святителя Феодосія Углицького. Підготовку церковного свята від Св. Синоду контролював товариш обер-прокурора В. Саблер. Він звернув увагу на вікарного єпископа Пітирима. На початку листопада того ж 1896 р. його перевели на самостійну єпархію.

Наступні четверо вікарних єпископа: літній Єфимій (Счастнев) (1896—1898 рр.), молодий і перспективний, у майбутньому київський митрополит та екзарх України Михайло (Єрмаков) (1898—1899 рр.), хворий Філіп (Бекаревич) (1900—1902 рр.), скандально відомий у зв'язку з Г. Распутіним Ісидор (Колоолов) (1902—1903 рр.) не затримувалися у Чернігові більше двох років. За правління Чернігівською єпархією єпископа Антонія (Соколова) змінилися ще два вікарії — Нестор (Фомін) (1903—1910 рр.) та Іоасаф (Романов) (1910—1911 рр.). Вони виконували вже визначені обов'язки.

Постать вікарного єпископа у Чернігівській єпархії залишалася малопомітною, що пояснюється застійним єпархіальним життям, зумовленим консервативним характером правлячого єпископа Антонія (Соколова). Єпархіальне

¹³ Там же. Оп. 177. Д. 1051. Л. 1—5.

керівництво на XIV Всеросійському археологічному з'їзді, який відбувся у Чернігові влітку 1908 р., представляв вікарій єпископ Нестор (Фомін). Він же був делегований на київський IV Всеросійський місіонерський з'їзд того ж 1908 р.

4 березня 1911 р. вікарієм Чернігівської єпархії призначили Василя (Богоявленського)¹⁴, який із жовтня 1908 по червень 1909 рр. обіймав посаду ректора Чернігівської духовної семінарії. Потім він був висвячений на єпископа сумського, вікарія Харківської єпархії [7, С. 47]. Повернення єпископа Василя до Чернігова виявилось доленосним для нього та для єпархії¹⁵. За останні роки тут нагромадилася маса різноманітних проблем, котрі вирішити міг лише енергійний і досвідчений архіпастир. Йому потрібен був помічник. 25 липня 1911 р. на вакансію затвердили Пахомія (Кедрова). Очевидно, цьому сприяв єпископ Василь (Богоявленський). Вони навчалися на одному курсі в Казанській духовній академії (1896—1900 рр.), хоча Пахомій (Кедров) на дев'ять років був молодший. Тоді ректором академії був Антоній (Храповицький). У 1911 р. він уже обіймав посаду архієпископа волинського й житомирського та висвятив у Почаївській Успенській лаврі 30 серпня 1911 р. Пахомія (Кедрова) в єпископа новгород-сіверського¹⁶. Два різних за характером і темпераментом архієрея об'єднали свої зусилля для масштабних перетворень церковного життя у Чернігівській єпархії. Пахомій на тлі активного й діяльного владики Василя залишався в тіні. Окрім церковних служб, висвячення дияконів, участі у засіданнях різних комісій, охоче займався філософсько-релігійними лекціями, що проводилися в Єпархіальному будинку, бесідами. Коли у червні 1916 р. єпископ Василь (Богоявленський) відбув до Петрограда для участі в літній сесії Св. Синоду, єпископ Пахомій виконував обов'язки правлячого архієрея, мав право затверджувати законовчителів училищ Міністерства народної освіти, звільняти у відпустку священників і ченців, висвячувати у священницький сан, вести господарські справи в єпархії, звільняти й нагороджувати церковних старост, затверджувати журнали та протоколи консисторії, єпархіальних училищних рад [46, С. 251—252]. У вересні 1916 р. у Чернігівській єпархії була відкрита ще одна вікарна кафедра — стародубська, котру почали вважати першою. Її обійняв єпископ Пахомій, а на новгород-сіверську висвятили Іоанна (Доброславіна).

Наприкінці березня 1917 р. з Петрограда до Чернігова повернувся правлячий архієпископ Василь і відразу був заарештований та відправлений назад до столиці. У травні 1917 р. на єпархіальному з'їзді духовництва й мирян єпископа Пахомія (Кедрова) одноголосно обрали правлячим чернігівським архієреєм. На суді над ним у 1922 р. свідки, абсолютно не симпатизуючи церкві, одноголосно відзначали високі моральні риси Пахомія [47]. На місце першого вікарія призначили єпископа Миколу (Могильовського).

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що майже всі чернігівські архієреї XIX — початку XX ст. були росіянами. Такого в історії православної церкви на Чернігів-

¹⁴ Там же. Оп. 204. Ст. V. Отд. I. Д. 177. Л. 86 об.

¹⁵ Там же. Оп. 192. Д. 10300. Л. 1—9.

¹⁶ Там же. Д. 10405. Л. 6.

щині раніше ніколи не було. В попередню епоху всі владики були українцями й місцевими вихідцями (крім одного випадкового чорногорця). Всі архієреї мали приблизно однакову освіту, пройшли типовий службовий шлях. Різниця полягала в темпераменті, творчому потенціалі, рисах характеру. Архієреї-росіяни намагалися забороняти локальні церковні традиції. Водночас кожен із них зробив свій, дехто доволі значний, внесок у розвиток Чернігівської єпархії. Ставлення до них місцевого духівництва, здебільшого українського походження, було формальним. Найчастіше в єпархії згадували правління Михайла (Десницького), Філарета (Гумілевського), Василя (Богоявленського). Більшість чернігівських архієреїв закінчили свою кар'єру у Чернігові. Кілька з них поховані у Троїцькому соборі. Двоє — Філарет (Гумілевський) і Василь (Богоявленський) — прославлені як святі. Отже внесок у становлення й управління кожного чернігівського архієрея залежав насамперед не від особистого управлінського хисту, а від ініційованих цивільною владою сплесків церковної політики. Оглядаючи півстолітнє існування вікаріатства у Чернігівській єпархії у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст., доходимо висновку, що істотного значення для устрою церковного життя й управління єпархіяльними справами воно не мало. Вікарні єпископи були помічниками правлячих архієреїв, а за цих умов важливе значення мав людський чинник. Часто вікарна кафедра була лише трампліном для кар'єрного зростання. Владик переводили на інші, престижніші вікаріатства, або призначали на самостійні кафедри. Таким чином, керівний склад Чернігівської єпархії ХІХ — початку ХХ ст. відображав кадрову політику Св. Синоду і світської центральної влади. Серед правлячих та вікарних архієреїв бачимо як доволі відомих представників православної церкви, так і таких, хто зрештою отримав негативні характеристики або залишився малопомітним на кар'єрних теренах.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Dobrogaev, M. Mikhail (Desnitskiy), mitropolit Sankt-Peterburgskiy i Novgorodskiy, byvshiy arkhiepiskop Chernigovskiy. *Pribavleniye k ChEI*. 1894. № 5 [in Russian]. [Доброгаев М. Михаил (Десницкий), митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский. *Прибавление к ЧЕИ*. 1894. № 5].
2. Dobrogaev, M. Mikhail (Desnitskiy), mitropolit Sankt-Peterburgskiy i Novgorodskiy, byvshiy arkhiepiskop Chernihovskiy. *Pribavleniye k ChEI*. 1893. № 24 [in Russian]. [Доброгаев М. Михаил (Десницкий), митрополит Санкт-Петербургский и Новгородский, бывший архиепископ Черниговский. *Прибавление к ЧЕИ*. 1893. № 24].
3. Lashchenkov, N. Vysokopreosviashchennyi Filaret, arkhiepiskop Kharkovskiy, po pismam k ego drugu Valkovskomu pomeshchyku N.N. Romanovskomu. *Kharkovskiy sbornik: Literaturno-nauchnoye prilozhenie k «Kharkovskomu kalendaru» na 1891 god*. Вып. 5 [in Russian]. [Лашченков Н. Высокопреосвященный Филарет, архиепископ Харьковский, по письмам к его другу валковскому помещику Н.Н. Романовскому. *Харьковский сборник: Литературно-научное приложение к «Харьковскому календарю» на 1891 год*. Вып. 5].
4. Listovskiy, I.S. Filaret, arkhiepiskop Chernigovskiy. Chernigov, 1894. 429 s. [in Russian]. [Листовский И.С. Филарет, архиепископ Черниговский. Чернигов, 1894. 429 с.].
5. Tarasenko, O.F. Z narodoznavchoho dorobku Filareta (Humilevskoho). *Siverianskiy litopys*. 1997. 3: 121-131 [in Ukrainian].

- [Тарасенко О.Ф. З народознавчого доробку Філарета (Гумілевського). *Сіверянський літопис*. 1997. № 3. С. 121—131].
6. Logunova, E.A., Tarasenko, A.F. Sviashchennomuchenik Vasiliy (Bogoyavlenskiy): voskhozhdenie na Golgofu. *Sviashchennomuchenik Vasiliy (Bogoyavlenskiy), arkhiepiskop Chernihovskiy i Nezhinskiy: Materialy k zhizneopisaniiyu*. Moscow, 2014. 6-60 [in Russian].
[Логунова Е.А., Тарасенко А.Ф. Священномученик Василий (Богоявленский): восхождение на Голгофу. *Священномученик Василий (Богоявленский), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к жизнеописанию*. Москва, 2014. С. 6—60].
 7. Potii, N., Tarasenko, O. Chernihivskiy arkhiepiskop Vasylii (Bohoiavlenskiy). *Siverianskiy litopys*. 2007. № 4 [in Ukrainian].
[Потій Н., Тарасенко О. Чернігівський архієпископ Васи́лій (Богоявленський). *Сіверянський літопис*. 2007. № 4].
 8. Karpinskiy, K. K biografii preosviashchennogo Mikhaila (Desnitskogo), arkhiepiskopa Chernigovskogo. *Pribavleniya k ChEI*. 1905. № 2 [in Russian].
[Карпинский К. К биографии преосвященного Михаила (Десницкого), архиепископа Черниговского. *Прибавления к ЧЕИ*. 1905. № 2].
 9. Heida, O.S. Andrii Ivanovych Stradomskiy — malovidomyi istoryk Chernihivshchyny. *Siverianskiy litopys*. 2003. № 5-6: 82-86 [in Ukrainian].
[Гейда О.С. Андрій Іванович Страдомський — маловідомий історик Чернігівщини. *Сіверянський літопис*. 2003. № 5-6. С. 82—86].
 10. Stradomskiy, A. Vysokopreosviashchenniy Nafanail, arkhiepiskop Chernigovskiy i Nezhinskiy. *Pribavleniya k ChEI*. 1875. № 7: 191-201 [in Russian].
[Страдомский А. Высокопреосвященный Нафанаил, архиепископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к ЧЕИ*. 1875. № 7. С. 191—201].
 11. Stradomskiy, A. Preosviashchenniy arkhiepiskop Vladimir Uzhiński. S Petersburg, 1874 [in Russian].
[Страдомский А. Преосвященный архиепископ Владимир Ужинский. С-Петербург, 1874].
 12. Stradomskiy, A. Vospominaniya o preosviashchennom Varlaame, yepiskope Chernigovskom. *Strannik*. 1873. № 4: 3-53 [in Russian].
[Страдомский А. Воспоминания о преосвященном Варлааме, епископе Черниговском. *Странник*. 1873. № 4. С. 3—53].
 13. Stradomskiy, A. O poslednikh dniakh zhizni, o smerti i pogrebenii preosviashchennogo Varlaama, byvshego yepiskopa Chernigovskogo i Nezhinskogo. Chernigov, 1873. 12 s. [in Russian].
[Страдомский А. О последних днях жизни, о смерти и погребении преосвященного Варлаама, бывшего епископа Черниговского и Нежинского. Чернигов, 1873. 12 с.].
 14. Tarasenko, O.F. Kolektyvnyi portret chernihivskykh pravliachykh arkhiiereiv XIX — pochatku XX st. *Siverianskiy litopys*. 2015. № 1 [in Ukrainian].
[Тарасенко О.Ф. Колективний портрет чернігівських правлячих архієреїв XIX — початку XX ст. *Сіверянський літопис*. 2015. № 1].
 15. Shvets, V., Kudelko, S., Pavlova, O. Arkhipastyri Kharkovskoi eparkhii. Kharkov, 1999 [in Russian].
[Швец В., Куделко С., Павлова О. Архипастыри Харьковской епархии. Харьков, 1999].
 16. Chernigovskie gubernatory i vitse-gubernatory: Bibliograficheskiy spravochnik. Sost. Morozova A.V., Poletun N.M.; predysl., prilozh. Morozovoi A.V. Chernigov, 2006. 200 s. [in Russian].
[Черниговские губернаторы и вице-губернаторы: Библиографический справочник. Сост. Морозова А.В., Полетун Н.М.; предисл., прилож. Морозовой А.В. Чернигов, 2006. 200 с.].

17. Heida, O.S., Tarasenko, O.F. Do biohrafii arkhiepyskopa malorosiiskoho i chernihivskoho Viktora (Sadkovskoho) (1796—1803). *Siverianskyi litopys*. 2014. № 4: 264-273 [in Ukrainian].
[Гейда О.С., Тарасенко О.Ф. До біографії архієпископа малоросійського і чернігівського Віктора (Садковського) (1796—1803). *Сіверянський літопис*. 2014. № 4. С. 264—273].
18. Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobr. I. S Petersburg, 1830. T. 27. 59—60 (№ 20.162) [in Russian].
[Полное собрание законов Российской империи. Собр. I. С-Петербург, 1830. Т. 27. С. 59—60. (№ 20.162)].
19. Pisma Filareta, vposledstviі arkhiepiskopa Chernigovskogo i Nezhinskogo, k N.N. Shere-metevoi 1835—1849 gg. (Iz arkhiva s. Pokrovskogo). S Petersburg, 1900 [in Russian].
[Письма Филарета, впоследствии архиепископа Черниговского и Нежинского, к Н.Н. Шереметевой 1835—1849 гг. (Из архива с. Покровского). Изд. с предисл. и прим. Н. Борсукова. С-Петербург, 1900].
20. Radugin, A., prot. Vysokopreosviashchennyi Lavrentiy, arkhiepiskop Chernigovskiy i Nezhinskiy. *Pribavlenie k ChEI*. 1901. № 22 [in Russian].
[Радугин А., прот. Высокопреосвященный Лаврентий, архиепископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к ЧЕИ*. 1901. № 22].
21. Tarasenko, A.F. Vikariatstvo v Chernigovskoi eparkhii 1868—1917 godov cherez prizmu deiatelnosti vikarnykh episkopov. *Problemy slavianovedeniya*. Briansk, 2013. Vyp. 15. S. 91—101 [in Russian].
[Тарасенко А.Ф. Викариатство в Черниговской епархии 1868—1917 годов через призму деятельности викарных епископов. *Проблемы славяноведения*. Брянск, 2013. Вып. 15. С. 91—101].
22. Sukhova, N. Sistema nauchno-bogoslovskoi attestatsii v Rossii v XIX — nachale XX v. Moscow, 2009 [in Russian].
[Сухова Н.Ю. Система научно-богословской аттестации в России в XIX — начале XX в. Москва, 2009].
23. D. Ya. Pavel (v miru Petr Podlipskiy). *Russkiy biograficheskiy slovar*. S Petersburg, 1902. T. 13. S. 70—71 [in Russian].
[Д.Я. Павел (в миру Петр Подлипский). *Русский биографический словарь*. С-Петербург, 1902. Т. 13. С. 70—71].
24. Slavin, N. Preosviashchennyi Sergiy, episkop Chernigovskiy i Nezhinskiy. *Pribavleniye k ChEI*. 1893. № 18. S. 668—681 [in Russian].
[Славин Н. Преосвященный Сергей, епископ Черниговский и Нежинский. *Прибавление к ЧЕИ*. 1893. № 18. С. 668—681].
25. Tarasenko, A.F. Izdatelskaya deiatelnost Chernigovskoy eparkhii (XIX — nachalo XX vv.). *Problemy slavianovedeniya*. Briansk, 2014. Vyp. 16. S. 41—50 [in Russian].
[Тарасенко А.Ф. Издательская деятельность Черниговской епархии (XIX — начало XX вв.). *Проблемы славяноведения*. Брянск, 2014. Вып. 16. С. 41—50].
26. Tarasenko, O.F. Chernihivska dukhovna dykasteriia / konsystoriia u strukturі yeparkhialnogo upravlinnia (1802—1917 rr.). *Siverianskyi litopys*. 2014. № 1-3: 75-89 [in Ukrainian].
[Тарасенко О.Ф. Чернігівська духовна дикастерія / консисторія у структурі єпархіального управління (1802—1917 рр.). *Сіверянський літопис*. 2014. № 1-3. С. 75—89].
27. Tarasenko, O.F. Do istorii dukhovnoi shkoly u Chernihivskii yeparkhii na pochatku XIX st. *Siverianskyi litopys*. 2014. № 5: 78-92 [in Ukrainian].
[Тарасенко О.Ф. До історії духовної школи у Чернігівській єпархії на початку ХІХ ст. *Сіверянський літопис*. 2014. № 5. С. 78—92].
28. Reglament ili Ustav Dukhovnoy kollegii. *PSZRI*. Sobr. I. S Petersburg, 1830. T. 6. № 3718 [in Russian].

- [Регламент или Устав Духовной коллегии. *ПСЗРИ*. Собр. I. С-Петербург, 1830. Т. 6. № 3718].
29. Tarasenko, O.F. Do istorii Chernihivskoho viddilennia Rosiiskoho bibliinoho tovarystva (1819—1822 rr.). *Siverianskyi litopys*. 2011. № 5: 54-71 [in Ukrainian].
[Тарасенко О.Ф. До історії Чернігівського відділення Російського біблійного товариства (1819—1822 рр.). *Сіверянський літопис*. 2011. № 5. С. 54—71].
30. Nikolskiy, A. Lavrentiy (Luka Nikolaevich Bakshevskiy), arkhiepiskop Chernigovskiy. *RBS*. S Petersburg, 1914. T. 10. S. 15 [in Russian].
[Никольский А. Лаврентий (Лука Николаевич Бакшевский), архиепископ Черниговский. *РБС*. С-Петербург, 1914. Т. 10. С. 15].
31. Tarasenko, O.F. Sviatkuvannia 900-littia Chernihivskoi arkhiiereiskoi kafedry. *Khreshchennia Kyivskoi Rusi: vyznachna podiia v istorii ukrainskoho narodu (materialy naukovopraktychnoi konferentsii)*. Chernihiv, 2013 [in Ukrainian].
[Тарасенко О.Ф. Святування 900-дідтя Чернігівської архієрейської кафедри. *Хрещення Київської Русі: визначна подія в історії українського народу (матеріали науково-практичної конференції)*. Чернігів, 2013].
32. Tarasenko, O.F. Emerytalna i pohrebalna kasa dukhovenstva Chernihivskoi yeparkhii (druha polovyna XIX — pochatok XX st.). *Siverianskyi litopys*. 2013. № 1: 42-53 [in Ukrainian].
[Тарасенко О.Ф. Емеритальна і погребальна каса духовенства Чернігівської єпархії (друга половина XIX — початок XX ст.). *Сіверянський літопис*. 2013. № 1. С. 42—53].
33. Tarasenko, O.F. Peresliduvannia dukhovenstva za «revoliutsiinu diialnist» na pochatku XX st. (za materialamy Chernihivskoi yeparkhii). *Literatura ta kultura Polissia*. Vyp. 73. Seriia «Istorychni nauky». № 1. Nizhyn, 2013. S. 293—302 [in Ukrainian].
[Тарасенко О.Ф. Переслідування духовенства за «революційну діяльність» на початку XX ст. (за матеріалами Чернігівської єпархії). *Література та культура Полісся*. Вип. 73. Серія «Історичні науки». № 1. Ніжин, 2013. С. 293—302].
34. Sbornik dokumentov i publikatsiy po afonskim sobytiyam 1910—1913 gg. i dvizheniyu imiaslaviya v 1910—1918 gg. Moscow, 2001 [in Russian].
[Сборник документов и публикаций по афонским событиям 1910—1913 гг. и движению имяславия в 1910—1918 гг. Москва, 2001].
35. Tarasenko, A.F. Sviatitel Feodosiy, arkhiepiskop Chernigovskiy. Dubno, 2005 [in Russian].
[Тарасенко А.Ф. Свяtitель Феодосий, архиепископ Черниговский. Дубно, 2005].
36. Smolich, I.K. Istoriya Russkoy tserkvi: 1700—1917. Moscow, 1996. Ch. 1 [in Russian].
[Смолич И.К. История Русской церкви. 1700—1917. Москва, 1996. Ч. 1].
37. Naznachenie na Novgorod-Severskuyu episkopskuyu kafedru. *ChEI*. 1868. № 18. S. 713—714 [in Russian].
[Назначение на Новгород-Северскую епископскую кафедру. *ЧЕИ*. 1868. № 18. С. 713—714].
38. Dobrovolskiy, P.M. Chernigovskiy Eletskiy Uspenskiy pervoklassnyy monastyr: Istoricheskoe opisanie. Chernigov, 1900 [in Russian].
[Добровольский П.М. Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь: Историческое описание. Чернигов, 1900].
39. O delakh, predostavliaemykh na rassmotrenie i okonchatelnoe reshenie preosviashchenomu vikariyu Chernigovskoi eparkhii. *ChEI*. 1868. № 22. S. 878—879 [in Russian].
[О делах, предоставляемых на рассмотрение и окончательное решение преосвященному викарию Черниговской епархии. *ЧЕИ*. 1868. № 22. С. 878—879].
40. Nekrolog. *Pribavlenie k ChEI*. 1869. № 2. S. 37—38 [in Russian].
[Некролог. *Прибавление к ЧЕИ*. 1869. № 2. С. 37—38].
41. Diakonov, H. Rech pri grobe preosviashchennogo Feofilakta, vikariya Chernigovskoi eparkhii. *Pribavlenie k ChEI*. 1869. № 2 [in Russian].

- [Диаконов Г. Речь при гробе преосвященного Феофилакта, vicария Черниговской епархии. *Прибавление к ЧЕИ*. 1869. № 2].
42. Tsarenok, A. Feofilakt (Pravednykov), уерускоп Novhorod-Siverskyi. *Siverianskyi litopys*. 2006. № 4: 42-46 [in Ukrainian].
[Царенок А. Феофілакт (Праведников), єпископ Новгород-Сіверський. *Сіверянський літопис*. 2006. № 4. С. 42—46].
43. Kuzmina, S. Vykhovantsi Kyivskoi dukhovnoi akademii braty Parkhomovychy: osvitiyani, bohoslouy, istoryky. *Kyivska akademiia*. Kyiv, 2016. Vyp. 13: 33-61 [in Ukrainian].
[Кузьміна С. Вихованці Київської духовної академії брати Пархомовичи: освітняни, богослови, історики. *Київська академія*. Київ, 2016. Вип. 13. С. 33—61].
44. Mikhaylovskiy, M. Poslednie dni prebyvaniya v Chernigove preosviashchennogo Afanasiya, episkopa Novgorodseverskogo i vybytie ego iz Chernigova na episkopskuyu kafedru v Sarapul, Viatskoi gubernii. *Pribavlenie k ChEI*. 1889. № 10: 253-254 [in Russian].
[Михайловский М. Последние дни пребывания в Чернигове преосвященного Афанасия, епископа Новгородсеверского и выбытие его из Чернигова на епископскую кафедру в Сарapul, Вятской губернии. *Прибавление к ЧЕИ*. 1889. № 10. С. 253—254].
45. Firsov, S.L. Iskusivshiyasia vlastiu: Istoriya zhizni mitropolita Petrogradskogo Pitirima (Oknova). Moscow, 2011. 236 s. [in Russian].
[Фирсов С.Л. Искусившийся властью: История жизни митрополита Петроградского Питирима (Окнова). Москва, 2011. 236 с.].
46. Vera i zhizn. 1916. № 11-12. Chast ofits. [in Russian].
[Вера и жизнь. 1916. № 11-12. Часть офиц.].
47. Pakhomiy (Kedrov), arkhiepiskop Chernigovskiy i Nezhinskiy: Materialy k biografii. Sost. A.F. Tarasenko. Chernigov, 2006. 200 s. [in Russian].
[Пахомий (Кедров), архиепископ Черниговский и Нежинский: Материалы к биографии. Сост. А.Ф. Тарасенко. Чернигов, 2006. 200 с.].

Надійшла / Received 31.05.2024

Oleksandr TARASENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History),

Docent at the Department of World History and International Relations,

T.H. Shevchenko National University "Chernihiv Colehium" (Chernihiv, Ukraine)

Simon67@ukr.net

<https://orcid.org/0009-0005-8479-3937>

HIERARCHS OF THE CHERNIHIV DIOCESE IN THE NINETEENTH — EARLY TWENTIETH CENTURIES: A SOCIAL PORTRAIT

The purpose is to cover the activity of the leadership of the Chernihiv diocese. The collective social portrait of the Chernihiv ruling archbishops and vicarian bishops of the Chernihiv diocese of 19th — began 20th centuries is presented in the article. Their social and ethnic origin is considered. Their level of education and administrative experience are studied. The scientific and preaching activity of the Chernihiv archbishops and bishops, obtaining their scientific degrees, are covered. The activities of the Chernihiv hierarchs in reorganizing the system of spiritual government, contributing to the development of the Chernihiv diocese, the relations with the local clergy, and the local church traditions are considered. At the same time, the changes in the ethnic composition of the leadership of the Chernihiv diocese of the 19th century were traced compared with those in

the 18th century. A short description is given to every bishop. Materials of legislative acts, business documentation, diaries, memoirs, and letters are used in the article. **The methodological basis** of the research is the principle of historical method, objectivity. Applied methods are problem-chronologic, genetic, prosopography, religious anthropology. **A scientific novelty** lies in the creation of the collective portrait of leaders of the Chernihiv diocese based on their social and ethnic origin, level of education and scientific work, career advancement, and role at the Chernihiv department. **The main results.** Analysis of the collective portrait of the Chernihiv bishops exposed the intentional imperial church politics, oriented to russification, centralization, and unitization of Ukrainian lands annexed at the end of 18th century in particular, Chernihiv-Sivershchyna, the heart of the Ukrainian Cossack state. Chernihiv bishops performed the pastor's duties properly and were the agents of imperial public and church policy. Vicarian bishops were the cohorts of ruling bishops performing second-rate duties. For many this was a step in a career advancement.

Keywords: *Chernihiv diocese, archbishop, bishop, vicar, clergy, ecclesiastical corporation, collective social portrait.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.119>

УДК 94(477)“1918/1921”

Роман ТИМЧЕНКО

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії Української революції 1917—1921 рр.,

Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)

roma_timchenko@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-5262-9033>

ЕВОЛЮЦІЯ ДИПЛОМАТИЧНИХ ВІДНОСИН МІЖ УНР І ПОЛЬСЬКОЮ РЕСПУБЛІКОЮ: ВІД УСТАНОВЛЕННЯ ДО РОЗРИВУ (ЛИСТОПАД 1918 — БЕРЕЗЕНЬ 1921 рр.)*

Мета — дослідити українсько-польські відносини в контексті міжнародної ситуації, простежити розвиток взаємин між УНР і Польською Республікою від їх виникнення наприкінці 1918 р. до Варшавського договору, визначити їх суть та оцінки тогочасними діячами, проаналізувати вплив на подальший розвиток міждержавних відносин. **Методологічною основою** є принципи історизму, науковості, проблемно-хронологічний, історико-системний. **Наукова новизна** полягає у системному й детальному висвітленні подій, процесів та явищ в українсько-польських відносинах — від заснування консульських установ в обох державах до Варшавської угоди й подальшого розриву співпраці після підписання Ризького договору 1921 р. Комплексно аналізуються дипломатичні та військово-політичні аспекти цих подій, що дозволяє глибше зрозуміти їх вплив на дальший розвиток українсько-польських відносин. **Основні результати.** Проаналізовано етапи формування міждержавних відносин, визначено основні цілі й мету встановлення дипломатичного співробітництва для Польщі та УНР, а також їх

* Статтю підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мєрошевського.

Цитування: Тимченко Р. Еволюція дипломатичних відносин між УНР і Польською Республікою: від установаження до розриву (листопад 1918 — березень 1921 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 119—139. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.119>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

лідерів Ю. Пілсудського та С. Петлюри, з'ясовано причини ускладнення політичного діалогу між обома державами наприкінці 1918 — у середині 1919 рр., розкрито основні моменти переговорів на шляху укладання Варшавської угоди, досліджено причини її нереалізованості. **Висновки.** Встановлення й розвиток двосторонніх українсько-польських відносин були детерміновані фінальними актами Першої світової війни. Польща проголосила державну незалежність, а Україна відновила республіканську форму правління. Перша отримала прихильність держав-переможниць, а друга намагалася позбутися образу сателіта Четверного союзу. Усвідомлення лідерами обох республік небезпеки з боку більшовицької Росії стало консолідуючим чинником на шляху до порозуміння. Цілі, які переслідували обидві держави, суттєво відрізнялися. Для С. Петлюри західний сусід був не тільки політичним, але й військовим союзником, а для Ю. Пілсудського існування на сході незалежної, але орієнтованої на Польщу держави видавалося життєво необхідним, аби не мати спільного кордону з Росією. Ситуація ускладнювалася утворенням ЗУНР, українсько-польською війною на Східній Галичині та існуванням Волинського фронту. Невдалий перебіг воєнних дій українців проти більшовиків у першій половині 1919 р. сприяв зближенню України з Польщею. Своєю чергою, угодою з УНР Варшава на офіційному рівні намагалася досягти відмови її від претензій на Східну Галичину. Вершиною українсько-польського дипломатичного діалогу стало вимушене укладення Варшавської угоди. Однак спільний воєнний похід на Київ не тільки завершився невдачею, але й інспірував успішний наступ Червоної армії у західному напрямку, викликавши чимале занепокоєння не тільки польського уряду, а й лідерів європейських держав. Укладений 1921 р. Ризький договір між Польщею та РСФРР / УСРР фактично став денонсацією Варшавського й на довгі роки перекреслив надії на незалежність і соборність України.

Ключові слова: українсько-польські відносини, Українська Народна Республіка, Польська Республіка / II Річтостолита, С. Петлюра, Ю. Пілсудський, Варшавський договір, Ризький договір.

У сучасній українській і польській історіографіях, особливо в останнє десятиліття, значна увага приділяється вивченню різних етапів розвитку двосторонніх дипломатичних відносин, передусім укладанню Варшавського договору, який і сьогодні є предметом найбільш суперечливих оцінок серед дослідників. Із метою систематизації напрацювань вийшли друком декілька історіографічних студій. Уперше це зробив В. Верстюк 2005 р. [1]. Детальний аналіз наукової літератури впродовж останніх років здійснили С. Віднянський, П. Гай-Нижник, В. Боримський. Перший відзначає, що, на думку більшості істориків, Варшавська угода запізнилася принаймні на рік, однак це дозволило УНР продовжити боротьбу за національну державність [2]. П. Гай-Нижник вважає, що головним наслідком договору було те, що країни прийшли до усвідомлення необхідності стратегічного партнерства задля забезпечення своєї незалежності [3]. В. Боримський наголошує, що дії Польщі не були ані проявом альтруїзму чи безкорисливої симпатії до України, ані планом нав'язати протекторат. На його думку, Ю. Пілсудський, так само, як і С. Петлюра, керувався національними інтересами своєї країни [4].

Загалом більшість вітчизняних дослідників, які вивчали дипломатичні відносини доби Української революції 1917—1921 рр., звернули увагу на причини та зміст переговорів між УНР і Польщею [5—9]. Заснування й діяльність консульських установ висвітлила І. Матяш [10]. Варто відзначити В. Матвієнка, який одним із перших в українській історичній науці проаналізував ставлення польського політикуму до можливого союзу з УНР [11].

Передумови, суть, наслідки й оцінки Варшавської угоди досліджували В. Верстюк, Г. Корольов, В. Піскун [12—14]. Слушна думка В. Верстюка щодо союзу 1920 р.: «Варшавський договір варто розглядати не як одномоментну подію [...]. Його значення краще видно у ширшому контексті складного налагодження стосунків між двома державами, які виникли на зламі Першої світової війни» [12, С. 5]. Г. Корольов розцінює угоду як спробу розширити тривалість «вільсонівського моменту» у Центрально-Східній Європі. Проблеми спільної боротьби проти більшовиків знайшли відображення у студіях А. Руккаса, Я. Тинченка, М. Литвина та ін. [15—19].

У працях, присвячених постаті С. Петлюри, автори показують його вплив на дипломатичні відносини УНР і Польщі [20—23]. Окремі біографи, хоч і гіперболізували роль головного отамана в боротьбі за державність, відзначали, що, попри відмову від Східної Галичини, квітневий союз 1920 р. був тоді чи не єдиним вірним рішенням. Водночас В. Солдатенко не приховує негативного ставлення до С. Петлюри і стверджує, що він «з перших місяців 1919 р. був готовий до того, щоб принести у жертву Східну Галичину» [24, С. 464]. На наш погляд, це складне рішення визріло пізніше.

Останнім часом значно посилюється інтерес польських істориків не тільки до радянсько-польської війни, але й до відносин з УНР у 1918—1920 рр. Найбільш ґрунтовне дослідження з цієї теми провів Я. Пісулінський. Він переконаний, що в Польщі викристалізувалася єдина лінія щодо інкорпорації Східної Галичини, а укладання декларації від 2 грудня 1919 р. вважає безперечною перемогою польської дипломатії [25, С. 424—425]. Я.Я. Бруський, якому належить низка публікацій про визвольні змагання українців [26—27], відзначає, що восени 1919 р. концепція українсько-польського союзу була необхідною для влади УНР, а у 1920 р. це був єдиний реальний шанс на відновлення національної державності. Варшавський договір мав стати початком широкої політичної співпраці [27, С. 22, 35]. Заслугують на увагу дослідження А. Новака, котрий наголошує, що Ю. Пілсудський був зацікавлений у створенні «буферних держав» на схід від Польщі, що мали б захистити її від російського імперіалізму [28—29]. Чимало істориків приділили увагу польсько-українсько-більшовицькій, Ризькій угоді, серед яких варто згадати Я. Леґеця, С. Шайдака, З. Карпуся, М. Клімецького [30—33].

Під час підготовки публікації було використано матеріали ЦДАВО України (фонди 3505, 3695, 3696), ЦДАІАЛ України (фонди 368, 581), фонд НТШ з архіву Національної бібліотеки у Варшаві та ін. Останніми роками опубліковано чимало наукових збірників, присвячених дипломатичним відносинам між УНР і Польщею, Варшавській угоді, польсько-українсько-більшовицькій війні, які істотно розширюють історіографічне поле та джерельну базу цієї важливої проблеми [34—38].

Перша світова війна загострила суперечності між країнами й водночас стимулювала розвиток революційних процесів в Європі. Рух поневолених народів на теренах столітніх імперій призвів до їх розпаду та виникнення нових державних утворень, докорінних змін на геополітичній карті світу. 11 листопада 1918 р.

Польща була проголошена республікою, а після розпуску Регентської влади всю владу перебрав на себе Ю. Пілсудський як «начальник держави». Водночас в Україні революційні сили під проводом Директорії розпочали повстання проти гетьмана П. Скоропадського й у грудні 1918 р. було відновлено УНР.

Здавалося, що склалися достатні умови для встановлення дипломатичних контактів, зважаючи на небезпеку від Росії, але стрімкість подій робила свої корективи. Відзначимо, що в обох державах політична верхівка не мала єдності з цього питання. Серед представників Директорії тільки С. Петлюра був зацікавлений у союзі з Польщею, через яку він розраховував порозумітися з Антантою, отримати міжнародне визнання та військову допомогу. В Польщі ставлення провідних діячів до УНР також було неоднозначним. Ю. Пілсудський і його прихильники (польські соціалісти, Польська народна партія «Визволення»), підтримували ідею певного союзу з Україною, Білоруссю, Литвою. Це дало б змогу створити буферну зону між Росією та Польщею. До останньої мала відійти Східна Галичина, Холмщина, Західна Волинь до р. Стир. Іншу позицію займала Національно-демократична партія на чолі з Р. Дмовським, яка вважала українців нездатними до самостійного державного існування. У цьому середовищі існувало побоювання, що майбутня Україна перед загрозою Москви почне проводити германофільську політику, а Польща опиниться між ними. Ідеологи цієї течії виступали за відновлення контролю над землями колишньої Речі Посполитої, де поляки становили більшість. Їх підтримувала партія «П'яст». Консервативні погляди мали власники помість в Україні, які ратували за кордони 1772 р. [11, С. 236—237].

Офіційні дипломатичні відносини між УНР і Польщею почали формуватися у жовтні 1918 р., але питання взаємин постало відразу після Лютневої революції 1917 р. Про їх важливість свідчило існування у структурі Генерального секретаріату віцесекретарства, а згодом Міністерства польських справ УНР. Однак основним наріжним каменем у відносинах між обома народами було питання належності Холмщини та Підляшшя. Особливо вони загострилися після укладення Брестського договору в лютому 1918 р., котрий поляки розглядали як «четвертий поділ Польщі». За цим актом більша частина Холмщини й Підляшшя визнавалася територією УНР. Одночасно було ухвалено секретну угоду щодо утворення коронного краю на Галичині та Буковині. Підписання документа викликало хвилю протестів у Польщі. Водночас 19 лютого польський прем'єр Я. Кухажевський надіслав заяву до уряду УНР, в якій висловив сподівання на добросусідські відносини й закликав створити комісії щодо врегулювання кордону, оскільки вони не визнавали умов Брестського договору. Заява не призвела до зміцнення дипломатичних контактів [39, С. 199]. Після гетьманського перевороту П. Скоропадського у квітні 1918 р. відносини не покращилися: поляки розгорнули антиукраїнську кампанію на знак протесту проти ратифікації Брестського миру. Попри зусилля українського посла В. Липинського, спроби вмовити Австро-Угорщину поділити Галичину на дві частини успіхом не увінчалися.

Відносини між українцями й поляками почали налагоджуватися після поїздки П. Скоропадського до Берліна. 3 жовтня 1918 р. на зустрічі гетьмана з де-

легацією Польського виконкому в Києві обговорювалися питання отримання поляками українського громадянства. А вже 12 жовтня до столиці прибув офіційний польський представник С. Ванькович, який мав займатися питаннями опіки над польськими громадянами, що проживали на українських територіях. Він відвідав МЗС Української Держави й обговорив з його очільником Д. Дорошенком перспективи двосторонніх відносин. На початку листопада зустрівся зі П. Скоропадським і вручив йому вірчу грамоту. Своєю чергою, 20 жовтня 1918 р. Рада Міністрів ухвалила рішення про відкриття дипломатичного представництва в Польщі, а законом від 6 листопада передбачалося заснування генерального консульства у Варшаві та віцеконсульства в Лодзі [10, С. 15—16, 27].

Початок антигетьманського повстання дещо загальмував процес налагодження дипломатичних відносин між Україною й Польщею. За даними польського рапорту від 21 грудня 1918 р., ситуація була неясною, оскільки, на думку поляків, передбачалася окупація України союзними військами [40, С. 30]. Тому Варшава не поспішала ухвалювати рішення стосовно майбутніх відносин з УНР. Щоправда, в Києві продовжувало діяти представництво Польщі, функціонувала Польська військова місія. Ситуація ускладнювалася воєнними діями на теренах Східної Галичини після проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, населення якої виступало за об'єднання з УНР в одну соборну державу, та на Волині, на яку після виведення звідти австрійських військ заявила права Польща й до 14 січня 1919 р. взяла під контроль практично всі ключові населені пункти Ковельського, Володимир-Волинського повітів.

Директорія, здобувши владу, 26 грудня 1918 р. в декларації проголосила про нейтралітет і мирне співіснування «з народами всіх держав». Звісно, це не зупинило наступу Червоної армії, а відсутність міжнародного визнання нового державного утворення вимагала від її керівництва негайних зовнішньополітичних акцій. Одним із пріоритетних напрямів стало налагодження союзницьких відносин із Польщею. 31 грудня 1918 р. до Варшави вирушила місія В. Прокоповича. Формально головною метою делегації було обговорення питання про заснування українського представництва в польській столиці. Однак діяльність місії не була продуктивною через воєнний конфлікт на Волині та внутрішні чинники у самій Польщі, де в ніч із 4 на 5 січня 1919 р. відбулася спроба державного перевороту й у подальшому зміна уряду — 16 січня прем'єром став І. Падеревський [25, С. 110—111]. Під час перебування в Польщі українська делегація зустрічалася з керівником східного відділу Міністерства закордонних справ В. Йотке та його референтом Р. Кнолем. За спогадами ад'ютанта С. Петлюри О. Доценка, поляки погоджувалися на мир лише за умови анексії Холмщини, Підляшшя, частини Полісся, які й так уже належали їм, нафтового Дрогобицько-Бориславського басейну та Львова [41, С. 8]. Проаналізувавши ситуацію, В. Прокопович відправив у Київ телеграму, де вказував, що «є ґрунт для переговорів», але, не дочекавшись відповіді, делегація повернулася додому. Невдовзі Директорія ухвалила рішення про скерування до Варшави офіційного представництва — надзвичайної дипломатичної місії на чолі з О. Карпінським. Планувалось утворити при Міністерстві

закордонних справ УНР паралельну комісію, яка займалася б детальною розробкою всіх справ, що стосуються взаємовідносин між Польщею й Україною. Однак в останній момент від'їзд скасували. За словами польського представника в Україні Б. Кутиловського, через спротив військовиків із Галичини. Не була відправлена делегація і для переговорів про перемир'я [25, С. 113].

Зрештою, відносини тимчасово припинилися. Очевидною причиною став Акт злуки між УНР і ЗУНР 22 січня 1919 р., в результаті чого утворювалося конфедеративне об'єднання обох республік. Це автоматично зробило УНР стороною конфлікту між ЗУНР і Польщею, загостило й без того не надто дружні відносини між Києвом та Варшавою. Паралельно посилися бойові дії на Волині, хоч офіційно ані УНР, ані Польська Республіка не оголосили війну і прагнули ліквідації цього фронту.

Відступ української армії під натиском більшовиків сприяв налагодженню контактів з антантівськими представниками в Одесі. 30 січня українська делегація розпочала тут переговори з генералом Ф. д'Ансельмом. Такий перебіг подій викликав певне занепокоєння поляків. Зокрема у звіті посла в Румунії М. Лінде до прем'єра І. Падеревського зазначалося, що укладання такої угоди зміцнить позицію УНР і загрожуватиме Польщі втратою «прав» на Східну Галичину. В Одесі міністр закордонних справ УНР К. Мацієвич зустрічався з польським посланцем Б. Кутиловським, який був зацікавлений у подальшому зближенні обох держав, однак висунув ряд вимог: відмовитися від Галичини, дозволити безперешкодний переїзд польських дипломатів до Одеси, змінити внутрішню політику уряду УНР щодо польського населення. К. Мацієвич самостійно такі умови не міг прийняти [42, С. 155—157]. Тим часом на Східній Галичині перебувала антантівська місія Ж. Бартелемі, яка намагалася провести демаркаційну лінію між поляками й представниками ЗУНР (так звану «лінію Бартелемі»). С. Петлюра радив членам галицької делегації прийняти пропозиції французького генерала, однак галичани не погодилися на ці умови, вважаючи їх неприйнятними.

Пізніше, для досягнення порозуміння з Польщею, було вирішено відправити у Варшаву місію Б. Курдиновського. К. Мацієвич підписав для нього вірчу грамоту, за якою уряд Директорії надавав право вступати в дипломатичні відносини з польськими представниками [42, С. 159]. Б. Курдиновський вирушив до столиці Польщі через Відень, але затримався в місті до 13 травня 1919 р. через відсутність візи. Причиною вичікувальної позиції поляків, вірогідно, була ситуація у самій УНР, де змінився уряд і новий прем'єр Б. Мартос проводив більш соціалістичний курс, а також невдалий заколот отамана В. Оскілка, котрий невдовзі перебрався до Польщі. Останній разом із секретарем Української партії соціалістів-самостійників О. Мацюком представив два меморандуми Ю. Пілсудському з пропозиціями щодо нормалізації міждержавних відносин та формування антибільшовицького військового союзу [40, С. 124—127, 158—165]. Відповіді на ці звернення не було. Як відзначає польський історик Я.Я. Бруський, імовірно Варшава вважала «недоцільним мати справу з аутсайдерами української політичної сцени» [27, С. 25].

Тим часом Б. Кутиловський переконував І. Падеревського, що українського посланця можна використати як знаряддя для польських територіальних вимог на мирній конференції в Парижі. Врешті прем'єр погодився. Більшість зарубіжних дослідників пов'язують це з широкою підтримкою провідними державами Європи адмірала О. Колчака як репрезентанта всієї Росії та вимогою припинення бойових дій на Галичині. На їхню думку, Варшаву особливо непокоїли переговори в рамках засідань очолюваної Л. Ботою комісії стосовно українсько-польського перемир'я й територіального розмежування [25, С. 143—145].

Поляки підготували меморандум до приїзду Б. Курдиновського у Варшаву, який підписали 24 травня 1919 р. В ньому зазначалося, що УНР не має територіальних претензій на частину Східної Галичини, деяких повітів Волинської й Київської губерній, український уряд зобов'язувався не вступати у відносини з іншими суб'єктами без порозуміння з польською стороною. У відповідь Директорії гарантувалася військова допомога в боротьбі з більшовиками, а також можливість національного й економічного розвитку для українців на території II Речіпосполитої [42, С. 161—162]. Однак угоду негайно дезавуювали українські урядовці, котрі стверджували, що Б. Курдиновський перевищив повноваження. Наприкінці серпня 1919 р. очільник МЗС В. Темницький, який з'ясував компетенції посланця, повідомляв листом голову делегації УНР в Парижі М. Тишкевича, що про місію «не був поінформований ані кабінет, ані Директорія. [...] Курдиновський має завдання зорієнтуватись у відносинах і не може без згоди уряду укладати які-небудь договори»¹. Його угода негативно позначилася на позиції української делегації на мирній конференції, адже завдяки їй поляки аргументували свої нібито «законні» претензії на Східну Галичину. Б. Курдиновський продовжував вести деструктивну діяльність у Варшаві до приїзду нової місії УНР у серпні 1919 р. [25, С. 154—155].

Водночас лідери обох держав прагнули встановити дипломатичні відносини. На початку травня 1919 р. Ю. Пілсудський направив до УНР майора Я. Заглобу-Мазуркевича, щоб запросити головного отамана до переговорів у Варшаві. С. Петлюра у відповідь передав листа, де висловив сподівання на дружні відносини між сусідніми державами [43, С. 301]. Також він прагнув ліквідувати польський фронт задля концентрації сил проти радянської Росії. Ця справа стала нагальною в умовах наступу Червоної армії та захоплення поляками Луцька. Уряд УНР без погодження з галицьким проводом відправив до Любліна місію на чолі з підполковником П. Левчуком. Хоч переговори завершилися без жодних письмових домовленостей, однак бойові операції на волинському напрямку фактично припинилися. 24 травня делегація повернулася до Тернополя з вимогою надіслати окрему місію з ширшими повноваженнями [44, С. 96].

31 травня 1919 р. до польського командування виїхала військова делегація УНР на чолі з генералом С. Дельвігом. До місії приєдналися й деякі галицькі

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 3696. Оп. 2. Спр. 280. Арк. 108.

старшини, зокрема полковник К. Слюсарчук. Із боку Польщі призначено комісію під проводом генерала Е. Родзевича. У Львові С. Дельвіг розпочав тривалі та складні переговори. Українська делегація відстоювала «лінію Бартелемі» й «намагалася виграти терен для Галицької армії та уряду». Польські ж дипломати спочатку висували проєкт цілковитого роззброєння УГА, але, зважаючи на супротив української делегації й відступ польської армії у результаті Чортківського наступу галичан, пішли на поступки [44, С. 141—142]. Під час переговорів українські представники запропонували укласти угоду про співпрацю проти більшовиків. Польська сторона, після відповідних консультацій, прийняла пропозицію й висловила сподівання, що наступним кроком стануть перемовини про військовий союз у Варшаві [45, С. 249]. 16 червня було укладено договір між Польською Республікою та УНР без відома керівництва ЗОУНР, а копію направлено до Парижа. За його умовами встановлювалася демаркаційна лінія: Заложці — Серет — Чистилів — Тернопіль — Острів — Лозятин — Золота Липа — Дністер — Незвисько. Хоча в тій ситуації можна було вимагати розмежування, яке проходило б західніше за наявне, зважаючи на успіх Чортківської операції. Угода мала набути чинності 21 червня 1919 р., але через наступ УГА та невизнання її з боку Є. Петрушевича не була реалізована.

25 червня 1919 р. держави Антанти дали згоду на тимчасову польську окупацію Східної Галичини для захисту цивільного населення «від небезпеки більшовицьких банд», а 27 червня дозволили задіяти для цього сформовану у Франції армію Ю. Галлера, яка виступила проти УГА. Ситуація на більшовицькому фронті для військ УНР була не кращою. За таких умов 14 липня керівництво обох українських республік вирішило вислати до поляків нову делегацію у складі отамана С. Шухевича, сотників О. Луцького та Р. Гузара із завданням добитися перемир'я і нову демаркацію. Цього разу галичани погоджувалися на «лінію Дельвіга», адже після невдалого завершення Чортківського наступу ситуація різко змінилася. Парламентерів затримали й переправили до Львова на зустріч із шефом штабу командування польського фронту полковником Е. Кеслером [46, С. 125]. Останній висловив негативне ставлення до «лінії Дельвіга», хоч і зазначив, що має проконсультуватися з Варшавою.

Ситуація кардинально змінилася. 16 липня 1919 р. УГА перейшла р. Збруч. Не дочекавшись зі Львова повідомлень про перебіг переговорів було вирішено відправити нову військову делегацію. Остаточний її склад сформували 23 липня: полковник генштабу П. Ліпко (голова), підполковник П. Левчук, сотники П. Мшанецький, М. Рудський (представники Дієвої армії УНР), сотники Р. Гузар, С. Магальяс (замінив С. Шухевича), О. Луцький (від УГА). Головним її завданням було припинення наступу польської армії й підготовка умов для спільних операцій проти більшовиків [44, С. 216—219]. Поляки затягували початок переговорів, але П. Ліпкові вдалося дізнатися про заборону від Антанти польській армії наступати за Збруч. Лише 10 серпня в Дембліні, після передислокації сюди українських представників, розпочалися перемовини з польською делегацією, яку очолив генерал К. Тшаска-Дуська.

Одночасно для ведення переговорів із поляками уряд УНР визначив дипломатичну місію на чолі з П. Пилипчуком. До її складу входив К. Павлюк, колишній товариш міністра земельних справ УНР, проти якого виступали представники української еліти. До Кам'янця-Подільського він прибув за ініціативи Ю. Пілсудського з листом, в якому висловлювалося сподівання на союз із С. Петлюрою. 14 серпня 1919 р. П. Пилипчук зустрічався з польським віцепрем'єром О. Скшинським, котрий наполягав на продовженні переговорів лише у випадку відмови українців від Східної Галичини. Цю позицію підтвердили також І. Падеревський та Ю. Пілсудський. Водночас на зустрічі з міністром торгівлі і промисловості І. Щеньовським домовився про можливість отримання бензину, нафти й необхідних стратегічних товарів в обмін на зерно, цукор [25, С. 171—172]. Урешті 19 серпня розпочалися офіційні перемовини. Українська сторона запропонувала для обговорення декларацію з трьох пунктів. Лінія кордону між державами проходила «з півдня від гирла Збруча на північ до с. Зджари на р. Буг, згідно з рішенням Паризької мирної конференції, від с. Зджари до м. Устилуг, далі через села Руди й Туригани по р. Турії до с. Руди на Прип'яті, далі по р. Прип'яті до ст. Ганцевичі по прямій» [41, С. 11]. В інших пунктах йшлося про національно-культурні права. Водночас Польща прагнула отримати залізницю Броди — Здолбунів — Сарни, право на вільний проїзд поляків до України і створення спеціальної військової комісії. Польська сторона тиснула на П. Пилипчука й у цій ситуації він вирішив повернутися по вказівки до Кам'янця-Подільського. Невдовзі в газеті «Kurjer Polski» з'явилось його інтерв'ю під примітною назвою «Союз із Польщею ціною Галичини», в якому український дипломат відзначив, що відносини між галицьким і наддніпрянським провадами «ніякі, адже уряд і галицьке військо перестали існувати». Поляки телеграфували, що українці зреклися Східної Галичини. Дізнавшись про це, Є. Петрушевич запідозрив Директорію в намірах порозумітися з Польщею, відмовившись від Галичини. Зважаючи на це, П. Пилипчук умістив спростування у часопису «Стрілець. За повідомленням О. Доценка, він навіть відправив текст до польської газети, але його так і не надрукували [47, С. 72—73].

Натомість військові переговори принесли результати й 1 вересня 1919 р. було підписане перемир'я терміном на 1 міс. Між сторонами встановлювалася демаркаційна лінія, яка окреслювалася річками Збруч і Жванчик, відкривалася можливість налагодити торговельно-економічні відносини. До Кам'янця-Подільського прибула Польська місія південно-східного торгу, відтак 7 жовтня було укладено угоду: в обмін на українські цукор та хліб Польща зобов'язувалася постачати сіль, «мануфактуру», нафтопродукти².

Погіршення військового становища УНР спонукало її провід відновити спроби домовитися з поляками. 26 вересня 1919 р. на спільному засіданні Директорії, Ради Народних Міністрів та представників ЗУНР ухвалено відправити до Варшави делегацію на чолі з А. Лівичьким. Її завданням було добитися повного

² Там само. Оп. 1. Спр. 34. Арк. 30—32, 51.

анулювання домовленостей Б. Курдиновського й заяв П. Пилипчука, укладення військових домовленостей. У справі Східної Галичини місія не повинна була робити жодних декларацій, а могла поступитися лише Холмщиною та Підляшшям. Переговори ж можливі лише у випадку гарантій польського уряду не підтримувати російську Добровольчу армію. До місії ввійшли Л. Михайлов (як заступник голови), радники Б. Ржепецький, П. Мшанецький, П. Понятенко, а також представники ЗОУНР: державний секретар С. Витвицький, його радники А. Горбачевський і М. Новаківський [41, С. 13—17]. А. Лівіцький захворів напередодні від'їзду, тому делегація вирушила без нього, прибувши 8 жовтня до Варшави.

Ситуація у столиці II Речіпосполитої не сприяла негайним переговорам: у місті перебувала делегація від А. Денікіна, а Ю. Пілсудський та І. Падеревський знаходилися у Вільнюсі. Однак польський уряд був готовий розпочати переговори з українськими дипломатами, сподіваючись, що результатом стане одностороння декларація з боку УНР, але цю пропозицію відкинули. Члени української делегації зустрілися з офіційними особами МЗС Польщі З. Окенцьким, Р. Кнолсм, М. Шумлаковським. Вони, хоч і висловлювали прихильність до української державності, однак заперечували можливість офіційного визнання УНР, обґрунтувавши це негативною позицією Антанти, вимагали підтвердження поступок, зроблених П. Пилипчуком³.

Офіційні переговори розпочалися 28 жовтня 1919 р. З польського боку в них брали участь ті самі особи, що й під час місії П. Пилипчука. Українські дипломати заявили, що представляють інтереси соборної України та оголосили декларацію, в якій вказувалося, що територія УНР обмежується лінією, «починаючи від Чорного моря по р. Дністер і від Дністра по північ і захід старого кордону (між Австро-Угорщиною та Російською імперією). Кордон України має пройти на схід від р. Західний Буг» [48, С. 57—58]. Таке рішення не відповідало інтересам Варшави, тож українцям повідомили, що УНР досі офіційно не визнана на міжнародній арені. Стосовно кордонів, поляки обстоювали належність Східної Галичини до своєї держави. Враховуючи важку політичну ситуацію, настрої серед еліт Польської Республіки С. Петлюра в листі від 30 жовтня радив перенести переговори в економічну площину, оминаючи питання кордонів, аби не допустити зближення Польщі з російськими білогвардійцями [49, С. 134].

На другому засіданні 30 жовтня 1919 р. польські представники висунули свої вимоги: українська делегація мала довести стабільність нинішнього уряду та визнання за Польщею Східної Галичини⁴. Звісно, українці не прийняли ці умови, тож на деякий час розмови припинилися. Того ж дня відбулася зустріч А. Лівіцького з Ю. Пілсудським. Хоч останній висловив свою прихильність незалежності УНР, але його риторика мало чим відрізнялася від позиції польських дипломатів [41, С. 33—37].

Тим часом воєнно-політична ситуація УНР погіршувалася через нестачу військ на кількох фронтах та епідемію тифу. Це розуміли поляки. 11 листопада

³ Там само. Спр. 173. Арк. 3—4.

⁴ Там само. Оп. 2. Спр. 275. Арк. 12—13.

1919 р. відбулася чергова зустріч із головою української місії, де вони наполягали на лінії Збруча як кордону між державами. В обмін на співпрацю галицьким українцям обіцяли національно-територіальну автономію⁵. Того ж дня С. Петлюра в листі до А. Лівницького наголошував: «В цей час налагодження наших стосунків з Польщею могло би нас врятувати [...]. Дуже жалко, що ми цих переговорів не почали раніше: може б мали більш сприяючі для нас обставини для заключення договору з Польщею» [50, С. 140]. Серед членів української делегації теж не було єдності, оскільки галичани й наддніпрянці мали різне бачення майбутніх кордонів УНР. Водночас А. Лівницький умовляв Ю. Пілсудського, що прийняття польських вимог щодо Східної Галичини призведе до відходу галицьких військ із фронту. Ці аргументи не справили відповідного враження, оскільки командування УГА вже уклало сепаратну угоду з Добармією.

15 листопада 1919 р. А. Лівницькому передали постанову уряду УНР, яку він мав тримати в таємниці. В документі зазначалося, що необхідно погодитися зі встановленням кордону по «лінії Бартелемі», а у «випадку необхідності — по річці Стирі» [51, С. 311—312]. На засіданні української місії йшли дебати з цього приводу, наддніпрянці проголосували за лінію Збруча, галичани не погоджувалися. Після цього делегати від УНР почали самостійно вести переговори з поляками. 25 листопада галичани А. Горбачевський і М. Новаківський вимагали пояснення від А. Лівницького щодо сепаратних дій. Він відповів, якщо вони підтримають кордон по р. Збруч, то залишаться у складі делегації⁶. Тим часом становище УНР погіршилося до краю. С. Петлюра віддав наказ про залишення Кам'янця-Подільського та переїзд уряду до Любара. А 20 листопада рішенням Найвищої рада Антанти Польща одержала мандат на управління Східною Галичиною терміном на 25 років. Щоправда, воно повністю не задовольняло позицію Варшави, яка прагнула отримати ці території назавжди.

24 листопада 1919 р. на черговій зустрічі з А. Лівницьким польська сторона наполягала на прийнятті власних пропозицій, погрожуючи не продовжувати перемир'я. Вироблений проект нової декларації не відповідав директивам УНР, і тому 27 листопада А. Лівницький повернувся в Україну, аби провести консультації щодо її укладання. На нараді в Тернополі міністр земельних справ М. Ковалевський, заступник міністра внутрішніх справ П. Христюк, головний державний інспектор В. Кедровський, головний інтендант А. Степаненко повністю підтримали підписання декларації з Польщею. Дорогою А. Лівницький зустрівся у Львові зі Ф. Швецем і заступником голови МЗС В. Старосольським. Вони погоджувалися, що в інтересах майбутнього необхідно йти на територіальні поступки полякам⁷.

1 грудня 1919 р. до Варшави з листами прибули кур'єри від І. Мазепи, де повідомлялося про катастрофічний стан української армії та уряду. Поляки ж відмовилися продовжувати перемир'я в той час, коли війська УНР відступали до

⁵ Там само. Арк. 14.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі — ЦДАІАЛ України). Ф. 581. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 39—39 зв.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 1429. Оп. 5. Спр. 2. Арк. 10.

їхнього кордону. Постало питання: або домовлятися з Польщею, або розривати відносини. У зв'язку з цим А. Лівіцький скликав політичну нараду членів місії, уряду, громадських і політичних діячів УНР — С. Русової, С. Шемета, П. Христюка, М. Ковалевського, П. Понятенка та ін. Більшість учасників зібрання повністю підтримали домовленості з поляками, вказуючи на неправомірні дії галичан у листопаді. Проти виступили Л. Михайлів і В. Старосольський [41, С. 56—59].

2 грудня 1919 р. А. Лівіцький підписав Декларацію з урядом II Речіпосполитої. Територія УНР визначалася кордонами, «починаючи від Чорного моря по річці Дністру і від Дністра між Польщею й Україною по річці Збручу. Далі кордон УНР на території бувшої Російської імперії мав пройти на західно-північній Волині і остаточно вирішення тут кордону залежатиме від ухвал мирової конференції в Парижі»⁸. Декларація гарантувала забезпечення прав поляків в УНР та українців у Польщі. Земельна справа віддавалася на розгляд майбутнього парламенту. Визначалися умови розташування й утримання частин української армії, державних установ та окремих громадян на території Польщі. Під час переговорів українській місії не вдалося заручитися письмовою обіцянкою автономії для Східної Галичини, на чому наполягав А. Лівіцький.

2 грудня 1919 р. офіційна дипломатична делегація ЗУНР висловила протест і невдовзі її представники вийшли зі складу місії. С. Витвицький, А. Горбачевський та М. Новаківський звернулися із заявою до уряду Польщі, в якій засудили договір і підкреслили, що УНР і ЗОУНР — «се два окремі, в нічому незалежні один від другого державні організми», а злука 22 січня 1919 р. мала лише декларативний характер⁹. Ще гострішу критику зустріла декларація в українських діаспорних середовищах поза межами Польщі.

7 грудня 1919 р. С. Петлюра прибув до Варшави, а через день відбулася його зустріч із Ю. Пілсудським. 11 грудня декларацію ратифіковано. Офіційні ж переговори між державами перервалися через урядову кризу в Польщі та опір у Сеймі.

Головний отаман не полишав надій досягти повноцінної угоди. Цю пропозицію він виклав у меморандумі до Ю. Пілсудського 22 січня 1920 р. [52, С. 194—205]. Начальник Польської держави також був не проти союзу з УНР, але залежав від багатьох чинників, у першу чергу міжнародних. 24 лютого Найвища рада Паризької мирної конференції ухвалила резолюцію, де закликала утриматися від воєнних дій проти більшовиків. Держсекретар США Р. Лансінг повідомляв, що Сполучені Штати позбавлять підтримки Польщу в разі війни з радянською Росією. Внутрішня ситуація була не кращою: більшість фракцій польського парламенту не підтримувала ідею відродження УНР. Остаточно позиція Варшави викристалізувалася на таємному засіданні ради міністрів 8 березня, коли було вирішено «вимогу створення Української держави». Західний кордон УНР визначався по річках Збруч і Горинь. За УНР залишалися три з семи повітів Волинської губернії (Рівненський, Дубенський, Кременецький). Щодо східної межі, Польща

⁸ Там само. Ф. 3696. Оп. 1. Спр. 30. Арк. 42 зв.

⁹ ЦДАІАЛ України. Ф. 581. Оп. 1. Спр. 134. Арк. 64—65 зв.

не брала на себе зобов'язань її встановлювати, оскільки ці питання мали вирішитися шляхом переговорів із Росією [20, С. 515—516]. Цьому сприяла ситуація на сході, коли з початком весни 1920 р. стало зрозуміло, що більшовики вже розпочала підготовку до наступу на Варшаву через Східну Галичину. 11 березня 1920 р. Польща відновила переговори з українською місією. На перших засіданнях йшлося про визнання незалежності та майбутні кордони УНР. Українці відстоювали попередні домовленості про лінію по Збручу й Західному Бугу, поступаючись Холмщиною і Підляшшям. Стосовно східної межі, вони наполягали на позиціях, прийнятих у Брестському договорі. Поляки погоджувалися надати військову допомогу тільки в наступі до Дніпра [11, С. 260]. Зміст перемовин ретельно приховувався від громадськості та від комітету закордонних справ Сейму.

Наприкінці березня — на початку квітня 1920 р. точилися дебати стосовно повітів Волинської губернії. Кількість, яку вимагали поляки, весь час змінювалася. На засіданні ж 9 квітня вони погодилися зняти положення про необхідність скликання Установчих зборів, але через непоступливість стосовно інших питань переговори призупинилися [41, С. 239—243]. Новий польський проєкт від 13 квітня містив незначні поступки: залишити Україні Острозький повіт, розділити кордоном Кременецький, а щодо Рівненського, Дубенського й західної частини Кременецького, вони поки відходили до Польщі. З огляду на складність становища А. Лівіцький знову відбув до України для консультацій.

Переговори відновилися 21 квітня 1920 р. Польська делегація висунула нові вимоги щодо двох повітів. А. Лівіцький не стримався й залишив засідання. Лише завдяки втручання капітана В. Славека та чотиригодинним нічним перемовинам між Ю. Пілсудським і С. Петлюрою вдалося досягти компромісу й підписати тоді ж уночі угоду. Вона ввійшла в історію як союз Пілсудського — Петлюри. Політична конвенція передбачала встановлення кордону по р. Збруч. Таким чином польський уряд домігся на офіційному рівні поступок щодо Східної Галичини, Волині, Холмщини, Підляшшя, частини Полісся. Водночас Варшава визнавала УНР на Правобережжі України «до кордонів Польщі 1772 р., які Польща вже посідає, або набуде від Росії шляхом збройним чи дипломатичним». Обидві сторони не повинні укласти будь-які міжнародні домовленості, які порушуватимуть умови договору [53, С. 618—619]. Під час переговорів польська делегація вимагала включення до складу уряду УНР трьох представників польської громади в Україні. Врешті-решт було домовлено, що С. Стемповський очолить Міністерство сільського господарства, а Г. Юзевський стане заступником міністра внутрішніх справ [25, С. 241—242]. Військова конвенція передбачала, що об'єднані сили вестимуть дії під командуванням польських генералів. Уряд УНР зобов'язувався надавати польським військам продовольство. Залізничні ж трофеї, за винятком бронепотягів, уважалися власністю українців¹⁰.

Підписання квітневої угоди викликало переважно негативну реакцію серед українського суспільства. Перш за все, її відкинули галичани. 8 травня 1920 р.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 3695. Оп. 1. Спр. 80. Арк. 99—100.

зібрання членів УНРади у Відні висловило протест проти домовленості¹¹. Колишній гетьманський міністр Д. Дорошенко вважав, що Польщі Україна потрібна як васал, аби якомога довше на сході панували анархія й безсилля [54, С. 519—520]. Делегат на мирній конференції С. Шелухін затаврував договір як злочин проти державності, за який Україна заплатила свободою. Сам же головний отаман пізніше зазначав: «Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що “Петлюра продав” Галичину, Волинь тощо. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні “гріхи” і хиби української неорганізованості, малої культурності та несприятливих обставин в житті української нації» [55, С. 254]. Його підтримав О. Шульгин: «Але скільки не думатимемо ми тепер, — це було в основі своїй одиноким правдивим рішенням справи» [56]. В Польщі ставлення до Варшавської угоди також було неоднозначним. Більшість чинних політиків виступали проти, особливо праве крило Сейму. Голова закордонної комісії С. Грабський на знак протесту подав у відставку, передавши повноваження І. Дашинському.

У цілому підписання політичної частини сприяло розвитку українсько-польських відносин у фінансово-економічній сфері. В УНР було створено Українську торговельну місію на чолі з віцепрем'єром І. Феценком-Чопівським, яка повинна була укласти двосторонню економічну угоду¹². На переговорах у Варшаві, що пройшли 8 травня — 4 серпня 1920 р., сторони дійшли згоди, що УНР мала надати Варшаві концесії у Криворізькому залізорудному басейні, а також для експлуатації родовищ подільських фосфоритів. У майбутньому передбачалося укладання поштово-телеграфної, залізничної конвенцій, угоди щодо розподілу державного майна та боргів колишньої Російської імперії [11, С. 264].

У квітні 1920 р. почався наступ об'єднаних польсько-українських військ, які 7 травня здобули Київ. Наступного дня планували провести парад за участю лідерів обох держав, але Ю. Пілсудський покинув місто вранці через відсутність С. Петлюри, котрий не встиг доїхати. Обидва лідери зустрілися 16 травня у Вінниці, де відбулися переговори стосовно майбутнього уряду УНР та врочистості з нагоди переможних операцій проти більшовиків. Ю. Пілсудський наголосив: «Польща й Україна пережили тяжку неволю, постійні переслідування були долею обох країн. Здобувши свободу, ми допомагаємо здобути її Україні [...] Від імені Польщі підношу клич: хай живе вільна Україна!» [57, С. 158—159].

Незважаючи на воєнні успіхи, С. Петлюра й Ю. Пілсудський не довіряли один одному, об'єднуючим чинником виступав лише спільний ворог. Сподівання головного отамана на селянське повстання проти більшовиків не виправдалося, адже воно розпочалося через півроку, коли російсько-польська війна вже завершувалася. Об'єднані війська надовго не затрималися в Києві. На початку червня 1920 р. розпочався наступ Червоної армії, 14 липня вона форсувала р. Збруч. Під час зустрічі у Замості Ю. Пілсудський заявив С. Петлюрі, що він

¹¹ *Український прапор* (Відень). 1920. 18 травня. С. 1.

¹² ЦДАВО України. Ф. 2486. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 26.

залежить від європейських країн, тому українці самі мають довести право на існування України. Головний отаман своєю чергою застеріг польського керманіча від домовленостей із радянцями [23, С. 121].

Водночас спроби європейських держав зупинити більшовицький наступ дипломатичними методами не мали успіху. 5 серпня 1920 р. польський міністр закордонних справ Є. Сапега відправив очільникові зовнішньополітичного відомства РСФРР Г. Чичеріну ноту про готовність надіслати до Мінська представників для мирних перемовин. Делегацію УНР до переговорного процесу допущено не було, а С. Петлюру навіть не повідомили про його початок (він дізнався про це з польської преси). Уряд УНР звернувся зі спеціальним меморандумом стосовно можливої участі в перемовинах із радянською стороною [58, С. 354]. Є. Сапега вислав Г. Чичеріну 11 вересня телеграму з повідомленням про те, що голова дипломатичної місії УНР у Варшаві наполягає на участі в мирних переговорах у Ризі, але отримав відповідь, що від імені України говоритимуть представники УСРР. Польські політичні кола були налаштовані на негайне примирення з радянською Росією. Переговори перенесли до Риги. Останній раунд розпочався 21 вересня 1920 р. Обидві сторони були налаштовані на компроміс у територіальному питанні шляхом поділу українських земель. 12 жовтня підписано попередній договір про перемир'я, за яким Польща отримувала «Закерзоння», Східну Галичину, сім повітів Волині, північну й північно-західну частини Поділля. 18 жовтня, в день оголошення перемир'я, Ю. Пілсудський звернувся з прощальною відозвою до Армії УНР [57, С. 177]. Сподіванням С. Петлюри на визволення Наддніпрянщини з-під влади більшовиків було покладено край. 24 листопада А. Лівіцький скерував до МЗС Польщі меморандум, в якому повідомив, що уряд УНР продовжує існувати, утім відповіді на нього не дочекався.

У лютому 1921 р. Ю. Пілсудський відвідав з офіційним візитом Париж, де підписав польсько-французьку угоду про військовий союз. Повернувшись, запросив до Бельведерського палацу С. Петлюру й М. Омеляновича-Павленка та ознайомив їх із результатами домовленостей. У центрі обговорення стояло питання можливості поновлення навесні воєнних дій проти радянської Росії [20, С. 591]. Втім нового походу проти більшовиків не відбулося. 18 березня в Ризі було укладено остаточну угоду між Польщею й Росією, а 15 квітня її ратифікував Сейм. Виконуючи її умови, польський уряд заборонив легальну діяльність Державного центру УНР в екзилі. Ризький договір, на укладення якого українська дипломатія вже не мала жодного впливу, фактично скасував Варшавську угоду 1920 р., хоча Варшава офіційно заявила про це лише 1923 р. [11, С. 270].

Отже Польща й Україна пройшли довгий, складний і суперечливий шлях до міждержавного договору 1920 р., шлях, який почався від відновлення УНР і проголошення незалежності Польської Республіки. Утворення ЗУНР та злука з УНР зупинили процес зближення обох держав, адже Польща вважала Східну Галичину своєю невіддільною частиною. Наявність спільного ворога — Росії сприяла налагодженню дипломатичного співробітництва. Міждержавні домов-

леності були першочергово прерогативою керманічів. Щоправда цілі, які переслідували Ю. Пілсудський і С. Петлюра, були різними. Перший розцінював УНР буферною, але потенційно сильною державою, яка відділятиме II Річпосполиту від радянської Росії. Натомість другий розраховував на політичну й військову підтримку з боку Варшави в боротьбі за незалежність. С. Петлюра припускав, що з цією метою доведеться відмовитися від Східної Галичини. Власне ставлення до цього питання він продемонстрував уже під час місії Ж. Бартелемі, коли радив галичанам прийняти запропоновані умови та відступитися від значної частини своєї території. З часом, особливо після переходу УГА за р. Збруч, ці тенденції тільки посилювалися. Заразом Польща на переговорах займала рішучу позицію стосовно територіальної належності Східної Галичини, що унеможливлявало укладання швидкого та рівноправного союзу.

Варшавський договір став апогеєм дипломатичних переговорів між обома державами. Основні його аспекти вказують на те, що він відповідав інтересам поляків, які на офіційному рівні досягли відмови УНР від претензій на Східну Галичину. Хоч угода й підписувалася на таких важких умовах, та С. Петлюра вбачав у цьому єдиний можливий шанс для порятунку української державності. Певним виправданням служили сепаратні домовленості УГА з Добрармією, а також та обставина, що УНР відмовлялася від територій, уже й так захоплених і визнаних за Варшавою на міжнародному рівні. Головний отаман не міг передбачити, що спільний похід українсько-польських сил на Київ виявиться таким короткочасним, у результаті якого більшовики завоюють усю територію УНР і ліквідуються залишки УГА.

Нетривалий союз С. Петлюри й Ю. Пілсудського не став консолідуючим фактором для обох держав, а з укладенням радянсько-польського мирного договору відбудеться черговий поділ українських територій. Важливу роль у цьому процесі відіграли декілька зовнішньополітичних чинників: відступ польсько-українських військ із Києва значно підірвав військовий потенціал і моральний дух союзників; прагнення європейських держав до стабільності й миру в регіоні призвело до тиску на Польщу з метою домовленості з радянською Росією; відносна ворожість польської політичної верхівки до союзу з УНР відображала глибокі внутрішні суперечності та різні стратегічні інтереси, що ускладнювало співпрацю між двома державами.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Verstiuk, V. Soiuz Yu. Pilsudskoho — S. Petliury 1920 r. v suchasniï ukrainiskii istoriohrafii. *Naukovi zapysky NaUKMA. T. 41: Istorychni nauky*. Kyiv, 2005. 61-65 [in Ukrainian]. [Верстюк В. Союз Ю. Пілсудського — С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії. *Наукові записки НаУКМА. Т. 41: Історичні науки*. Київ, 2005. 61—65].
2. Vidnianskyi, S. Varshavskiy dohovir 1920 r. v otsintsi suchasnoi ukrainiskoi istoriohrafii. *Ukraina dyplomatychna*. Вып. 18. Kyiv, 2017. 91-100 [in Ukrainian]. [Віднянський С. Варшавський договір 1920 р. в оцінці сучасної української історіографії. *Україна дипломатична*. Вип. 18. Київ, 2017. 91—100].

3. Hai-Nyzhnyk, P. Pereosmyslennia roli S. Petliury ta znachennia viiskovo-politychnoho soiuзу Ukrainy z Polshcheiu (1920) v suchasniі ukrainiіi istorychniі pamiatі. *Spadshchyna Pilsudskoho ta Petliury*. Kyiv, 2021. 60-78 [in Ukrainian].
[Гай-Нижник П. Переосмислення ролі С. Петлюри та значення військово-політичного союзу України з Польщею (1920) в сучасній українській історичній пам'яті. *Спадщина Пiлсудського та Петлюри*. Київ, 2021. С. 60—78].
4. Borymskyi, V. Polsko-ukrainskyi soiuз 1920 r. v ukrainiіi i polskii istoriohrafiiakh (Candidate's thesis). Cherkasy, 2015 [in Ukrainian].
[Боримський В. Польсько-український союз 1920 р. в українській і польській історіографіях: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Черкаси, 2015].
5. Derevianko, I. Ukrainsko-polski vidnosyny 1918—1921 rr.: politychnyi aspekt (Candidate's thesis). Kyiv, 2004 [in Ukrainian].
[Дерев'яно І. Українсько-польські відносини 1918—1921 рр.: політичний аспект: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 2004 [in Ukrainian].
6. Datskiv, I. Dyplomatiiа ukrainskykh derzhavnykh utvoren u zakhysti natsionalnykh interesiv: 1917—1923 rr. Ternopil, 2009. 520 s. [in Ukrainian].
[Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів: 1917—1923 рр.: Тернопіль, 2009. 520 с.].
7. Mykhailova, O. Ukraina u skhidniі politytsi Yu. Pilsudskoho (kinets 1918 r. — kviten 1920 r.). *Problemy vuvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917—1921 rr.* Kyiv, 2002. 231-254 [in Ukrainian].
[Михайлова О. Україна у східній політиці Ю. Пiлсудського (кінець 1918 р. — квітень 1920 р.). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* Київ, 2002. С. 231—254].
8. Varhatiuk, S. Zovnishnia polityka Dyrektorii UNR. (Candidate's thesis). Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Варгатюк С. Зовнішня політика Директорії УНР: Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02. Київ, 1996. 165 с.].
9. Hud, V., Holubko, V. Nelehka doroha do porozuminnia: do pytannia genezy ukrainskopol'skoho viiskovoho spivrobotnytstva (1917—1921 rr.). Lviv, 1997. 63 s. [in Ukrainian].
[Гудь Б., Голубко В. Нелегка дорога до порозуміння: до питання генези українсько-польського військового співробітництва (1917—1921 рр.). Львів, 1997. 63 с.].
10. Matiash, I. Pochatok instytutsiіnoi istorii ukrainsko-polskykh dyplomatychnykh vidnosyn. *Shliakhamy mizhderzhavnykh vzaiemyn*. Kyiv, 2019. 14-36 [in Ukrainian].
[Матяш І. Початок інституційної історії українсько-польських дипломатичних відносин. *Шляхами міждержавних взаємин*. Київ, 2019. С. 14—36].
11. Matviienko, V. Ukrainska dyplomatiiа 1917—1921 rokiv: na terenakh postimperskoi Rosii. Kyiv, 2002. 397 s. [in Ukrainian].
[Матвієнко В. Українська дипломатія 1917—1921 років: на теренах постімперської Росії. Київ, 2002. 397 с.].
12. Verstiuk, V. Soiuz Pilsudskoho — Petliury v istorii borotby za ukrainsku derzhavnist. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. № 2: 4-21 [in Ukrainian].
[Верстюк В. Союз Пiлсудського — Петлюри в історії боротьби за українську державність. *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 4—21].
13. Korolov, H. Ostannia bytva za antemurale? Ukrainsko-polskyi soiuз 1920 r. u konteksti «wilsonivskoho momentu». *Przegląd Wschodni*. Nr 61. 2020. 91-103 [in Ukrainian].
[Корольов Г. Остання битва за antemurale? Українсько-польський союз 1920 р. у контексті «вільсонівського моменту». *Przegląd Wschodni*. № 61. 2020. S. 91—103].
14. Piskun, V. Stavlennia naddniproianskykh politychnykh kil do Varshavskoi uhody. *Przegląd Wschodni*. Nr 61. 2020. 66-71 [in Ukrainian].

- [Піскун В. Ставлення наддніпрянських політичних кіл до Варшавської угоди. *Przeglad Wschodni*. № 61. 2020. S. 66—71].
15. Rukkas, A. Razom z polskym viiskom: Armia Ukrainkoï Narodnoï Respubliky 1920 r. Nizhyn, 2013. 480 s. [in Ukrainian].
[Руккас А. Разом з польським військом: Армія Української Народної Республіки 1920 р. Ніжин, 2013. 480 с.]
 16. Rukkas, A. Razem z Wojskiem Polskim: Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w 1920 r. Warszawa, 2020 [in Polish].
 17. Mykhailova, O. Polsko-ukrainskyi soiuz 1920 r.: viiskovo-hospodarcha spivpratsia na terytorii Pravoberezhnoi Ukrainy (kinets kvitnia — seredyna chervnia). *Problemy vyvchennia istorii Ukrainkoï revoliutsii 1917—1921 rr.* Kyiv, 2011. 6: 295-336 [in Ukrainian].
[Михайлова О. Польсько-український союз 1920 р.: військово-господарча співпраця на території Правобережної України (кінець квітня — середина червня). *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* Київ, 2011. Вип. 6. С. 295—336].
 18. Tynchenko, Ya. Ukrainka Armia u 1920 r. Kyiv, 2020. 244 s. [in Ukrainian].
[Тинченко Я. Українська армія у 1920 р. Київ, 2020. 244 с.]
 19. Lutyun, M. (Ed.) Ukrainko-polski vidnosyny: Novitnia doba. Lviv, 2017. 732 s. [in Ukrainian].
[Українсько-польські відносини: Новітня доба. Відп. ред. М. Литвин. Львів, 2017. 732 с.]
 20. Kulchytskyi, S. Symon Petliura: "Ya viriu i pevnyi, shcho Ukraina yak derzhava bude!". Kyiv, 2021. 672 s. [in Ukrainian].
[Кульчицький С. Симон Петлюра: «Я вірю і певний, що Україна як держава буде!». Київ, 2021. 672 с.]
 21. Lutyun, S. Symon Petliura u borotbi za samostiinu Ukrainu. Kyiv, 2018. 680 s. [in Ukrainian].
[Литвин С. Симон Петлюра у боротьбі за самостійну Україну. Київ, 2018. 680 с.]
 22. Sribniak, I. Symon Petliura na choli derzhavy ta viiska (do pytannia pro polsko-ukrainski vzaiemnyu 1919—1920 rr.). *Zbirnyk prats drugoho konkursu petliuroznavtsiv Ukrainy.* Kyiv, 1995. 137-164 [in Ukrainian].
[Срібняк І. Симон Петлюра на чолі держави та війська (до питання про польсько-українські взаємини 1919—1920 рр.). *Збірник праць другого конкурсу петлюрознавців України.* Київ, 1995. С. 137—164].
 23. Zaretska, T. Yuzef Pilsudskiy i Ukraina. Kyiv, 2007. 288 s. [in Ukrainian].
[Зарецька Т. Юзеф Пілсудський і Україна. Київ, 2007. 288 с.]
 24. Soldatenko, V. Vynnychenko i Petliura: politychni portrety revoliutsiinoï doby. Kyiv, 2007. 620 s. [in Ukrainian].
[Солдатенко В. Винниченко і Петлюра: політичні портрети революційної доби. Київ, 2007. 620 с.]
 25. Pisuliński, J. Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918—1923. Toruń, 2013. 476 s. [in Polish].
 26. Bruski, J.J. Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukraińskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w latach 1919—1924. Kraków, 2000. 600 s. [in Polish].
 27. Bruskiy, Ya.Ya. Ideia ukrainsko-polskoho soiuzu v ukrainskii politychnii dumtsi 1918—1920 rr.: pro et contra. *Ukrainskyi istorychnyi zburnal*. 2020. № 2: 22-37 [in Ukrainian].
[Брусський Я.Я. Ідея українсько-польського союзу в українській політичній думці 1918—1920 рр.: про ет контра. *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 22—37].
 28. Nowak, A. Kłęska imperium zła: Rok 1920. 2020. 368 s. [in Polish].
 29. Nowak A. Polska i trzy Rosje: Studium polityki Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 r.). Kraków, 2001. 632 s. [in Polish].

30. Legieć, J. Armia Ukraińskiej Republiki Ludowej w wojnie polsko-ukraińsko-bolszewickiej w 1920 r. Toruń, 2002. 207 s. [in Polish].
31. Szajdak, S. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 r. Warszawa, 2005. 310 s. [in Polish].
32. Karpus, Z. Wschodni sojusznicy Polski w wojnie 1920 r.: Oddziały wojskowe ukraińskie, kozackie i białoruskie w Polsce w latach 1919—1920. Toruń, 1999. 230 s. [in Polish].
33. Karpus, Z., Klimecki, M. Czas samotności: Ukraina w latach 1914—2022. Warszawa, 2022. 363 s. [in Polish].
34. Matiash, I. (Ed.) Ukraina i Polshcha: Shliakhamy mizhderzhavnykh vzaiemyn: Zb. nauk. prats z nahody 100-richchia vstanovlennia polsko-ukrainskykh dyplomatychnykh vidnosyn. Kyiv, 2019. 300 s. [in Ukrainian].
[Україна і Польща: Шляхами міждержавних взаємин: Зб. наук. праць з нагоди 100-річчя встановлення польсько-українських дипломатичних відносин. Наук. ред. І. Матяш. Київ, 2019. 300 с.]
35. Baliuk, V., Doroshko, M., Parukh, V. (Eds.) Spadshchyna Pilsudskoho ta Petliury: Mynule, sohodennia ta maibutnie partnerstva Polshchi ta Ukrainy. Kyiv, Lublin, 2021. 424 s. [in Ukrainian, in Polish].
36. Pisuliński, J., Skalski, W. (Edi.) Sojusz Piłsudski — Petlura: Dokumenty i materiały. Warszawa; Kijów, 2020. [in Polish].
37. Kowalczyk, E., Rokicki, K. (Eds.) 1920 rok — wojna światów. T. 2: Europa wobec wojny polsko-bolszewickiej. Warszawa, 2023. 608 s. [in Polish].
38. Kowalczyk, E., Rokicki, K. (Eds.) Studia przypadków w stulecie Bitwy Warszawskiej. Warszawa, 2021. 352 s. [in Polish].
39. Papakin, A. Dovhyi shliakh do soiuzu: kontakty mizh Varshavoiu ta Kyievom u 1918—1919 rr. *Intermarum: istoriia, polityka, kultura*. Zhytomyr, 2015. 2: 198-208 [in Ukrainian].
[Папакін А. Довгий шлях до союзу: контакти між Варшавою та Києвом у 1918—1919 рр. *Intermarum: історія, політика, культура*. Житомир, 2015. Вип. 2. С. 198—208].
40. Hunczak, T. Ukraine and Poland in Documents: 1918—1922. New York, 1983. 456 s.
41. Dotsenko, O. Litopys Ukrainskoi revoliutsii: Materialy i dokumenty do istorii Ukrainskoi revoliutsii. Kyiv, Lviv, 1923. T. 2. Kn. 5. 300 s. [in Ukrainian, in Polish].
[Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції. Київ, Львів, 1923. Кн. 5. 300 с.]
42. Stakhiv, M. Ukraina v dobi Dyrektorii UNR. T. 7. Scranton, 1966. 432 s. [in Ukrainian].
[Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Т. 7. Скрантон, 1966. 432 с.]
43. Dokumenty i materialy po istorii sovetsko-polskikh otnosheniy. T. II: Noyabr 1918 g. — aprel 1920 g. Moscow, 1964. 724 s. [in Russian].
[Документы и материалы по истории советско-польских отношений. Москва, 1964. Т. 2].
44. Kapustianskyi, M. Pokhid ukrainskykh armii na Kyiv — Odesu v 1919 r. (korotkyi voienno-istorychnyi ohliad). *Ukraina: 1919 rik: dokumentalno-naukove vyd.* Kyiv, 2004. 59—282 [in Ukrainian].
[Капустянський М. Похід українських армій на Київ — Одесу в 1919 р. (короткий воєнно-історичний огляд). *Україна: 1919 рік: документально-наукове вид.* Київ, 2004. С. 59—282].
45. Klimecki, M. Polsko-ukraińska wojna o Lwów i Galicję Wschodnią 1918—1919. Warszawa, 1997. 300 s. [in Polish].
46. Derevinskyi, V. Ostap Lutskyi u vyzvolnii borotbi za nezalezhnist (1918—1921). *Kraieznavstvo*. 2018. 4: 118-128 [in Ukrainian].
[Деревінський В. Остап Луцький у визвольній боротьбі за незалежність (1918—1921). *Краєзнавство*. 2018. № 4. С. 118—128].

47. Dotsenko, O. *Litopys Ukrainsoi revoliutsii: Materialy i dokumenty do istorii Ukrainsoi revoliutsii*. Kyiv; Lviv, 1923. T. 2. Kn. 4. 364 s. [in Ukrainian, in Polish].
[Доценко О. Літопис Української революції: Матеріали й документи до історії Української революції. Київ; Львів, 1923. Т. 2. Кн. 4. 364 с.]
48. Hryhoriiv, N. *Poliaky na Ukraini*. Scranton, 1936. 93 s. [in Ukrainian].
[Григорієв Н. Поляки на Україні. Скрантон, 1936. 93 с.]
49. Petliura, S. *Statti. Lysty. Dokumenty*. T. 3. Kyiv, 1999. 614 s. [in Ukrainian].
[Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Т. 3. Київ, 1999. 614 с.]
50. Petliura, S. *Statti. Lysty. Dokumenty*. T. 2. New York, 1979 [in Ukrainian].
[Петлюра С. Статті. Листи. Документи. Т. 2. Нью-Йорк, 1979. 627 с.]
51. Mazepa, I. *Ukraina v ohni i buri revoliutsii, 1917—1921*. Kyiv, 2003. 608 s. [in Ukrainian].
[Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917—1921. Київ, 2003. 608 с.]
52. Petliura, S.V. *Statti*. Kyiv, 1993. 341 s. [in Ukrainian].
[Петлюра С.В. Статті. Київ, 1993. 341 с.]
53. Verstiuk, V., Voiko, O., Purih, R. (Eds.) *Dyrektorii, Rada Narodnykh Ministriv Ukrainsoi Narodnoi Respubliki 1918—1920: Dokumenty i materialy: U 2 t.* Kyiv, 2008. T. 2. 744 s. [in Ukrainian].
[Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки 1918—1920: Документи і матеріали: У 2 т. Ред. кол.: В. Верстюк (відп. ред.), О. Бойко, Р. Пиріг, Н. Маковська та ін. Т. 2. Київ, 2008. 744 с.]
54. Doroshenko, D. *Moi spomuny pro nedavnie mynule (1914—1920)*. Kyiv, 2007. 632 s. [in Ukrainian].
[Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920). Київ, 2007. 632 с.]
55. Petliura, S. *Vybrani tvory ta dokumenty*. Kyiv, 1994. 271 s. [in Ukrainian].
[Петлюра С. Вибрані твори та документи. Київ, 1994. 271 с.]
56. Shulhyn, O. *Prokliati pytannia. Tryzub*. 1931. 1: 6-7 [in Ukrainian].
[Шульгин О. Прокляті питання. *Триzub*. 1931. Ч. 1. С. 6—7].
57. Pilsudski, J. *Pisma zbiorowe: wydanie prac dotychczas drukiem ogłoszonych*. T. 5. Warszawa, 1937. 316 s. [in Polish].
58. Verstiuk, V. *Ryzkyi myrnyi dohovir 1921 r. i zavershennia borotby za Ukrainsku Narodnu Respubliku. Problemy vyvchennia istorii Ukrainsoi revoliutsii 1917—1921 rr.* Kyiv, 2011. Vyr. 6. 337-366 [in Ukrainian].
[Верстюк В. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку. *Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.* Київ, 2011. Вип. 6. С. 337—366].

Надійшла / Received 28.05.2024

Roman TYMCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Senior Research Fellow,
Department of History of the Ukrainian Revolution 1917—1921,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
roma_timchenko@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5262-9033>

EVOLUTION OF DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN THE
UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AND THE POLISH REPUBLIC:
FROM ESTABLISHMENT TO BREAK (NOVEMBER 1918 — MARCH 1921)

The purpose is to study Ukrainian-Polish relations in the context of the international situation, to trace the development of relations between the Ukrainian People's Republic and the Polish Republic from their inception at the end of 1918 to the conclusion of the Warsaw Pact, to determine its essence and assessments by the figures of that time, and to analyze the impact on the further development of interstate relations. **The methodological basis** is the principles of historicism, scientific, problem-chronological, and historical-systemic. **The scientific novelty** lies in the systematic and detailed coverage of events, processes, and phenomena in Ukrainian-Polish relations from the establishment of consular offices in both countries to the conclusion of the Warsaw Pact and the subsequent breakdown of cooperation after the signing of the Riga Treaty in 1921. The author comprehensively analyzes the diplomatic and military-political aspects of these events, which allows for a deeper understanding of their impact on the further development of Ukrainian-Polish relations. **The main results.** The author analyzes the stages of the formation of interstate relations, identifies the main goals and objectives of establishing diplomatic cooperation for Poland and the UPR, as well as their leaders, J. Piłsudski and S. Petliura, finds out the reasons for the complication of political dialogue between the two states, reveals the main points of negotiations on the way to the conclusion of the Warsaw Pact, and investigates the reasons for its non-realization. **Conclusions.** The establishment and development of Ukrainian-Polish relations were determined by the final acts of the World War I. Poland declared state independence, and Ukraine restored the republican form of government. The former gained favor with the victorious Entente powers, while the latter tried to get rid of the odium of a satellite of the Quadruple Alliance. The realization by the leaders of both republics of the danger posed by Bolshevik Russia became a consolidating factor on the path to mutual understanding. The goals pursued by both states were significantly different. For S. Petliura, the western neighbor was not only a political but also a military ally, while for J. Piłsudski, the existence of an independent but Polish-oriented state in the east was vital to avoid having a common border with Russia. The situation was complicated by the formation of the West Ukrainian People's Republic, the Ukrainian-Polish war in Eastern Halychyna, and the existence of the Volyn Front. The unsuccessful course of Ukrainian military operations against the Bolsheviks in the first half of 1919 contributed to Ukraine's rapprochement with Poland. In turn, by signing an agreement with the UPR, Warsaw officially tried to get the UPR to give up its claims to Eastern Halychyna. The culmination of the Ukrainian-Polish diplomatic dialogue was the forced conclusion of the Warsaw Pact. However, the joint military campaign against Kyiv not only failed but also inspired a successful Red Army offensive in the western direction, causing considerable concern not only among the Polish government but also among the leaders of European states. The Riga Treaty concluded in 1921 between Poland and the Russian Socialist Federative Soviet Republic / Ukrainian Socialist Soviet Republic, effectively amounted to the denunciation of the Warsaw Pact and dashed hopes for the independence and unity of Ukraine for many years.

Keywords: *Ukrainian-Polish relations, Ukrainian People's Republic (UPR), Polish Republic, S. Petliura, J. Piłsudski, Warsaw Pact, Riga Treaty.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.140>

УДК 328.1(477)-86:327(477+438)

Василь ЯБЛОНСЬКИЙ

доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)

vy2006@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-2998-7203>

ВЗАЄМИНИ ЕКЗИЛЬНИХ УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО УРЯДІВ У РЕАЛІЯХ ЯЛТИНСЬКО-ПОТСДАМСЬКОЇ СИСТЕМИ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН НАПРИКІНЦІ 1940 — НА ПОЧАТКУ 1990-х рр.

Мета полягає в аналізі політичних концепцій екзильних урядів Української Народної Республіки та Польської Республіки щодо двосторонніх відносин і встановлення державних кордонів після проголошення їх незалежності. **Методологія** ґрунтується на застосуванні загальнонаукових і спеціально-історичних методів дослідження, в тому числі проблемно-хронологічного, історико-порівняльного, синхронного, історико-системного та ін. **Основні результати.** Обидва еміграційні уряди, як продукти своєї епохи, змушені були адаптуватися до нових умов, що виникли в результаті встановлення у світі Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин. У першу чергу це стосувалося переосмислення двосторонніх відносин у міжвоєнний період, прийняття територіальних змін і визначення нових кордонів по Другій світовій війні. Екзильний польський уряд упродовж кількох десятиліть уникав офіційних відносин із Державним центром УНР в екзилі, оскільки реорганізація останнього 1948 р. призвела до об'єднання представників різних українських земель, у тому

Цитування: Яблонський В. Взаємини екзильних українського та польського урядів у реаліях Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин наприкінці 1940 — на початку 1990-х рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 140—156. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.140>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

числі й тих, які входили до складу II Речіпосполитої. В подальшому важливим видається дослідження причин зміни політичної позиції польського еміграційного уряду, особливостей міжурядових переговорів, що призвели до підписання спільної українсько-польської декларації в листопаді 1979 р., яка проголошувала відданість добросусідським відносинам та уникала найбільш проблемних питань. Попри цей документ, польський екзильний уряд у Лондоні аж до передачі своїх повноважень демократично обраній владі Польщі у грудні 1990 р., обстоював необхідність відновлення кордонів 1939 р. **Практичне значення** досягнутих результатів полягає у встановленні ролі й місця еміграційних українського та польського урядів у процесі відновлення суверенітету й державної незалежності обох країн.

Ключові слова: екзильний уряд, УНР, Польська Республіка / II Річпосполита, Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин, політична еміграція, кордони.

Відносини між некомуністичними урядами Польської Республіки та Української Народної Республіки багато у чому визначалися їхніми успіхами в боротьбі за власний суверенітет упродовж ХХ ст. Незалежна польська держава, яка існувала з 1918 по 1939 рр., мала безумовне визнання й підтримку західних союзників та не мусила доводити своє право на самостійне існування. Уряд УНР, після втрати території перейшов на еміграційне становище і продовжив виборювати національну державність в нових умовах. Це сталося наприкінці листопада 1920 р., коли під натиском більшовицьких військ урядові інституції, армія та частина громадян були змушені переправитися через річку Збруч біля Волочиська.

До завершення Другої світової війни Державний центр УНР в екзилі мав свій осідок у трьох країнах: Польщі, Чехословаччині, Франції. Очільниками його були С. Петлюра (1920—1926 рр.) та А. Лівіцький (1926—1954 рр.). На короткий термін обов'язки президента ДЦ УНР виконував В. Прокопович (1939—1940 рр.). Найактивніше екзильний уряд працював у зовнішньополітичній, військовій, організаційній та інформаційній ділянках.

Історіографія цієї проблеми має свої особливості. Дослідження співпраці уряду УНР з польськими урядовими структурами торкаються назагал міжвоєнного періоду. Праці українських та польських фахівців стосуються окремих проблем діяльності ДЦ УНР в екзилі: внутрішньо- та зовнішньополітичної [1—9], військової [10—11], розвитку емігрантської преси [12—13], спецслужб [14], концепції прометеїзму [15] та ін. З огляду на те, що ці праці стосуються заявленої теми статті лише дотично, тому, очевидно, немає потреби в їх детальному аналізі. Певні аспекти співпраці урядів Польщі та України в екзилі в повоєнний період знайшли своє відображення в монографії В. Яблонського [16]. Зокрема йдеться про підписання урядами у вигнанні українсько-польської декларації 28 листопада 1979 р. в Лондоні. Частково згадана проблематика порушується в іншій публікації цього автора [17]. Польські дослідники діяльності «лондонського» еміграційного уряду Т. Вольша, Р. Турковський, Д. Горєцький у своїх студіях [18—20] тему співпраці з ДЦ УНР також не розглядали. Українські історики Ю. Недужко [21—23], Д. Решетченко [24—25] та інші, які вивчали діяльність Державного центру УНР в екзилі в повоєнний період, питаннями співпраці еміграційних урядів України й Польщі не цікавилися. В історіографії, принаймні вітчизняній, означена тема за-

лишається практично недослідженою. Джерельна (архівна) база статті — справи фонду 5235 «Уряд Української Народної Республіки в екзилі» ЦДАВО України, де зосереджені тематичні збірки документів, які дозволяють відновити основні підходи еміграційних урядових центрів до двосторонніх відносин.

Ще перебуваючи на власній території, Директорія УНР, попри внутрішні суперечності, налагоджувала тісні відносини з польським урядом. Квітневі, 1920 р. домовленості між двома країнами зробили цю співпрацю більш тісною, але від того моменту спостерігаємо чіткий поділ на старшого та молодшого партнерів у цьому політичному тандемі. Подальші події — перебіг воєнної кампанії 1920 р., інтернування залишків української армії, укладення Ризького мирного договору та перебування частини еміграційного уряду УНР на території Польщі до вересня 1939 р. — лише підтверджували такий статусний поділ.

Ліквідація II Речіпосполитої нацистською Німеччиною та комуністичним СРСР на початковій стадії Другої світової війни тільки формально урівняла позиції екзильних урядів. Польський провід у Лондоні, незважаючи на те, що його перестали визнавати головні західні держави, ще до середини 1950-х рр. користувався підтримкою Ватикану, Ірландії, Іспанії. Однак те, що демократичні, некомуністичні уряди обох країн змушені були існувати в еміграції, а їхні території прямо чи опосередковано контролювалися Москвою, не ставило їх у рівні умови. Після зміцнення СРСР та утворення комуністичної системи країн-сателітів, у ДЦ УНР розуміли усю складність своєї ситуації, про що, зокрема, свідчить один з аналітичних документів зовнішньополітичного «ресорту» уряду. У записці початку 1950-х рр. «Українська зовнішньополітична акція, її плян, потреби і можливості» вказувалося на основні завдання зовнішньої політики щодо відновлення незалежності України: «Українська політична акція на міжнародному форумі є, безперечно, нелегкою справою, бо приходить їй промощувати шлях українській визвольній справі серед ряду немалих труднощів, ось як: невивистачальне знання або і цілковите незнання світом української проблеми; упередження багатьох чужинецьких кіл до українських визвольних змагань, тощо, а — найголовніше — закорінені в світі ворожі нам російські, польські та, зрештою неоправдані, жидівські впливи, які ще великою мірою спричиняються до формування наставлення закордону, зокрема великопотуг заходу, до українських національно-державних аспірацій. Нелегкість нашої зовнішньополітичної акції випливає і зі складного характеру самої української проблеми»¹.

Встановлення Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин, суттєва зміна кордонів Польщі й УРСР загострила відносини між українським та польським екзильними урядами. Вони були продуктами попередньої епохи і, значною мірою, втратили свою суб'єктність. Усе це ускладнювало шлях до порозуміння, між ними були відсутні конструктивні політичні контакти, бракувало спільних принципів щодо організації об'єднаного антирадянського руху в емігра-

¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 2.

ції, не було вирішено проблему дотримання прав національних меншин у майбутньому, кардинально різнилися підходи щодо українсько-польського кордону. Остання в переліку, але не за значенням проблема брала свій початок із 1918 р. — часу постання Української Народної Республіки та II Речіпосполитої. Зрештою у ході Другої світової війни більшість українських етнографічних земель, які тимчасово контролювала Польща в 1918—1939 рр., було прилучено до УРСР.

Остаточне розмежування польських та українських земель по колишній «лінії Керзона» відбулося 16 серпня 1945 р. шляхом підписання угоди про встановлення кордону між радянським і тимчасовим урядом Польщі. Цьому кроку передували гострі та складні перемовини уряду СРСР з екзильним польським урядом, які завершилися розривом відносин з ініціативи Москви. Остання підтримала новостворений Польський комітет національного визволення як прообраз прихильної до Кремля влади, який став зручною альтернативою екзильному лондонському уряду на чолі із С. Миколайчиком. Звичайно, еміграційні провали не мали жодного впливу на встановлення повоєнних кордонів між ПР—ПНР і СРСР, але їхня позиція щодо цього мала велике символічне значення в боротьбі за ствердження незалежності своїх країн у майбутньому.

У червні 1948 р. у середовищі української політичної еміграції сталися зміни, які сформували нові умови для діяльності ДЦ УНР і суттєво вплинули на подальші взаємовідносини між польським та українським еміграційними осередками. Йдеться про реорганізацію ДЦ УНР в екзилі, в результаті чого еміграційний урядовий центр оновив свою структуру. Було утворено нові інституції — Українську національну раду (УНРаду) як еміграційний передпарламент та засновано посаду віцепрезидента. На початковому періоді в реорганізованому ДЦ було значно розширене політичне представництво. До нього ввійшли практично всі еміграційні політичні сили, за винятком гетьманців — нечисельної групи монархічного спрямування. Таким чином, у ДЦ об'єдналися політичні сили з колишнього союзного до II Речіпосполитої уряду УНР, західних українських земель і представники нової повоєнної еміграції з УРСР. Така конфігурація цілком виключала толерування позиції щодо гіпотетичних українських територіальних поступок Польщі.

І. Лисяк-Рудницький згадував у своїх спогадах ситуацію зі внутрішньополітичного життя ДЦ УНР, яка значною мірою ламала усталені стереотипи: «Лівицький згадав, що Дмитро Андрієвський, який з дорученнями УНРади є в США, висунув преглапу концепцію: “зговоритися з поляками за всяку ціну” — себто, по-перше, територіальних уступок коштом західних земель, по-друге, прийнявши якусь федераційну українсько-польську програму. Лівицький обурений цим вибриком... До цього саме на 1 листопада [1948 р.] появилася Декларація ВО (тобто «Виконного органу» — В. Я.) УНРади, що в ній стверджувався принцип соборності України» [26, С. 383]. І. Лисяк-Рудницький робив важливе зауваження: «Дивні парадокси: уенерівці стали принципіалістами у відношенні до Польщі, націоналіст Андрієвський (кол[ишній] довголітній співробітник Конавальця) відступає Львів полякам... Уявляю собі, що в Америці польські чиновники (Міколайчик) насугерували (навіяли, переконали — В. Я.) Андрієвському,

що поляки тільки за “добру ціну” будуть підтримувати українські самостійницькі аспірації, а без цього українці, мовляв, пропадуть» [26, С. 383]. І. Лисяк-Рудницький у відповіді до президента ДЦ УНР підтримав його соборницьку позицію й наголошував на тому, що попри великі труднощі все ж є шанс відстояти українську концепцію розподілу Росії (мався на увазі СРСР) без поляків, якщо взяти за союзників «литовців та чехів». Цей епізод значною мірою пояснює відсутність стабільних відносин між двома еміграційними урядами впродовж тривалого часу.

Нові реалії знаходили своє відображення в подальших аналітичних документах ДЦ УНР. У записці під назвою «Українська проблема на тлі міжнародної ситуації» (1951 р.), яка була оприлюднена на одному із засідань еміграційного передпарламенту, говорилося про те, що природні союзники України в боротьбі за відновлення її незалежності — країни, які опинилися за «залізною завісою» («Нашим гаслом є спільний фронт усіх поневолених Росією народів, як т. зв. сателітів, так і примусових членів СРСР»)². У майбутньому, на переконання авторів документа, між цими народами мали б установитися щонайменше добросусідські відносини, або, за сприятливіших умов, регіональні безпекові блоки.

Між Україною та окремими суміжними країнами (Польщею, меншою мірою Румунією, Угорщиною, Чехословаччиною), наголошували автори записки, є невирішені територіальні питання: «Ми стоїмо за територіальне розмежування між Україною та її західними сусідами на підставі етнографічного принципу. Українські західні землі ще в 1918—1919 рр. виявили волю, через своїх уповноважених репрезентантів, прилучитися до єдиної незалежної Української Республіки. Тому ми вважаємо, що на заході принаймні нинішні кордони радянської України, признані уже США і В[еликою] Британією, повинні бути базою майбутнього розмежування між Україною і її сусідами на заході. Хоч не треба забувати, що на захід від тих кордонів лежать ще території, заселені до 1945 р. українцями»³. В документі висловлювалася впевненість щодо можливості домовленостей із цими державами в майбутньому та встановлення добросусідських відносин.

Але не лише питаннями майбуття переймалися в Державному центрі УНР. Екзильний уряд відстежував події у СРСР, Польщі, заяви еміграційного польського уряду й намагався реагувати на всі кроки, які порушували, на думку урядовців, права України. Широкого публічного резонансу набула історія з добровільним обміном територіями між СРСР і Польщею. З ініціативи польського уряду 15 лютого 1951 р. у Москві було підписано двосторонній договір «про обмін ділянками державних територій площею по 480 км кв. СРСР поступався Нижньо-Устрицьким районом, трьома селами Хирівського та трьома Стрілковського районів Дрогобицької області, натомість отримував ділянку у трикутнику між річками Бут, Солокія і Гучва, на південь від Грубешова і на схід від Томашова Любельського Люблінського воєводства з містами Белз та Кристинопіль (нині Червоноград — *В. Я.*)». Постфактум причини обміну офіційно пояс-

² Там само. Арк. 47.

³ Там само.

нювалися «економічним тяжінням» переданих районів до відповідних територій інших держав. Справжніми ж мотивами слід уважати наміри польської влади збудувати Солинську ГЕС, яка задовольнила б енергетичні потреби регіону [27]. При розгляді цього питання не треба забувати про те, що в результаті цього обміну СРСР отримував чималий кам'яновугільний басейн. Тому питання щодо ініціатора даного кроку залишається відкритим.

В одному з листів від 23 травня 1951 р. до керівництва ресорту закордонних справ йшлося про те, що «22 травня о год. 12.46 швейцарське радіо подало, що на домагання Варшави дійшло до угоди між СРСР та Польщею про відступлення Польщі Дрогобича в заміну за якусь частину Люблинщини. Угоду підписали Вишинський та Залеський⁴ [...] коли ця звістка потвердиться, ВО УНРади має виступити з протестом проти зміни держаних кордонів України ціною української нафти»⁵. Попри викривлену «залізною завісою» інформацію та з тримісячним запізненням, уряд УНР в екзилі намагався реагувати на ситуацію. Українська еміграційна преса також не оминала своєю увагою ці події. Часопис «Свобода», який видавався у США, відреагував цілою низкою критичних публікацій [28].

У ресорті закордонних справ цією історією опікувався згаданий вище Д. Андрієвський — колишній консул УНР у Швейцарії, член УНРади та проводу ОУН. За його свідченнями, матеріали для роботи доводилося збирати в редакціях часописів, бібліотеках, приватних архівах. «Тим не менше, — писав він до невстановленого адресата, — я думаю над текстом ноти (до польського та радянського урядів — В. Я.) і не виключено, що я його уложу бодай схематично, щоб пізніше заповнити схему точними даними... Хочу вірити, що цим разом не станеться, як з листом до Стассена⁶ і моя праця не піде на марне»⁷. Схоже на те, що ця праця таки виявилася марною, оскільки не вдалося відшукати продовження сюжету з нотою — ані в офіційних звітах органів ДЦ, ані в тогочасній пресі.

Керівник ресорту закордонних справ С. Витвицький підтримував постійні зв'язки з відділом Держдепартаменту у справах СРСР та комісіями у закордонних справах Сенату й Палати представників Конгресу США. «Зокрема, коли в американському Конгресі вирінуло питання ревізії Ялтинського договору і коли з того приводу впливові польські політичні кола в Америці і польський уряд в Лондоні підняли завзяту акцію в цілі анулювання згоди американського уряду на включення Галичини та Волині до території України (т. зв. лінія Керзона) д[окто]р Витвицький відбув низку розмов з американськими сенаторами і конгресменами, між іншим з головою сенатської комісії для закордонних справ Александром Вайлі (таких розмов відбув понад 20)» [30. С. 272]. Метою цих консультацій став

⁴ Прізвище А. Залеського вказане помилково. Насправді договір із польського боку підписав перший віцепрем'єр уряду ПНР А. Завадський.

⁵ ЦДАВО України. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 34.

⁶ Очевидно, йшлося про спробу заручитися підтримкою одного з провідних тогочасних діячів Республіканської партії США, президента Пенсільванського університету Гарольда Стассена.

⁷ ЦДАВО України. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 34.

захист територіальної цілісності України в повоєнних кордонах. Зрештою обидві комісії відмовилися щодо подальшого розгляду претензій із польського боку.

Такому рішенням сприяла й інформаційна робота еміграційного українського осередку. Було підготовлено окрему доповідь до урядів західних держав та до Генасамблеї ООН про «безпідставність польських посягань на територію Галичини й Волині. Цей доклад був опісля виданий окремою друкованою брошурою та широко розповсюджений» [29, С. 23]. У доповіді вміщено окрему заяву про нечинність Варшавського договору від 20 квітня 1920 р. Її підписали тодішній президент ДЦ УНР А. Лівичський, голова УНРади Б. Іваницький, очільник уряду І. Мазепа та керівник ресорту закордонних справ С. Витвицький. Певний символізм простежувався в тому, що активну участь у подіях 1920 й 1951 рр. брав саме А. Лівичський — ексміністр закордонних справ УНР і президент ДЦ УНР в екзилі.

Різні підходи до питання українсько-польського кордону призвели до згортання сталої офіційної співпраці українців із польським еміграційним урядом та іншими польськими політичними структурами. Однак, як наголошувалося в доповіді виконувача обов'язків голови уряду С. Довгаля, «польські офіційні кола все-таки не минали нагоди, щоби підкреслити своє коректне ставлення до українських державницьких змагань. Керівник ресорту за час свого побуту у США підтримував контакт з представником польського екзильного руху, діючим у Вашингтоні» [29, С. 23]. Українські урядовці також відзначали висловлені польською стороною співчуття щодо смерті голови уряду С. Барана та президента А. Лівичського. Крім того, польська редакція радіостанції «Вільна Європа» підготувала чотири передачі про Переяславську угоду 1654 р., основою для яких стали українські журналістські матеріали [30, С. 275].

Українські урядовці наголошували на важливості відновлення нормальної співпраці з польськими еміграційними структурами. Так, на початку 1952 р. українські, польські та угорські ветеранські структури заснували в Парижі Федерацію колишніх вояків Середньої і Східної Європи. Серед іншого, в ресорті військових справ ДЦ УНР відзначали, що «знайдено спільну мову з поляками, які підписали протокол, в якому зазначено, що основоположники визнають незаперечне право кожного народу Центральної і Східної Європи на незалежність і на фактичну суверенність на його етнографічній території» [29, С. 37].

В уже згаданому раніше аналітичному документі зовнішньополітичного ресорту уряду йшлося також про те, що після позбавлення «опіки» з боку Кремля «з поляками прийдеться нам з великими труднощами полагоджувати наш територіальний конфлікт [...] і невідомо, чи ми з ними дійдемо до якогось порозуміння. Це найбільше буде залежати від того, чи польське громадянство в краю (тобто в Польщі — В. Я.) настільки буде політично зріле й реальне, що в обопільному інтересі — польському і українському — визнає етнографічний принцип за базу територіального розмежування між Україною і Польщею, тобто теперішню лінію Керзона, з віддачею Україні теж Лемківщини і української частини Холмщини і Підляшшя»⁸.

⁸ Там само. Арк. 5.

Наступного десятиліття не сталося кардинальних змін в українсько-польських відносинах на еміграції. Новобраний голова ВО ДЦ УНР М. Лівіцький, щоразу перебуваючи в Лондоні мав консультації з польськими еміграційними структурами: Радою національної єдності та представниками польського уряду президента А. Залеського. За оцінкою українських еміграційних дипломатів, ці контакти спричинилися, очевидно, до того, що 1966 р. у столиці Британії постало Українсько-польське товариство. Однак, за свідченнями того ж джерела, розпочаті наприкінці 1950-х рр. «розмови голови ВО з польськими екзильними чинниками до цього часу не дали політичних результатів. Поляки стримуються від ближчих політичних взаємин з українцями правдоподібно з двох причин: 1. Вони все ще не хочуть офіційно відмовитися від своїх претензій на західні українські землі. 2. Вони вважають, що їхнє правно-міжнародне становище (з огляду на те, що Польщу не влучено до Советського Союзу) краще за становище України, а тому тісніша співпраця з українцями в політичній площині може їм зашкодити»⁹.

Також немає документальних свідчень, які підтверджували б прогрес у розвитку відносин між двома екзильними урядами в 1970-х рр. Навіть проведення у грудні 1972 р. в Лондоні VII сесії УНРади (вперше з часу її утворення захід відбувся за межами ФРН) не зблизило позиції цих структур. Підтвердження можемо знайти в резолюціях VII та VIII сесій екзильного передпарламенту УНР. Так, у рішеннях лондонської сесії ДЦ УНР ішлося лише про «солідарність з жертвами останніх заворушень польського робітництва» [30, С. 650] та про потребу «нав'язувати контакти з усіма тими чужинецькими силами і чинниками, які діють проти російсько-советського імперіялізму — незалежно від їх ідеологічних чи внутрішньоустроєвих побудов» [30, С. 654].

У рішенні VIII сесії, яка відбулася у червні 1979 р., присутня лише констатація необхідності співпраці: «Сесія доручає органам ДЦ УНР далі вести інформаційну акцію в урядах, політичних і громадсько-суспільних колах держав вільного світу та втримувати зв'язки й співробітництво з екзильними урядами поневолених народів» [30, С. 685]. Очевидно, що крім ідеологічних застережень, не останню роль тут відігравали певні проблеми внутрішньополітичного та організаційного характеру — як у польському, так і в українському урядах у вигнанні, характерні для політичної еміграції у цілому. Йдеться, насамперед, про проблеми, викликані розколом 1954 р. в польському еміграційному середовищі, надмірну концентрацію влади українським президентом в екзилі в 1970-х рр., втрату підтримки з боку частини національних діаспор та ін.

З іншого боку, обом урядам потрібні були успіхи у міжнародній сфері. Непублічні перемовини та консультації їх представників призвели до справжнього прориву в українсько-польських відносинах на еміграції. 28 листопада 1979 р. було підписано спільну декларацію. Як стверджувалося в офіційному органі ДЦ УНР «Бюлетені Українського інформаційного бюро», це відбулося в Лондоні «внаслідок пересправ (консультацій — *В. Я.*) і виміни поглядів поміж урядом

⁹ Там само. Спр. 372. Арк. 14 зв. — 15.

Української Народної Республіки в екзилі і екзильним урядом Річипосполитої Польської» [31]. Документ з українського боку підписали президент М. Лівіцький, голова уряду Т. Леонтій і керівник ресорту зовнішніх справ Я. Рудницький. Із польського — президент Е. Рачинський, голова ради міністрів К. Саббат та заступник міністра закордонних справ Т. Ляско [32]. Ми не можемо говорити про те, що позиція польської сторони кардинально змінилася й вона зініціювала цю угоду, або, принаймні, погодилася на перемовини. Очевидно, було ухвалене компромісне рішення, яке виносило всі дискусійні питання, в тому числі кордонів, «за дужки». Крім того, до керівництва польським еміграційним центром прийшли нові політичні гравці, які розуміли важливість польсько-українського союзу в боротьбі з Кремлем. Досягнення такого результату стало можливим після прояву політичної волі насамперед президентів М. Лівіцького та Е. Рачинського.

Бажання виробити спільні підходи у зовнішньополітичній діяльності продемонстрував сам текст декларації: «Обидві сторони, після виміни поглядів і обговоривши міжнародню ситуацію в їхніх країнах, рішили підписати дану декларацію, яка встановлює їх узгіднені погляди [...] Панування Москви над європейськими народами в кордонах і поза кордонами Советського Союзу ставить ті народи перед спільною метою визволення з-під гніту советського імперіялізму, що загрожує їх розвиткові і майбутності» [31]. Далі йшлося про те, що в інтересах України й Польщі свобода та незалежність усіх європейських народів, які ведуть боротьбу проти радянського колоніалізму. Тому замість кремлівського панування на теренах цих країн повинна бути встановлена «солідарність і демократична рівність вільних народів, суспільна справедливість та пошанування прав народу і людини». Солідарність надзвичайно важлива, оскільки без неї — на переконання підписантів — неможливо зберегти отримані свободу й незалежність. Солідарність є також необхідною умовою для політичної стабілізації цієї частини Європи і її відносин із зовнішнім світом. У заключній частині декларації містилося важливе твердження про те, «що в життєвому інтересі українського народу і польського народу, що є відвічними сусідами, а тепер позбавлені свободи і незалежного буття, є виборення і тривале забезпечення державного життя вільних і незалежних України та Польщі. Обидва уряди вважають за потрібне утримування взаємних контактів для скріплення співпраці» [31].

Ця рамкова угода на ціле десятиліття стала тим документом, який дозволяв комунікувати екзильним урядам. Для уможливлення такого співробітництва, як уже зазначалося, в ньому навіть не згадувалося найбільш дражливе питання повоєнного розвитку — кордони Польщі й України. Дух документа, однак, був спрямований на подальші добросусідські відносини. Але навіть такий загальний акт час від часу викликав несприйняття та критику як серед польського, так і серед українського політикуму.

В польській еміграційній пресі у грудні 1986 р. з'явилася заява міністра закордонних справ еміграційного уряду З. Шкоп'яка, котрий критикував ту частину польського політикуму, яка визнавала наявні східні кордони Польщі. Він оголошував такий підхід шкідливим і наполягав на необхідності встановлення

кордонів згідно з Ризьким договором 1921 р. [33]. Проти цієї заяви відразу виступив Провід українських націоналістів, а позицію уряду ДЦ УНР він піддав критиці через те, «що відповідальні чинники не засудили того становища польських шовіністів і не подали того становища до відома українського громадянства»¹⁰. Досить іронічно поставився до ідей З. Шкоп'яка тодішній польський інтелектуал Є. Таргальський («Юзеф Дарський»), який на шпальтах паризької «Культури» писав, що у «Варшаві ніхто не переймається світлими порадами з Лондона» [34, С. 108]. У цей час Є. Таргальський перебував в еміграції у Франції, де, співпрацюючи з часописом Є. Гедройця, опікувався українськими, білоруськими та литовськими питаннями.

Згадана заява міністра З. Шкоп'яка була ініціативою польської сторони і стала несподіванкою для українців. Як згадується в одному з листів до президента М. Лівіцького¹¹, «перебуваючи у Канаді я говорив про це (заяву З. Шкоп'яка — В. Я.) телефонічно з проф. Я. Рудницьким, як головним “архітектором” цілої низки зустрічей і декларацій між ДЦ УНР і польським екзильним урядом. На моє здивування, він про це не був поінформований і просив мене переслати йому копію того тексту звідомлення п. З. Шкоп'яка»¹². На урядовому засіданні, яке проходило 15—16 травня 1987 р., було обговорено поточний стан українсько-польських відносин, зокрема й між екзильними урядами УНР та II Речіпосполитої. Розмови відбувалися на основі документів, наданих президентом ДЦ УНР М. Лівіцьким і керівником уряду Я. Рудницьким. До слова, останній свого часу був міністром закордонних справ, головою уряду ДЦ УНР, президентом Української вільної академії наук, поєднуючи при цьому активну політичну діяльність із науковою у царині мово- й літературознавства.

Уряд ДЦ УНР не робив поспішних висновків і намагався не загострювати двосторонні відносини, налагодження яких давалося важкою ціною. Було ухвалене рішення щодо незмінності підтримки декларації 1979 р. про співпрацю обох урядів у спільній боротьбі проти російського комунізму та відновлення незалежності України й Польщі. «Приймаючи теперішні кордони між Польщею та Україною як незадовільні для обох сторін, уряд УНРеспубліки в екзилі стоїть на становищі, що їхня остаточна розв'язка буде вислідом мирних переговорів вільних, суверенних держав України і Польщі, їхніх урядів та ратифікації цих кордонів їхніми вільно обраними парламентами на рідних землях»¹³. У своєму рішенні уряд, у тому числі, керувався результатами багатосторонньої екзильної міжурядової наради у Відні від 5 листопада 1986 р. у «справі відкладення всіх територіальних дискусій між поневоленими Москвою народами Центрально-Східної Європи на час після відтискання (відновлення — В. Я.) ними повної національної суверенності»¹⁴.

¹⁰ Там само. Спр. 1016. Арк. 10.

¹¹ Із великою вірогідністю, авторства Михайла Воскобійника.

¹² ЦДАВО України. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 24.

¹³ Там само. Арк. 9.

¹⁴ Там само.

На відміну від ОУН та радикального крила польського уряду більш виваженої позиції дотримувалася низка поміркованих польських та українських партійних структур¹⁵, які в березні 1987 р. в Парижі підписали спільну заяву про українсько-польську співпрацю. Документ стосувався важливих питань двосторонніх взаємин: політичного та міжнародного співробітництва, незмінності кордонів, дотримання прав національних меншин в Україні й Польщі. Основоположною ідеєю заяви стало визнання співпраці між українським і польським народами життєвою необхідністю¹⁶. З огляду на це, сторони-підписанти визнавали наявні кордони між ПНР та УРСР, і були переконані, що їх слід зберегти для майбутніх незалежних держав Польщі й України. Висловлювалася впевненість у тому, що парламенти незалежних країн узаконять ці кордони. Задля цього сторони зобов'язувалися перешкоджати у своїх національних суспільствах і політичній діяльності проявам територіальних претензій стосовно партнерів. Підтримувалося створення в Польщі Українською католицькою церквою¹⁷ власної єпархії на чолі з єпископом; вимоги українців у Польщі, які були депортовані комуністичною владою, щодо їх повернення на свої історичні землі; беззастережно підтримувалося право поляків в Україні на власну систему освіти й національного розвитку. Підписанти були переконані, що лише «спільна боротьба українців і поляків, та других народів між Балтикою та Чорним морем дозволить їм здобути знову вільні і незалежні держави»¹⁸. Слід також відзначити, що подібні наміри про співробітництво були озвучені в українсько-польсько-литовській партійній декларації¹⁹ від 14 березня 1987 р.²⁰

Подальше міжурядове спілкування в наступні роки призвело до обміну запевненнями у відданості ідеалам свободи, добросусідства та положенням українсько-польської декларації від 28 листопада 1979 р. Польський уряд у Лондоні навіть підготував окрему «ювілейну» декларацію від 28 листопада 1989 р., однак вона так і залишилася проектом²¹. Свою оцінку декларації у газеті «Свобода» подав один із найбільших прихильників українсько-польської співпраці на урядовому рівні прем'єр Я. Рудницький. Показовими, на його думку, стали події з'їзду представників уряду П Речіпосполитої у світі, який відбувся у столиці Британії у вересні 1988 р. Частина учасників цього заходу намагалася внести до порядку денного «справу Східної Малопольщі». «У відповідь на це міністер закордонних справ РП проф. З. Шкоп'як виразно заявив, що уряд РП притриму-

¹⁵ Ідеться про Конфедерацію українських політичних партій та організацій (КУППО), а також польські Ліберально-демократичну партію «Незалежність» (Liberalno-Demokratyczna Partia "Nierpodległość"), організацію «Самостійність — справедливість — незалежність» («Wolność — Sprawiedliwość — Niepodległość»).

¹⁶ ЦДАВО України. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 13.

¹⁷ Офіційна назва Української греко-католицької церкви в 1957—1991 рр.

¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 18.

¹⁹ Документ підписали КУППО, Ліберально-демократична партія «Незалежність» та Верховний комітет визволення Литви (Vyriausiasis Lietuvos išlaisvinimo komitetas, VLIK).

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 5235. Оп. 1. Спр. 1016. Арк. 14.

²¹ Там само. Арк. 35.

ється не тільки Деклярації з 1979 року, але й віденського домовлення 1986 року. Те саме повторяв кількакратно св. п. президент К. Саббат, зокрема в часі нашого останнього побачення 30-го жовтня 1988 року в Лондоні» [35].

Польський еміграційний уряд, а надто міністр закордонних справ, також не завжди погоджувався з позицією нової посткомуністичної влади у Варшаві. Так, після того, як очільник зовнішньополітичного відомства Республіки Польща К. Скубішевський на прес-конференції в Лондоні 10 травня 1990 р. заявив про відсутність претензій щодо східних кордонів, 14 травня міністр З. Шкоп як озвучив окрему позицію уряду у вигнанні. У ній, зокрема, йшлося про пакт Ріббентропа — Молотова, рішення Ялтинської конференції 1945 р. та про чинність кордонів Польщі згідно з Ризьким договором 1921 р. Наприкінці заяви говорилося, що рішення стосовно зміни кордонів стануть чинними лише після рішень вільних і суверенних парламентів обох держав [36]. Практично відразу після цих заяв, 11 червня 1990 р., президент ДЦ УНР М. Плав'юк відбув із візитом до Лондона, де зустрівся з президентом Р. Качоровським, прем'єром Е. Щепаником, міністром інформації В. Хорошевським. Міністр закордонних справ на зустрічі був відсутній, оскільки, за офіційною інформацією, перебував поза межами Британії. Сторони висловили відданість положенням декларації 1979 р. та впевненість у подальшому розвитку українсько-польських взаємин²².

Відсутність офіційного спростування заяви від 14 травня 1990 р. змусила президента ДЦ УНР звернутися з листом до президента Польщі в екзилі Р. Качоровського. М. Плав'юк посилався на попередні домовленості щодо дотримання прав меншин, на основі фактичного стану на той момент. Крім того, він наголошував на тому факті, що ДЦ УНР в екзилі не вважає чинним Ризький договір 1921 р., «який у своїх наслідках був трагічним не лише для України в 1921 р. але також і для Польщі. Це зрозуміли патріоти обох наших народів, які стали на становищі, що сучасні кордони між Польщею і Україною не є перепорою для польсько-української співпраці. Це становище обстоює і теперішній уряд Польщі у Варшаві. З такими інтенціями була підписана більш чим 10 років тому декларація екзильних центрів Польщі і України»²³.

Далі президент ДЦ УНР звертав увагу свого візаві на те, що прагнення повернення до кордонів 1921 р. не лише нереальне у сучасному світі, але й може призвести до відновлення політики тих польських політичних сил, які воліли йти на конфлікти та зіткнення з українцями, відкидаючи шанс на рівноправну співпрацю. Резюмуючи, М. Плав'юк закликав Р. Качоровського вплинути на польський уряд для повернення до конструктивної позиції. З метою поновлення діалогу, до Лондона з робочою поїздкою був відряджений голова уряду УНР в екзилі І. Самійленко. До того часу українські урядові структури брали на себе зобов'язання утримуватися від публічних коментарів у цій справі²⁴.

²² Там само. Арк. 40.

²³ Там само. Арк. 42.

²⁴ Там само. Арк. 43.

Лист-відповідь від Р. Качоровського датований 8 грудня 1990 р. В ньому не було прямої відповіді щодо Ризького договору, проте вчергове прозвучали запевнення щодо відданості положенням декларації 1979 р. і непорушності кордонів до рішень майбутніх незалежних парламентів Польщі та України²⁵. Ті самі тези прозвучали й на зустрічі вищих урядових посадових осіб польської еміграції з І. Самійленком у Лондоні 16 листопада 1990 р.²⁶ Польський екзильний уряд залишався вірним своїм, уже давно не чинним, міжнародним зобов'язанням.

Доба еміграційних урядів добігала кінця. Через місяць, 18 грудня 1990 р., після 50-літнього перебування у вигнанні, польський уряд у Варшаві передав державні клейноди та печатки новообраному президентові Республіки Польща Л. Валенсі. ДЦ УНР привітав польський народ із цією історичною подією [37]. Так закінчилися повоєнні відносини польського та українського урядів у вигнанні. Державний центр Української Народної Республіки припинив своє існування менш ніж за два роки після цієї події — 22 серпня 1992 р. в Києві, в першу річницю проголошення незалежності України.

* * *

Встановлення Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин кардинально змінило умови діяльності екзильних урядів України й Польщі. Польський осередок у Лондоні втратив підтримку та визнання вчорашніх союзників, оскільки країни Заходу погодилися на сталінські пропозиції щодо сфер впливу в Європі. Водночас уряд УНР у вигнанні зумів заручитися підтримкою українських політичних сил еміграції щодо необхідності об'єднання на базі ДЦ УНР в екзилі. В 1948 р. за участі практично всіх основних політичних гравців було проведено реорганізацію ДЦ УНР.

Відразу по Другій світовій війні польський уряд намагався переконати політичні кола у США та інших країнах у необхідності перегляду нових кордонів і повернення до міжвоєнного статус-кво. У цей же час відбулася невдала спроба з польського боку встановити «патронат» над зовнішньою політикою українського еміграційного уряду. Через ці події впродовж наступних трьох десятиліть між українським та польським осередками практично не відбувалося офіційної комунікації, попри збереження загального позитивного нейтралітету. Крім того, спостерігалось зменшення впливу екзильних урядів на життя діаспор: польського — з 1954 р., українського — у другій половині 1960 — першій половині 1980-х рр. Водночас український уряд досить активно реагував у публічному просторі та в перемовинах з офіційними чинниками третіх країн на реальні зміни чи плани щодо українсько-польських кордонів.

Якісні зрушення у відносинах між польським та українськими урядами у вигнанні настали в листопаді 1979 р. з підписанням двосторонньої декларації. Це був рамковий документ, який закликав до координації та солідарності в боротьбі

²⁵ Там само. Арк. 60—61.

²⁶ Там само. Арк. 55.

зі спільним ворогом — СРСР, відкладаючи спірні питання на період, коли обидва народи відновлять власну незалежність. Декларація стала тією основою, яка дозволяла знаходити порозуміння в непростих українсько-польських відносинах.

Проте навіть після підписання цього документа та встановлення тісніших відносин питання кордонів час від часу ставало «каменем спотикання» в загалом рівних відносинах. Український еміграційний уряд констатував «невдоволеність обох сторін» наявними кордонами, однак схилявся до їх визнання. Польський натомість наполягав на кордонах 1921—1939 рр., утім наголошуючи, що змінити їх зможуть лише парламенти нових незалежних Польщі й України. Характерно, що свою позицію польський уряд у вигнанні протиставляв позиції першого посткомуністичного уряду Республіки Польща, який визнавав повоєнні кордони в Європі. Подібні заяви уряду Е. Щепаника викликали нарікання не лише української сторони, але й польських політичних і громадських кіл. Однак польський уряд у вигнанні, зберігаючи власну політичну традицію, не змінив позиції з цього питання аж до припинення своєї діяльності у грудні 1990 р.

У подальших розвідках із заявленої в назві статті проблематики важливо було б розкрити деякі питання, що не знайшли свого вирішення тут. Зокрема зусилля української та польської сторін у другій половині 1940 — на початку 1950-х рр. у США щодо врегулювання українсько-польських кордонів, перемовини стосовно вироблення спільних зовнішньополітичних підходів еміграційних урядів, процес підготовки та підписання українсько-польської декларації 1979 р. тощо. З огляду на важливість українсько-польських відносин у ХХ ст. й на сучасному етапі, існує нагальна необхідність проведення подальших студійовань.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Troshchynskiy, V. Mizhvoienna ukrainska emihratsiia v Yevropi yak istorychne i sotsialno-politychne yavyshe. Kyiv, 1994 [in Ukrainian]. [Трощинський В. Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. Київ, 1994. 260 с.]
2. Bruski, J. Petlurowcy: Centrum państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919—1924). Kraków, 2000 [in Polish].
3. Piskun, V. Politychnyi vybir ukrainskoi emihratsii (20-ti rr. XX st.). Kyiv, 2006 [in Ukrainian]. [Піскун В. Політичний вибір української еміграції (20-ті рр. ХХ ст.). Київ, 2006. 672 с.]
4. Pisuliński, J. Centrum państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie w polskiej polityce zagranicznej po 1926 r. *Istorychnyi arkhiv: Naukovi studii*. Mykolaiv, 2010. 5: 120-124 [in Polish].
5. Pisuliński, J. Nie tylko Petlura: Kwestia ukraińska w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918—1923. Toruń, 2013 [in Polish].
6. Potocki, R. Ukrainie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920—1939). *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze*. 1996. 3: 190-206 [in Polish].
7. Wiszka, E. Emigracja ukraińska w Polsce 1920—1939. Toruń, 2004 [in Polish].
8. Yablonskyi, V. Diialnist uriadu DTs UNR v ekzyli v Lizi Natsii (1920-ti — pochatok 1930-kh rr.). *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Seriia «Istorychni nauky»*. 2020. 2: 77-8. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4016/4266> [in Ukrainian]. [Яблонський В. Діяльність уряду ДЦ УНР в екзилі в Лізі Націй (1920-ті — початок

- 1930-х рр.). *Вісник Черкаського університету. Серія «Історичні науки»*. 2020. № 2. С. 77—83. <https://history-ejournal.cdu.edu.ua/article/view/4016/4266>].
9. Yablonskyi, V. Ideia sobornosti v suspilno-politychnii diialnosti Derzhavnoho tsentru UNR u 1920—1930 rr. *Yevropejski istorychni studii*. 2020. 17: 166-182. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.10> [in Ukrainian].
[Яблонський В. Ідея соборності в суспільно-політичній діяльності Державного центру УНР у 1920—1930 рр. *Європейські історичні студії*. 2020. № 17. С. 166—182. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2020.17.10>].
 10. Kolanczuk, A. Zolnierze armii Ukrainiskiej Republiki Ludowej internowani w Polsce (1920—1924). *Polska i Ukraina: Sojusz 1920 r. i jego następstwa*. Toruń, 1997. 274—307 [in Polish].
 11. Sribniak, I.V. Viiskova diialnist uriadu UNR v ekzyli (1921—1923 rr.) (Candidate's thesis). Kyiv, 1995 [in Ukrainian].
[Срібняк І.В. Військова діяльність уряду УНР в екзилі (1921—1923 рр.): Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1995. 216 с.].
 12. Bohuslavskiy, O. Prasa mizhvoiennoi politychnoi emihratsii i borotba za nezalezhnist Ukrainy: istorychni shliakh, dosvid, dyskussii. Zaporizhzhia, 2008 [in Ukrainian].
[Богуславський О. Преса міжвоєнної політичної еміграції і боротьба за незалежність України: історичний шлях, досвід, дискусії. Запоріжжя, 2008. 452 с.].
 13. Wiszka, E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920—1939. Toruń, 2000 [in Polish].
 14. Sidak, V.S., Vronska, T.V. Spetssluzhba derzhavy bez terytorii: liudy, podii, fakty (Viiskova rozvidka ta kontrozvidka DTs UNR v ekzyli 1926—1936 rr.). Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти (Військова розвідка та контррозвідка ДЦ УНР в екзилі 1926—1936 рр.). Київ, 2003. 240 с.].
 15. Bruski, J. Między prometeizmem a realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921—1926. Kraków, 2010 [in Polish].
 16. Yablonskyi, V. Derzhavnyi tsestr UNR v ekzyli: idei, borotba, tradytsiia (1921—1992 rr.). Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Яблонський В. Державний центр УНР в екзилі: ідеї, боротьба, традиція (1921—1992 рр.). Київ, 2020. 648 с.].
 17. Jablonskyj, W. Kwestia uregulowania relacji polsko-ukraińskich w polityce Centrum Państwowego URL na wychodźstwie w latach 1948—1990. *Przegląd Archiwalny Instytutu Pamięci Narodowej*. T. 15. Warszawa, 2022. 229—244 [in Polish].
 18. Wolsza, T. Rząd RP na obczyźnie wobec wydarzeń w kraju 1945—1950. Warszawa, 1998 [in Polish].
 19. Turkowski, R. Parlamentaryzm polski na uchodźstwie, 1971—1991: po zjednoczeniu emigracji polskiej w Londynie. Warszawa, 2002 [in Polish].
 20. Górecki, D. Polskie naczelne władze państwowe na uchodźstwie w latach 1939—1990. Warszawa, 2002 [in Polish].
 21. Neduzhko, Yu. Derzhavnyi tsestr Ukrainskoi Narodnoi Respubliki v ekzyli (druha polovyna 40-kh — 50-ti rr. XX st.). Lutsk, 2007 [in Ukrainian].
[Недужко Ю. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (друга половина 40-х — 50-ті рр. XX ст.). Луцьк, 2007. 90 с.].
 22. Neduzhko, Yu. Mizhnarodna diialnist Derzhavnoho tsentru UNR v ekzyli naprykintsi 40-kh — na pochatku 50-kh rr. XX st. *Borysten*. 2005. 12: 14-16 [in Ukrainian].
[Недужко Ю. Міжнародна діяльність Державного центру УНР в екзилі наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. XX ст. *Бористен*. 2005. 12. С. 14—16].
 23. Neduzhko, Yu. Ukrainska diaspora v protsesi vidnovlennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (seredyna 40-kh — pochatok 90-kh rr. XX st.). Lutsk, 2009 [in Ukrainian].

- [Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х — початок 90-х рр. XX ст.). Луцьк, 2009. 620 с.].
24. Reshetchenko, D.V. Derzhavnyi tsentr Ukrainskoi Narodnoi Respubliki v ekzyli (za fondamy TsDAZU). *Visnyk Tsentralnogo derzhavnogo arkhivu zarubizhnoi ukrainiky*. 2014. 3: 162-178 [in Ukrainian].
[Решетченко Д.В. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (за фондами ЦДАЗУ). *Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки*. 2014. Вип. 3. С. 162—178].
25. Reshetchenko, D. Derzhavnyi tsentr Ukrainskoi Narodnoi Respubliki v ekzyli: peredumovy reorhanizatsii (1945—1948 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2018. 3: 111-123 [in Ukrainian].
[Решетченко Д. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945—1948 рр.). *Український історичний журнал*. 2018. № 3. С. 111—123].
26. Lysiak-Rudnytskyi, I. Shchodennyky. Kyiv, 2019 [in Ukrainian].
[Лисяк-Рудницький І. Щоденники. Київ, 2019. 696 с.].
27. Kgrupna, V. Radiansko-polskyi obmin terytoriiamy. *Tsei den v istorii*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0215T/> [in Ukrainian].
[Крупина В. Радянсько-польський обмін територіями. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0215T/> (дата звернення: 25.02.2024)].
28. Moskva i Varshava zнову torhuiut ukrainskymy zemliamy. *Svoboda*. 24 trav. 1951. Ch. 120 [in Ukrainian]; Kraiut ukrainski zemli. *Svoboda*. 26 trav. 1951. Ch. 122 [in Ukrainian]; Nemyron, N. Zmina kordoniv Ukrainy i Polshchi. *Svoboda*. 9 cherv. 1951. Ch. 133 [in Ukrainian]; Podrobytsi moskovsko-polskoi torhivli ukrainskymy zemliamy. *Svoboda*. 12 cherv. 1951. Ch. 135 [in Ukrainian].
[Москва і Варшава знову торгують українськими землями. *Свобода*. 24 трав. 1951. Ч. 120; Крають українські землі. *Свобода*. 26 трав. 1951. Ч. 122; Немирон Н. Зміна кордонів України і Польщі. *Свобода*. 9 черв. 1951. Ч. 133; Подобиці московсько-польської торгівлі українськими землями. *Свобода*. 12 черв. 1951. Ч. 135].
29. Tretia sesia Ukrainskoi Natsionalnoi Rady (6—12 bereznia 1954 r.): Materiialy i dokumenty. Na chuzhyni, 1954 [in Ukrainian].
[Третя сесія Української Національної Ради (6—12 березня 1954 р.): Матеріали і документи. На чужині, 1954. 63 с.].
30. Yablonskyi, V. (Comp.) Ukrainskyi parlamentaryzm na emihratsii. Derzhavnyi tsentr UNR: dokumenty i materialy: 1920—1992. Kyiv, 2012 [in Ukrainian].
[Український парламентаризм на еміграції. Державний центр УНР: документи і матеріали: 1920—1992. Упор. В. Яблонський. Київ, 2012. 812 с.].
31. Biuletен Ukrainskoho informatsiinoho biuro. 1979. 29 lyst. Ch. 8-319 [in Ukrainian].
[Бюлетень Українського інформаційного бюро. 1979. 29 лист. Ч. 8-319. С. 8].
32. Ekzylni uriady UNR i Richypospolytoi Polskoi pidpysaly spilnu Deklaratsiiu. *Svoboda*. 1979. 7 hrud. Ch. 278 [in Ukrainian].
[Екзильні уряди УНР і Річипосполитої Польської підписали спільну Деклярацію. *Свобода*. 1979. 7 груд. Ч. 278].
33. Sprawozdanie z dzialalności Rządu RP. *Tydzien Polski*. 1986. 27 Grud. [in Polish].
34. Darski, J. Kronika ukraińska. *Kultura*. 1987. Marzec. 3(474) [in Polish].
35. Rudnytskyi, Ya. U desiatylittia ukrainsko-polskoi deklaratsii. *Svoboda*. 1989. 14 hrud. Ch. 236 [in Ukrainian].
[Рудницький Я. У десятиліття українсько-польської декларації. *Свобода*. 1989. 14 груд. Ч. 236].

36. Stanowisko Rządu RP na Uchodźstwie w sprawie Polskich Ziem Wschodnich. *Tydzień Polski*. 1990. 19 maja [in Polish].
37. Podorozh Holovy Uriadu UNR do Evropy. *Svoboda*. 1991. 17 sich. Ch. 11 [in Ukrainian]. [Подорож Голови Уряду УНР до Європи. *Свобода*. 1991. 17 січ. Ч. 11].

Надійшла / Received 28.02.2024

Vasyl YABLONSKYI

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Head of the Department of International Relations,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
vy2006@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-2998-7203>

RELATIONSHIPS BETWEEN THE EXILED UKRAINIAN
AND POLISH GOVERNMENTS IN THE REALITIES
OF THE YALTA-POTSDAM SYSTEM OF INTERNATIONAL
RELATIONS IN THE LATE 1940s AND EARLY 1990s

The aim is to analyze the political concepts of the governments of the Ukrainian People's Republic and the Polish Republic in exile regarding bilateral relations and the establishment of state borders after proclaiming their independence. **The methodology** is based on the application of general scientific and special-historical research methods, including problem-chronological, historical-comparative, synchronous, historical-systemic, and others. **The main research results** indicate that both governments in exile, as products of their era, were forced to adapt to the new conditions that arose as a result of the establishment of the Yalta-Potsdam system of international relations in the world. This primarily concerned the rethinking of bilateral relations in the interwar period, the perception of territorial changes, and the determination of new borders after the World War II. For several decades, the Polish government in exile avoided official relations with the State Center of the UPR in exile, as the reorganization of the UPR State Center in 1948 led to the unification of representatives of various Ukrainian lands, including those that were part of the Polish Republic. Subsequently, it is important to study the reasons for the change in the political position of the Polish government in exile and the peculiarities of intergovernmental negotiations, which led to the signing of the joint Ukrainian-Polish Declaration in November 1979. The Declaration proclaimed a commitment to good neighbourly relations and avoided the most problematic issues. Despite the signing of this document, the Polish government in exile in London, until transferring its powers to the democratically elected government of the Republic of Poland in December 1990, advocated the need to restore the borders of 1939. **The practical importance** of the achieved results lies in establishing the role and place of the governments of the UPR and the Polish Republic in exile in the process of restoring the sovereignty and state independence of both countries.

Keywords: *government in exile, Ukrainian People's Republic (UPR), Polish Republic, Yalta-Potsdam system of international relations, political emigration, borders.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.157>
УДК “387”;(477)930,1(А.В. Санцевич)

Олександр УДОД

доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України,
завідувач відділу української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
oudod@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

А.В. САНЦЕВИЧ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПОРТРЕТ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (ДО 100-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Мета полягає у створенні історіографічного портрета відомого українського історика радянської доби А.В. Санцевича, визначенні його місця у вітчизняному історіографічному процесі та оцінці внеску в розвиток історіографії, джерелознавства, методології й методики історії. **Методологічні підходи** базуються на засадах антропології, історичної психології та принципах історичної біографістики. Враховано також загальну теорію поколінь (Н. Гоува і В. Штрауса) й поколінневу характеристику українських істориків, запропоновану Я.С. Калакурою. **Наукова новизна.** Відтворюється історіографічний портрет А.В. Санцевича на тлі суспільно-політичної та історіографічної ситуації в УРСР 1960 — середини 1990-х рр., характеристики і співвіднесення «українськості» й «радянськості» в його науковій діяльності. **Висновки.** Акцентується на постаті А.В. Санцевича як типової для української історіографії радянської доби і значовості цієї непересічної особи як сполучної ланки кількох поколінь українських істориків. Теоретико-методологічні праці А.В. Санцевича розвінчали міф про маргінальний стан української історичної науки у СРСР і заклали надійні основи для розвитку історіографії у сучасній Україні.

Ключові слова: А.В. Санцевич, українська історіографія, історіографічний портрет, поколіннева теорія, українськість, Інститут історії України, методологія історії.

Цитування: Удод О. А.В. Санцевич: історіографічний портрет українського історика радянської доби (до 100-річчя від дня народження). *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 157—172. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.157>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

Анатолій Васильович Санцевич (1924—1996 рр.) — непересічна постать в українській історичній науці. За масштабом і глибиною наукового доробку в галузі історіографії, джерелознавства, методології та історичної дидактики ось уже понад півстоліття він входить до когорти визначних українських істориків. А 100 років від дня його народження — це благодатний привід завдяки розповсюдженому в історіографії та, особливо, в біографістиці календарному (ювілейному) принципу актуалізувати наукову спадщину А.В. Санцевича, визначити його місце у вітчизняному історіографічному процесі, привернути увагу до непростих процесів та явищ в українській історичній науці 1960—1990-х рр., свідком й учасником яких він був.

В енциклопедичних і довідникових виданнях формальне, але нетривіальне значення має представлення тієї чи іншої постаті — політика, державного діяча, письменника, історика. Це кілька означень, які найбільш влучно мають оцінити таку визначну особу в історії. У часи А.В. Санцевича не вживався термін «афіліація», який нині некритично перенесений із психологічної науки в наукометрію і став модним та обов'язковим атрибутом оцінки публікаторської діяльності вченого. Тоді переважав критерій, сформульований ще В.О. Ключевським: «Біографія вченого-історика — це його друковані праці». А наукові праці, своєю чергою, засвідчують світогляд автора, його фаховість і професіоналізм, наукові зацікавлення, та, врешті-решт, оту «належність, приєднання, встановлення зв'язку», що, власне, й означає «афіліація», якщо говорити про місце історика, його ментальну карту, інтелектуальні зв'язки та визнання колегами з фахового середовища.

У всіх найсолідніших виданнях А.В. Санцевича представлено неодмінно як українського історіографа, джерелознавця, дослідника методики й методології вивчення історії. В «Енциклопедії історії України» (автор Ю.А. Пінчук) означення найбільш ємне — історик [1]. М.П. Ковальський зазначив таким чином: А.В. Санцевич — визначний фахівець у галузі історіографії, джерелознавства історії України ХХ ст. та «фактичний зачинатель нового наукового напрямку в українській історіографії — методики історичного дослідження» [2, С. 23—24]. У В.Г. Сарбея, колеги й однодумця А.В. Санцевича, знаходимо більш деталізовану, з елементами характеристики, таку експлікацію історика: добре знаний в Україні та поза її межами «скрупульозний вчений-дослідник найскладніших історичних проблем, блискучий популяризатор історичних знань, людина з найширшим діапазоном світоглядного бачення історичного минулого і сучасного» [3, С. 5].

А.В. Санцевич є типовим, одним із визначних представників українських істориків радянської доби. Не всі погоджуються з характеризуючою ознакою

їх «українськості». Покоління істориків, які жили і працювали в умовах так званого «розвинутого соціалізму» / «застою», досить часто піддається незаслуженому остракізму за комуністичну, марксистську, радянську тощо ідеологію та методологію, творцями й ініціаторами якої вони ніколи не були, проте змушені були працювати в таких реаліях, удаючись (за Б. Крупницьким) безперервно до «діалектичної еквілібристики».

Українськість — це наукове поняття, що характеризує особливості буття української нації, кожного свідомого українця. Це також показник культурного та політичного потенціалу спільноти, її спроможності жити й розвиватися в умовах складних міжнародних відносин. Українськість постає як історично сформована адапційно-еволюційна система ознак і властивостей, які вирізняють українську людину, українську спільноту й українську культуру з-поміж інших суспільних феноменів. Рисами українськості можуть володіти не тільки етнічні українці, а й особи, які свідомо відносять себе до української спільноти та культури, особливо ті, хто активно примножував культурний потенціал народу. Саме за такими параметрами визначають нині феномен українськості, наприклад, В.Б. Антоновича [4, С. 124—127]. Так само А.В. Санцевич проявляв свою українськість в умовах тієї самої російської імперськості, але вже під політично-ідеологічним маркером союдно-радянськості. За образною (очевидно дещо гіперболізованою) оцінкою В.Г. Сарбея, «загалом же Анатолій Санцевич був типовим “шістдесятником” у радянській історичній науці: натхненно працював під прапором ідей викриття культу особи Сталіна та його наслідків, органічно не сприймав догматичний пресинг на інтелігенцію у часи брежнєвського застою, з настороженістю ставився до галасливої на словах і пустопорожньої на ділі метушні горбачовської перебудови. “Друге дихання” йому надало проголошення незалежності України — державницька концепція стає стрижнем його суспільно-політичних поглядів, нею проймаються його праці 1990-х років. На жаль, цей період у творчості А.В. Санцевича виявився надто коротким, хоча й досить плідним» [3, С. 10].

Краще зрозуміти, об'єктивно оцінити діяльність і наукову спадщину історика у співвідношенні з конкретно-історичним часом можливо з урахуванням поколінневої характеристики українських істориків, запропонованої Я.С. Калакурою. Кожна генерація, на його думку, формувалася, а отже починала свою професійну та інтелектуальну діяльність, на певному зламі суспільно-політичних, соціокультурних, парадигмальних змін не без впливу своїх наставників, їхнього досвіду, а також зарубіжних чинників. Я.С. Калакура, застосовуючи методологічні підходи засновників теорії поколінь американських учених Н. Гоува та В. Штрауса, відстежує в українській історіографії зміну щонайменше п'яти й початок становлення шостого покоління істориків [5]. А.В. Санцевич, на його думку, входить до першого, яке народилося в період кінця XIX ст. до середини 1920-х рр. Наскільки це покоління було потужним і різноманітним, можна уявити за переліком прізвищ його найпомітніших репрезентантів: М.Я. Варшавчик, В.О. Голобуцький, І.О. Гуржій, К.Г. Гуслистий, В.А. Дядиченко, М.П. Ковальський, Ф.Є. Лось, М.І. Марченко, А.Г. Мельник, О.П. Оглоблин, М.Н. Петровський, В.Г. Сарбей, В.І. Стрельський,

М.І. Супруненко, П.Т. Тронько, Ф.П. Шевченко, Ф.О. Ястребов та ін. Одні з них розвивали й утверджували ідеї національної історії, інші долучалися до її пролетаризації та комунізації, треті опинилися в діаспорі. Цьому поколінню властива безперервна боротьба за виживання, яка додала його представникам упевненості й оптимізму, віри в майбутнє, а часом і розчарування. Вони готові були потерпати від нестатків, іти на жертви, компроміси, стояти на смерті не за гроші, а за «правду», а прийнявши ту чи іншу ідеологію, в тому числі марксистську, сакралізували її й дуже важко відходили від неї. Більшість істориків цього покоління пережили кілька світоглядних зламів («відлига», «застій», «перебудова», розпад СРСР і становлення незалежної України). Про високу моральність і професійність А.В. Санцевича, як представника цього покоління істориків «залізного віку» (за образно-філософським визначенням поета О.С. Кушнера), свідчить його власне ставлення до епохи, в якій працював, жив і творив. На початку 1990-х рр. багато хто з українських істориків ретельно «чистили» свої бібліографічні списки, позбавляючись від праць з очевидним ідеологічним присмаком (про «керівну та спрямовуючу силу», про «ленінську методологію», про брежневські «мемуари» й ін.). Укладаючи свою останню прижиттєву бібліографію, А.В. Санцевич говорив: «Мені нема чого соромитися їх, бо й вони написані за цілком щирими моїми тодішніми переконаннями, помилковість яких я, звичайно, як і всі мої колеги, усвідомлюю тепер, пройшовши 40-річний шлях трудової діяльності, супроводжуваної докорінними політичними та соціально-економічними змінами у житті всього нашого суспільства» [3, С. 10]. Постать А.В. Санцевича, його світоглядні переконання (з урахуванням усіх трансформацій) є знаковою для української історіографії, адже він виступив у ролі символічної, зв'язуючої ланки між першим і другим, а отже й наступними поколіннями українських істориків, забезпечуючи, за образним висловом Я.С. Калакури, «методологічний та світоглядний діалог» поколінь істориків в українській історіографії.

У сучасній українській історіографії є достатній масив праць про істориків радянської доби, їх просопографічний портрет, про особливе місце власне української радянської історіографії [6]. Але за колективними (груповими) «портретами» досить часто випадає індивідуальна особистість історика. Тому студій про А.В. Санцевича відчутно бракує. Така доля істориків періоду колективних праць («братських могил»), офіційної історіографії, редакційних (знеособлених) публікацій. Корпоративна культура тих часів вимагала «рівняння у шерензі». Як результат, з'явилися стандартизовані однотипні публікації про істориків: довідкові статті в енциклопедичних виданнях за усталеною схемою (роки життя, освіта, захищені дисертації, спеціалізація, основні праці й публікації про вченого), посилання на участь у колективних працях, що видавалися під грифом академічного Інституту історії, згадування прізвища у скупих історіографічних оглядах без конкретизації індивідуального внеску історика. Така низка традиційних публікацій оприлюднена і про А.В. Санцевича за його життя та по смерті [7]. Окремо варто відзначити видання Інститутом історії України НАН України випуску наукового збірника «Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та

методики» (вип. 3, Київ, 1999 р.), присвяченого пам'яті Анатолія Васильовича Санцевича й матеріалів до його біографії (бібліографічний опис 499 публікацій історика), що вийшли друком 1996 р. [8].

Із метою певного роду реабілітації покоління українських істориків радянської доби, відтворення цілісного образу історії вітчизняної історіографії, підтвердження ідеї неперервності (тяглості) українського історієписання є необхідність реконструювати історіографічний портрет А.В. Санцевича за такими параметрами: інтелектуальна біографія й наукова кар'єра, місце в історіографічному процесі 1960—1990-х рр., наукова спадщина у царині історіографії, джерелознавства, методології та історичної дидактики.

Анатолій Васильович Санцевич народився 23 червня 1924 р. у с. Кострома Крюківського р-ну Полтавської губ. (нині в межах м. Кременчук). Із початком німецько-радянської війни 1941—1945 рр. був мобілізований (як відомо, 23 червня 1941 р. почалася мобілізація призовників 1905—1918 рр. нар., але в результаті величезних втрат Червоної армії вже за пів року були мобілізовані й чоловіки 1923—1925 рр. нар.). Його військова служба завершилася 1947 р. Вищу освіту здобув 1952 р., закінчивши Київський державний університет (факультет міжнародних відносин). Був реалізований популярний лозунг тих часів: молодих фронтівиків — до вишів (за принципом «спочатку армія, потім інститут»). Відразу після цього вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР (1952—1955 рр.). У 1955 р. захистив дисертацію на тему «Підривна діяльність Ватикану і боротьба трудящих народно-демократичної Польщі проти католицької реакції (1945—1953 рр.)». Науковим керівником був В.А. Жебокрицький, який працював у КДУ та за сумісництвом в Інституті історії. Ці обставини й відіграли роль у подальшій трудовій діяльності та науковій кар'єрі А.В. Санцевича. Тема дисертації цілком відповідала канонам тогочасного компартійного стилю управління історичною наукою й, що важливо для молодого дослідника, його базовій освіті (міжнародні відносини). Ідеологічні кліше («боротьба трудящих», «католицька реакція») не заважали авторові заглибитись у зміст автентичних джерел, засвоїти методологію історичних досліджень (згодом це буде головною запорукою того, що саме А.В. Санцевич стане провідним методологом і джерелознавцем у 1970—1990-х рр.). У 1955—1961 рр. працював старшим науковим співробітником відділу методики історії в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (тепер Інститут педагогіки НАПН України). Саме 1955 р. цей інститут був реорганізований із метою символічної зміни назви: український заклад промовисто стане Інститутом педагогіки УРСР. Але в ті часи він насправді відіграв значну роль у розвитку освіти й науки в республіці, забезпечуючи їх дієву взаємодію. Високий професіоналізм А.В. Санцевича, його співпраця з колегами-істориками І.О. Гуржієм, М.М. Лисенком, які теж тоді працювали у згаданій інституції, допомогли йому швидко стати провідним фахівцем з історичної дидактики. Впродовж 1957—1960 рр. вийшли його праці «Атеїстичне виховання на уроках історії в школі» (два видання 1957 та 1960 рр.), «Вивчення питань робітничого руху на уроках історії: Посібник для вчителів». До слова, нині, за наявності біль-

шої кількості інституцій і науковців, методичних посібників для вчителів історії в Україні ніхто не пише й не друкує.

У 1961 р. А.В. Санцевич перейшов на наукову роботу в Інститут історії АН УРСР. Першим підрозділом, де він працював на посаді старшого наукового співробітника, став відділ історії соціалістичного й комуністичного будівництва (завідувач П.П. Гудзенко). Відділ, як і вся структура установи, неодноразово зазнавав реорганізацій. Але принцип підбору співробітників із чітко визначеною актуальною ідеологічною складовою залишався незмінним — найвища кваліфікація, висока продуктивність, авторитетність у наукових колах і, звісно, лояльність до влади. Всі 35 років роботи в академічному інституті А.В. Санцевич перебував у когорті провідних фахівців, які визначали обличчя установи.

Наукова кар'єра А.В. Санцевича була досить типовою для того часу. Наприкінці 1960-х рр. захистив докторську дисертацію на тему «Проблеми історії України 1945—1965 рр. в радянській історіографії». Захист відбувся на засіданні вченої ради Інституту історії АН УРСР 3 грудня 1968 р., офіційними опонентами виступали академік І.І. Мінц із Москви та професори М.О. Буцько й І.А. Шерман. В офіційному відгуку першого було відзначено оригінальність та актуальність дисертаційної праці, «вміле розв'язання ряду складних питань, зокрема періодизації, визначення основних проблем історіографії обраного періоду, рекомендацій, направлених на подальше поліпшення історичних досліджень» [9, С. 159]. Привертає увагу процедура підготовки й захисту дисертації — це була справді науководослідницька робота, з оригінальною, багатоплановою темою, що вимагала значного рівня історіографічного аналізу, залучення величезного масиву джерел. Ще до захисту, в 1967 р., А.В. Санцевич видав монографію «Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії», провів низку публічних заходів із метою апробації положень дисертації. В результаті кожен подібний захист перетворювався на подію, ставав етапним у кар'єрі вченого, знаменував певну стадію розвитку історичної науки. Від початку 2000-х рр. масовізація дисертаційних захистів певною мірою нівелювала наукову складову цієї процедури, перетворивши її на канцелярську «атестацію наукових кадрів вищої кваліфікації».

Після захисту докторської наукова кар'єра А.В. Санцевича розвивалася по висхідній — працював у різних відділах старшим науковим співробітником, завідував відділом джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін (1981—1990 рр.), 1982 р. одержав наукове звання професора, деякий час (1979—1983 рр.) був заступником директора інституту, а закінчив своє життя провідним науковим співробітником-консультантом. Зовні кар'єра А.В. Санцевича виглядала досить типовою як для істориків радянської доби. Але ставлення його до власного службового сходження мало певну специфіку, що залежала від індивідуальних особистісних рис історика. Про це влучно сказав професор В.Г. Сарбей: «Усю свою наукову кар'єру робив сам лише власною наполегливою працею без будь-якої протекції і розштовхування ліктями тих, хто поруч, чи підставляння ноги тим, хто опинився попереду. Був найстараннішим службистом — взірцем, як би ми сказали зараз, виконавської дисципліни на всіх адміністративно-

наукових посадах, які доводилося займати впродовж усього життя. Цю його за-
попадливність максимально використовувало начальство, але належно далеко не
завжди оцінювало: в усякому разі на перші ролі його не висували. Гидкою була
для нього й сама думка добиватися власними силами громадського відзначен-
ня його наукових заслуг» [3, С. 11—12]. Колеги, з якими працював А.В. Сан-
цевич (В.Г. Сарбей, М.Ф. Дмитрієнко, О.І. Гуржій, П.П. Панченко, А.В. Таран
та ін.), відзначали його врівноваженість, розсудливість, неквапливість у думках і
вчинках. Усі, хто його знав, із повагою ставилися до його обов'язковості, пункту-
альності, передбачливості як у діловому, так і побутовому спілкуванні. Вражала
його, за словами В.Г. Сарбея, «доходяща до чопорності незвичайна для нашого
часу якась нібито старорежимно-дворянська вихованість, яка не допускала при-
ниження жінки, образи дітей, панібратства чоловічого спілкування... Був типо-
вим ультраміським інтелігентом старої формації» [3, С. 5—6]. Досконало, до
найменших нюансів, А.В. Санцевич знав рідну українську мову. Добре володів
російською, вільно — англійською, французькою, польською. Окрім цього, при
підготовці статей до «Української радянської енциклопедії» самостійно робив
переклади джерел з іспанської, італійської, чеської.

Про деякі дуже знакові характерні риси Анатолія Васильовича як людини та
вченого згадувала його дружина Антоніна Леонідівна Карлова. В останні дні жит-
тя чоловіка вона запитала, ким він хотів би бути в «наступному втіленні»? «Тіль-
ки вченим, тільки істориком і тільки в Україні», — це були не награні патетич-
ні фрази для публіки, а глибока віра й упевненість у власному життєвому шляху.
«Україну він любив самовіддано, — писала А.Л. Карлова, — її багатостражденну
історію, запашну красу, терплячий жертвний нарід. Радів “перебудові”, але дуже
тяжко переживав її хаос. Попри все, не через себе чи мене, а саме через Україну.
Ці жагучі думки руйнували його» [10, С. 204].

Відтворюючи особистісно-психологічний портрет А.В. Санцевича, відзна-
чаючи його високі моральні якості, мимоволі виникає питання: як така людина
могла жити, продуктивно діяти, стати одним із найавторитетніших істориків в
умовах апогею «застою» з його подвійною мораллю, засиллям моноідеології,
бюрократизму, чинопоклонства? На це питання спробував відповісти найближ-
чий друг професор В.Г. Сарбей: «Взагалі кредо А.В. Санцевича у наукових до-
слідженнях завжди ґрунтувалось на прагненні донести читачам максимально
можливу в умовах ідеологічного та цензурного гніту правду про минуле й сучасне.
Своєю творчою діяльністю Анатолій Васильович переконливо довів, що можна
умілими обхідними маневрами обходити рогатки радянської цензури і подавати
читачам більш або менш наближену до реальності інформацію про стан історич-
ної науки у різні періоди її розвитку за часів радянської влади» [3, С. 18]. Ось
чому монографічні дослідження А.В. Санцевича з історіографії та джерелознавст-
ва України не тільки не виявилися макулатурою (як це сталося в умовах незалеж-
ної України з багатьма працями радянських істориків, особливо «фахівців» з
«історії КПРС»), а набули навіть нових імпульсів уже як його наукова спадщина,
що пройшла випробування часом.

А.В. Санцевич — людина і вчений із непростю долею, багатим внутрішнім світом та багатоманітними науковими й культурними зацікавленнями. Його інтелект переважав отой «колективний розум» творців компартійного ідеологічного тиску на історичну науку, а тому він був вище у своєму розумінні суті всієї тієї метушні довкола перманентних «коливань» «генеральної лінії». Він не був ані конформістом, ані нонконформістом. Така чорно-біла характеристика не вкладається в багатогранну особистість А.В. Санцевича. При цьому він чинив мужньо, коли ставав на захист своїх колег-істориків, які зазнавали несправедливих переслідувань із боку влади. Так, добре відомо, що саме А.В. Санцевич підтримав В.Г. Сарбея, коли проти того 1972 р. владні «верхи» організували кампанію цькування й дискредитації через монографію «В. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України». А.В. Санцевич став редактором кількох праць В.Г. Сарбея, публікував статті у співавторстві з ним. Спільними зусиллями було досягнуто повної наукової реабілітації вченого.

Ще більш красномовним прикладом, що ілюструє наукову і громадську позицію А.В. Санцевича, стала історія із захистом шкільного підручника з історії та його авторів. Він не злякався «упереджено-голобельної, галасливо-істеричної» (за словами В.Г. Сарбея), але явно несправедливої й безпідставної у своїй основі критики, яку газета «Літературна Україна» обрушила на єдиний, що тільки ввійшов в обіг, шкільний підручник з історії України авторства В.Г. Сарбея, Г.І. Сергієнка і В.А. Смоля. Коли часопис відмовився опублікувати аргументоване спростування від авторів, А.В. Санцевич разом із досвідченим учителем-методистом середньої школи П. Матвійчуком виступив із нищівною неспростовною антикритикою під заголовком «Чи потрібні критиці... “плюси”?» на шпальтах газети «Радянська освіта». Цей публічний виступ мав широкий позитивний розголос серед учительської громадськості. Підручник було врятовано, а його автори ще довгі роки продовжували творити історичну освіту й у незалежній Україні. Позитивно спрацював як досвід роботи А.В. Санцевича в Інституті педагогіки, так і його авторитет в освітянських колах. Було збережено покоління авторів, які згодом, на початку 1990-х рр., створили повний комплект підручників з історії України та всесвітньої історії, що стало першим позитивним досвідом серед усіх країн колишнього СРСР (хоч як Москва не намагалася нав'язати Україні свою версію підручникотворення, обіцяючи навіть перекладати навчальні книжки українською мовою, аби тільки зберігати за собою визначальну роль у формуванні їх змісту).

Біографія й наукова кар'єра А.В. Санцевича, будучи, з одного боку, типовою для українських істориків радянської доби, а з іншого — досить індивідуальною, вмотивованою своєрідними особистісними рисами, про що говорили його колеги, правомірно пов'язані між собою. Інтелектуальне середовище, де формувався і зростав А.В. Санцевич як науковець, визначало його зацікавлення. А особистісні риси — гострий розум, критичне мислення, наполегливість, надзвичайна працьовитість, інтелігентність та інші чесноти, не зовсім притаманні людям із «радянським способом життя», давали йому можливість бути ефективним до-

слідником у найскладніших галузях і субдисциплінах історичної науки — методології, методиці історії, історіографії, джерелознавстві, історичній дидактиці. Кон'юнктурно набагато швидше і простіше було б досягти наукових ступенів та вчених звань в «історико-партійній» царині, але А.В. Санцевич торував свій шлях у класичних галузях науки, створивши праці, які не втрачають своєї наукової цінності з плином часу. Щодо ідеологічних кліше, притаманних заголовкам, ритуальним фразам у так званих «шапках» до статей, цитат «класиків марксизму-ленінізму», якими мали рясніти тогочасні тексти, то, насправді, вони виявилися не такими живучими, як комусь хотілося б, і не такими загрозливо шкідливими для справжньої історичної науки. А тому, коли в 1989—1991 рр. історіографічна ситуація радикально змінилася, всі ті штучні нашарування швидко відпали. Можна правомірно вважати, що «декомунізація» історичної науки відбулася в Україні саме на рубежі 1980—1990-х рр., випередивши інші галузі гуманітаристики та інерційні суспільні стереотипи. Без довгих дискусій і майже безболісно відпав концепт «Великої Жовтневої соціалістичної революції», зникли «історія КПРС» та «науковий комунізм», відновила свій науково-освітній статус історія України.

Життєвий шлях, інтелектуальна біографія А.В. Санцевича підтверджують ту істину, про яку весь час говорять методологи й філософи історії: біографія історика визначає спосіб, в який він пише про історію. Вплив особистості дослідника, його суб'єктивності на власні праці — це не вада, а перевага історії як науки, пам'яті, суспільної свідомості. За словами Н. Дейвіса, професійні історики повинні зізнаватися у своїх обмеженнях, найгіршими істориками є ті, хто уявляє, що вони не знають жодних упереджень. У А.В. Санцевича ніколи не було ілюзій щодо кореляції його праць із тією суспільно-політичною та історіографічною ситуацією, в умовах якої він їх створював. Про цю сторону діяльності історика влучно зазначив В.Г. Сарбей: «Як правило, праці А.В. Санцевича написані в строго академічному стилі, без найменшого натяку прикрашення серйозного (іноді навіть надто серйозного) викладу якимись цікавинками. Такий сухий чисто діловий виклад цілком відповідав головній сутності його натури, наглухо застебнутої на всі, де тільки їх можна пристосувати, гудзики. Але ж і емоційне начало було присутнє у ньому, а у його науковій творчості воно знаходило вираз у тому, що історики називають людським фактором» [3, С. 21].

Наукова спадщина А.В. Санцевича, його мережа інтелектуальних зв'язків, започатковані ним нові напрями в історіографії, джерелознавстві та методології історії, лідерські позиції в історичній науці 1970 — початку 1990-х рр. визначають у сукупності його місце у вітчизняному історіографічному процесі. Відомий історіограф М.П. Ковальський уважав А.В. Санцевича найпомітнішим істориком України повоєнного часу, чільним фахівцем у галузі історіографії, джерелознавства історії України ХХ ст. та фактичним зачинателем нового напрямку у вітчизняній історіографії — методики історичного дослідження.

Магістральний вектор наукової творчості А.В. Санцевича — це, звичайно, історіографія і джерелознавство. Монографії «Проблеми історії України після-

воєнного періоду в радянській історіографії» (1967 р.), «Джерелознавство з історії УРСР післявоєнного періоду (1945—1970)» (1972 р.), «Українська радянська історіографія (1945—1982)» (1984 р.), а також колективна праця «Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади» (1973 р.) перебували в активному науковому обігу в УРСР, визнавалися українськими діаспорними істориками (А. Жуковський і О. Субтельний рекомендували їх у навчальних програмах як посібники з історії України) та продовжують бути й у наш час у центрі синтетичних досліджень з історіографії і джерелознавства. Так само праця А.В. Санцевича «Методика історичного дослідження» (1984 р.) залишається на сьогодні актуальною, виконує роль практичного посібника для вдосконалення фахової майстерності істориків. Створення та доля її досить показові в багатьох відношеннях, адже подібних студій тоді не було ні в УРСР, ні в СРСР. Через неабиякий попит на «Методику...» А.В. Санцевич був змушений підготувати нове видання — друге перероблене побачило світ 1990 р. (російською мовою). Навіть цей поодинокий факт здатний деконструювати той міф, який ще й сьогодні побутує в історіографії, про нібито маргінальний статус української історичної науки у СРСР та про Москву як «єдиний центр» продукування теоретичних і методологічних праць з історіографії. Так само гучний резонанс серед істориків усього Радянського Союзу викликала й видана 1988 р. в УРСР фундаментальна колективна праця «Допоміжні історичні дисципліни: історіографія і теорія», ініціатором, фактичним головним редактором якої був А.В. Санцевич, на той час завідувач відділу джерелознавства та допоміжних історичних дисциплін академічного Інституту історії. Найбільша наукова цінність цієї праці полягала в тому, що вона на матеріалах творчої спадщини українських і російських істориків дорадянського періоду, фахівців історичної науки з республік СРСР не тільки підсумовувала та класифікувала дослідження з хронології, історичної географії, картографії, палеографії, дипломатики, нумізматики, геральдики, сфрагістики, іконографії, топоніміки, історичної метрології, але й визначила перспективи, завдання подальшої дослідницької роботи в названих дисциплінах. А.В. Санцевич увів поняття «система допоміжних історичних дисциплін», якому була присвячена перша вступна стаття з розробленими автором оригінальними узагальнюючими таблицями щодо теоретико-методологічного обґрунтування функціонування подібної системи. Так само А.В. Санцевич забезпечив й інституціоналізацію допоміжних історичних дисциплін, коли з його ініціативи у структурі Інституту історії України вперше було створено відповідний науковий відділ.

В історіографічно-джерелознавчих працях, які суттєво переважають у науковій спадщині А.В. Санцевича, значне місце, своєю чергою, займають студії з жанру біографістики або персонологічні. Історична біографістика зацікавила його ще в аспірантські роки, коли 1959 р. в науковому збірнику «І.Я. Франко як історик» він опублікував розділ «Іван Франко про реакційну роль католицизму в історії слов'янства». А 1989 р. вже як фахівець у творчій спадщині письменника та мислителя А.В. Санцевич разом із В.Г. Сарбеем узяв участь у підготовці й виданні 50-томника Франкових творів (історичні коментарі, науковий апарат, редагування).

Так само він поглиблено вивчав спадщину Т.Г. Шевченка, до 150-річчя якого опублікував в «Українському історичному журналі» статтю «Т.Г. Шевченко і питання всесвітньої історії» (1964 р., № 1). Особливе місце в біографістиці А.В. Санцевича займають його розвідки про колег-істориків, що суттєво збагатили вітчизняну історіографію. Це, насамперед, бібліографічні праці (окремими виданнями) «Іван Олександрович Гуржій» (1974 р.), «Андрій Данилович Скаба» (1985 р.), «Федір Павлович Шевченко» (1989 р.). І нарешті ґрунтовні історіографічні портрети академіків ВУАН М.Є. Слабченка та М.І. Яворського. До речі, якщо в Європі й Росії, зокрема, історики почали говорити про жанр історіографічного портрета (на відміну від давно апробованого історико-політичного) лише на початку ХХІ ст., то А.В. Санцевич і В.Г. Сарбей публікували підготовлені у цьому жанрі студії ще в 1980-х рр. А.В. Санцевич поглибив теоретичні проблеми біографістики, а саме її джерелознавчі аспекти. На рубежі 1980—1990-х рр. з'явилися його тексти, які не втратили актуальності й сьогодні — «Спогади як джерело з історії Української РСР», «Використання документів особових архівних фондів у краєзнавчій роботі», «Місце біографії історика в історіографічному дослідженні» та ін.

Вивчення А.В. Санцевичем біографій українських істориків ХХ ст. М.Є. Слабченка, М.І. Яворського було, за оцінкою М.П. Ковальського, не випадковим та «історіографічно закономірним» [2, С. 25]. Принципове значення для історіографічних, зокрема біографічних, досліджень мало стисле визначення автором мети, підходів і напрямів його студій, щоб більш вірогідно та всебічно відтворити справжнє місце кожного з цих істориків в історіографічних процесах, розкрити трагізм їхнього життя й долі. М.П. Ковальський, який теж, безсумнівно, є визнаним фахівцем в історіографічній біографістиці, акцентував увагу на таких аспектах методології цього жанру, актуалізованих А.В. Санцевичем: «висвітлення життя і творчості вченого у їх тісному поєднанні з використанням опублікованих матеріалів та особливо архівних відомостей», і далі — «ґрунтовно і зважено розібратися у непересічній постаті в українській історіографії, відділяючи догматичні штампи більшовицької концепції, які були достатньо представлені в працях історика (мався на увазі М.І. Яворський — *О. У.*), від об'єктивної сутності історичної концепції вченого із зваженістю її основних складових частин. Слід показати самобутнього історика, який постійно прагнув самовіддано служити своєму народові, поступу України» [2, С. 26]. Здійснивши історіографічний аналіз спадщини обох українських учених 1920—1930-х рр., А.В. Санцевичу вдалося в концентрованій формі подати найбільш вагомий науковий досягнення М.Є. Слабченка та М.І. Яворського й таким чином посприяти залученню їхніх ідей до сучасного та наступного використання (сказати б, вирвати їх із цілком невиправданого і шкідливого забуття). А.В. Санцевич заклав методологічні підвалини важливого й необхідного, притаманного якраз історіографії, підходу — реконструкції наукової діяльності істориків, яких влада (будь-яка) намагалася викреслити з історії, створення їх історіографічних (індивідуальних) або колективних (просопографічних) портретів, що є своєрідною реабілітаційною складовою формування

образу та змістовного наповнення ідеї неперервності української історіографії. А.В. Санцевич розпочав, а його колеги й наступні покоління фахівців продовжили та в результаті створили цілісну історію історичної науки в Україні, з якої не випадає жоден її період (включно з радянським).

У 1960—1980-х рр. «Український історичний журнал», заснований 1957 р., членом редколегії й заступником головного редактора якого тривалий час був А.В. Санцевич, перетворився на авторитетний часопис, де постійно апробувалися розробки істориків із проблем теорії та методології історичної науки. В умовах жорсткого та всеосяжного партійного контролю відносно сміливі й передові матеріали могли публікувати лише добре відомі автори, серед яких називали в той час трьох — Ф.П. Шевченка, І.П. Крип'якевича, А.В. Санцевича [11, С. 63]. 1969 р. останній опублікував статтю «Про роботу історіографа», яка була свого роду відображенням його дискусії з історіографом К.Д. Петряєвим [12]. У полеміці А.В. Санцевич відстоював важливі методологічні положення історіографії: класифікація історіографічних праць (статті з окремих проблем; розвідки про погляди історика або цілого напряму в історичній науці; узагальнюючі дослідження з історіографії країни / ряду країн за певний період); принципи історіографічних досліджень (хронологічний, проблемний, біографічний, хронологічно-тематичний), їх поєднання в різному співвідношенні. На думку А.В. Санцевича, той принцип, який переважає в певній праці, звичайно визначає її структуру, що залежить значною мірою також від обраної автором теми, від наявності та характеру використаної літератури. Критично ставився автор до віднесення рецензій до історіографічних джерел. Мова не тільки про низьку якість рецензій-анотацій (до слова, ця проблема не розв'язана й сьогодні, через 55 років після її критики істориком). На думку А.В. Санцевича, історіографія починається там, де аналізується певна історична література, а не окремі книжки чи статті. Немає принципових відмінностей у роботі історіографа над монографією чи науковою статтею — специфіка полягає лише у широті досліджуваної теми. Обґрунтовано також важливе положення про наявність в історіографічній праці окрім внутрішньої структури (ідея, логіка) її зовнішньої архітекτονіки. Історіограф, на думку А.В. Санцевича, у своїй науковій діяльності обов'язково стикається з двома періодизаціями: історичного процесу (що розглядається у залученій літературі); розвитку історичної науки. Гармонійне поєднання різних періодизацій становило чималі труднощі, притаманні саме роботі історіографа, адже історик-дослідник має справу лише з однією періодизацією — історичного процесу. А.В. Санцевич уважав, що основним і найважливішим фактом історії науки є праці вченого. Отже історіограф має брати на облік, розглядати всі без винятку історичні праці, присвячені обраній проблемі. При цьому послідовне «нанизування» змісту окремих із них не є історіографічною роботою, а лише звичайною анотованою бібліографією (створення якої — не завдання історіографа). Крім цієї, актуальної й до сьогодні проблеми, А.В. Санцевич також наголошував на необхідності подолання диспропорції між широким розмахом історіографічних досліджень та узагальненням творчого досвіду фахівців, які займаються цією

справою. Мова про так звану «історіографію другого рівня», тобто комплексні, синтетичні праці про історію історичної науки, про історію істориків, про загальний історіографічний процес в Україні як об'єктивний рух науки, автономної від поточної суспільно-політичної кон'юнктури.

Наукова спадщина А.В. Санцевича вигідно вирізняється серед праць його колег-дослідників тим, що в доробку фахівця, окрім конкретно-історичних, історіографічних та джерелознавчих, значну долю займають теоретико-методологічні й історіософські студії. Саме такі з плином часу переходять у розряд класичних, вічно актуальних, інтерес до яких не минає, позаяк вони складають хребет історії як науки. Вирізняється, наприклад, своєю глибиною та рівнем філософського узагальнення стаття А.В. Санцевича 1980 р. «Про поняття “сучасна історія”» [13, С. 66—75]. Нинішні історики лише несміливо, обережно підходять до цієї теми, але вона й досі залишається проблемною, що негативно, наприклад, позначається на структуруванні змісту історичної освіти у середній та вищій школах [14, С. 4—15]. А.В. Санцевич чітко розмежовував поняття «сучасність» і «сучасна історія». На його думку, не існує єдиної часової межі, що відділяє минуле від сучасності. Ця межа рухома й залежить від характеру та масштабності досліджуваного явища. Сучасна історія — це остання (до наших днів) частина історичного процесу чи функціонування якогось явища, відмітною рисою якої є те, що основні характерні для неї компоненти перебувають у русі, їх розвиток ще не закінчено [13, С. 67]. Саме це методологічне положення, наприклад, розвіяло будь-які сумніви щодо можливості чи неможливості творення конкретно-історичних праць з історії новітньої російсько-української війни, яка розпочалася 2014 р., та її широкомасштабного етапу від 24 лютого 2022 р. Так само обґрунтованим виглядає й необхідність історіографічного осмислення початкових періодів цієї війни (передумови, ідеологічне обґрунтування агресії РФ, становлення понятійно-термінологічного апарату, класифікація джерел і т. д.). Перевагою дослідників сучасної історії А.В. Санцевич уважав те, що в їх розпорядженні величезна кількість матеріалів періодичної преси, значна література нарисово-публіцистичного характеру (у 1980 р. спрогнозував появу такого феномену інформаційного простору, як блогерство?). До того ж історик може проводити конкретно-соціальні дослідження — анкетне опитування, інтерв'ювання, зустрічі зі свідками описуваних подій тощо й таким чином здобувати додаткову інформацію, а також певною мірою перевіряти достовірність використовуваного матеріалу.

В теоретико-методологічних працях А.В. Санцевича, окрім високого рівня аналізу й актуальності, що не девальвуються з часом, чітко проглядається його авторський стиль: доступна, досконала літературна мова. Він свідомо уникав рідковживаних термінів, модних неологізмів (хоч любителів похизуватися малозрозумілою термінологією вистачало вже тоді), обценної лексики. А.В. Санцевич скрупульозно докопувався до істини, прояснював для себе та читачів будь-які питання теорії й методології.

Сучасні українські історики звертаються до багатьох теоретико-методологічних праць А.В. Санцевича. Він залишив по собі оригінальне трактування проб-

лем теорії та філософії історії. На нашу думку, потребують додаткового вивчення і продовження дослідження започаткованих А.В. Санцевичем питань: співвідношення наукового та художнього методів відображення дійсності; види історичних досліджень; принципи складання хронік з історії; історичне джерело як первинна інформація про дійсність; історіографічне значення публіцистики; періодична преса як комплекс історичних джерел (структурний аналіз) та ін. Можна погодитися з думкою М.П. Ковальського про те, що «цей невеликий і далеко не вичерпний розгляд досягнень і студій А.В. Санцевича у вибраних аспектах його наукової творчості дає підстави зазначити, що цей багатогранний творчий набуток не лише його особисто, але інтегральний в системі української історіографії і, безперечно, заслуговує глибокого і систематичного осмислення» [2, С. 30].

Сторічний ювілей знаного українського історика радянської доби Анатолія Васильовича Санцевича, аналіз його наукових здобутків у галузі вітчизняної історіографії, джерелознавства, теорії й методології історії дають підстави стверджувати, що його життя та діяльність були багато у чому типовими для радянського періоду нашої історії. Але «українськості» в його житті та науковій спадщині було значно більше, ніж «радянськості». А.В. Санцевич — знакова постать для української історіографії, він забезпечував інтелектуальний зв'язок кількох поколінь істориків і підтверджував своєю діяльністю безперервність та об'єктивність історіографічного процесу в Україні навіть у найнесприятливіших для історичної науки умовах. Історіографічний портрет А.В. Санцевича — це розгортання його наукової творчості на тлі власної біографії як складової процесу розвитку української історіографії та мережі інтелектуальних зв'язків зі своїм соціокультурним середовищем. А створені самим А.В. Санцевичем історіографічні портрети вчених, котрі зазнали репресій у 1920—1930-х рр., започаткували формування реабілітаційної складової процесу «подолання історії» як деконструкції міфів, спотворень, ідеологічних кліше щодо діяльності кількох поколінь українських істориків.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pinchuk, Yu.A. Santsevych Anatolii Vasylovych. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Kyiv, 2012. 9: 451 [in Ukrainian].
[Пінчук Ю.А. Санцевич Анатолій Васильович. *Енциклопедія історії України*. Київ, 2012. Т. 9. С. 451].
2. Kovalskyi, M. Anatolii Vasylovych Santsevych yak doslidnyk istorii istorychnoi nauky ta yui metodiv. *Spetsialni istorychni dystsypliny*. Kyiv, 1999. 3: 23-24 [in Ukrainian].
[Ковальський М. Анатолій Васильович Санцевич як дослідник історії історичної науки та її методів. *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1999. Вип. 3. С. 23—24].
3. Sarbei, V. Slovo dobroj pamiaty pro liudynu i vchenoho. *Spetsialni istorychni dystsypliny*. Kyiv, 1999. 3: 5 [in Ukrainian].
[Сарбей В. Слово доброї пам'яті про людину і вченого. *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1999. Вип. 3. С. 5].
4. Rudakevych, O. Fenomen ukrainskosti Volodymyra Antonovycha v umovakh imperskoi Rosii. *Ukrainoznavchyi almanakh*. 2014. 17: 124-127 [in Ukrainian].

- [Рудакевич О. Феномен українськості Володимира Антоновича в умовах імперської Росії. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 17. С. 124—127].
5. Kalakura, Ya. Zmina pokolin istorykiv yak metodolohichniy ta svitohliadniy dialoh v ukrainskii istoriografii. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2020. 4: 137-154 [in Ukrainian].
[Калакура Я. Зміна поколінь істориків як методологічний та світоглядний діалог в українській історіографії. *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 137—154].
 6. Udod, O. Prosopohrafichna palitra ukrainskykh radianskykh istorykiv doby “rozvynenoho sotsializmu”. *Svitlo i tini ukrainskoho radianskoho istoriopyssannia*. Kyiv, 2015. 161-175 [in Ukrainian].
[Удод О. Просопографічна палітра українських радянських істориків доби «розвинутого соціалізму». *Світло і тіні українського радянського історіописання*. Київ, 2015. С. 161—175].
 7. Vcheni Instytutu istorii Ukrainy: Bibliohraf. dovidn. V. 1. Kyiv, 1998 [in Ukrainian].
[Вчені Інституту історії України: Бібліограф. довідн. Вип. 1., Київ, 1998].
 8. Anatolii Santsevych: Materialy do biohrafii. Kyiv, 1996 [in Ukrainian].
[Анатолій Санцевич: Матеріали до біографії. Київ, 1996].
 9. Zakhyst doktorskoi dysertatsii A.V. Santsevychem. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1969. 2: 159 [in Ukrainian].
[Захист докторської дисертації А.В. Санцевичем. *Український історичний журнал*. 1969. № 2. С. 159].
 10. Karlova, A. Dozemnyi uklin dushi tvoii (spomyny sertsia). *Spetsialni istorychni dystsypliny*. Kyiv, 1999. 3: 267-286 [in Ukrainian].
[Карлова А. Доземний уклін душі твоєї (спомини серця). *Спеціальні історичні дисципліни*. Київ, 1999. Вип. 3. С. 267—286].
 11. Udod, O.A. Rozrobka problem teorii ta metodolohii istorychnoi nauky na storinkakh “Ukrainskoho istorychnoho zhurnalu” (1957—2007 rr.). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2007. 6: 55-67 [in Ukrainian].
[Удод О.А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках «Українського історичного журналу» (1957—2007 рр.). *Український історичний журнал*. 2007. № 6. С. 55—67].
 12. Santsevych, A.V. Pro robotu istoriografa (Kilka zauvazhen do statti K.D. Petriaiieva). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1969. 12: 103-106 [in Ukrainian].
[Санцевич А.В. Про роботу історіографа (Кілька зауважень до статті К.Д. Петряєва). *Український історичний журнал*. 1969. № 12. С. 103—106].
 13. Santsevych, A.V. Pro poniattia “suchasna istoriia”. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 1980. 3: 66-75 [in Ukrainian].
[Санцевич А.В. Про поняття «сучасна історія». *Український історичний журнал*. 1980. № 3. С. 66—75].
 14. Kasianov, H.V. Suchasna istoriia Ukrainy: problemy, versii, mirkuvannia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2006. 4: 4-15 [in Ukrainian].
[Касьянов Г.В. Сучасна історія України: проблеми, версії, міркування. *Український історичний журнал*. 2006. № 4. С. 4—15].

Надійшла / Received 16.06.2024

Oleksandr UDOD

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Corresponding Member of the NAES of Ukraine,
Head of the Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
oudod@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-7988-0391>

A.V. SANTSEVYCH: HISTORIOGRAPHIC PORTRAIT
OF THE UKRAINIAN HISTORIAN OF THE SOVIET ERA
(TO THE 100th ANNIVERSARY OF BIRTH)

The goal is to create a historiographical portrait of the famous Ukrainian historian of the Soviet era A.V. Santsevych, to determine his place in the Ukrainian historiographical process and to assess his contribution to the development of national historiography, source studies, methodology, and history methods. **Methodological approaches** are based on the principles of anthropology, historical psychology, and the principles of historical biography; the general theory of generations (N. Howe and W. Strauss) and generational characteristics of Ukrainian historians proposed by Ya.S. Kalakura are taken into account. **The scientific novelty** lies in recreating the historiographical portrait of A.V. Santsevych against the background of the socio-political and historiographical situation in UkrSSR in the 1960s — mid-1990s, the characteristics and correlation of “Ukrainianness” and “Sovietness” in his scientific activity. **Conclusions.** Focusing attention on the figure of A.V. Santsevych as typical one for Ukrainian historiography of the Soviet era, and the significance of his unique personality as a connecting link of several generations of Ukrainian historians. The theoretical and methodological works of A.V. Santsevych debunked the myth about the marginal state of Ukrainian historical science in the USSR and laid a reliable foundation for the development of historiography in modern Ukraine.

Keywords: *A.V. Santsevych, Ukrainian historiography, historiographical portrait, generational theory, Ukrainianness, Institute of History of Ukraine, methodology of history.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.173>
УДК 303.446.4(477)

Ірина КОЛЕСНИК

докторка історичних наук, професорка, провідна наукова співробітниця,
відділ української історіографії,
Інститут історії України НАН України (Київ, Україна)
ikolesnyk2002@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

АНТИКОЛОНІАЛІЗМ. ПОСТКОЛОНІАЛІЗМ. УКРАЇНА (МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ЕСЕЙ)

Мета полягає в аналізі понять «антиколоніалізм» та «постколоніалізм» у контексті української історії. **Методологія** базується на принципах інтелектуальної історії, історії понять, компаративної історії, постколоніальної критики та методах історіографічного аналізу. **Наукова новизна.** Порівнюються антиколоніалізм і постколоніалізм та досліджуються зв'язки між особливостями типу колоніалізму, способами мислення й системами знань в Європі, Азії та Латинській Америці, які сформували ці два різновиди спротиву колоніалізму. Прикладом антиколоніального дискурсу слугують праці М. Грушевського та істориків-економістів раннього радянського періоду. Окреслюються ключові моменти розвитку постколоніалізму (орієнталізм Е. Саїда, постколоніальні студії, мультикультуралізм, філософія доби глобалізації). І. Лисяк-Рудницький розглядав особливості українського постколоніалізму з огляду на специфіку колоніалізму на українському ґрунті, що характеризувався політикою російщення та асиміляції. **Висновки.** Зараз ми є свідками діалогу між антиколоніальною ідеологією й постколоніальною критикою. В Росії це постає у вигляді потрійної самоідентифікації. В Україні внаслідок російсько-української війни прискорюються процеси деколонізації, війна набуває постколоніального характеру.

Ключові слова: антиколоніалізм, постколоніалізм, історія України, російщення, асиміляція / малоросіянізація, колоніальність, потрійна самоідентифікація Росії, постколоніальна російсько-українська війна.

Цитування: Колесник І. Антиколоніалізм. Постколоніалізм. Україна (методологічний есей). *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 173—192. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.173>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

Колоніалізм має багато облич та різні іпостасі. Сутність його визначають то як політику гноблення, військової, політичної та економічної експлуатації, то як ідеологію, то як психологічне явище. Від початку колоніалізм набув глобального характеру, уніфікуючи виробництво товарів, технології, думки, спосіб життя, соціальні й культурні практики колонізаторів і колонізованих. Протистояння колоніалізму відбувається у формі антиколоніалізму та постколоніалізму.

Антиколоніалізм

Антиколоніалізм означає не лише протистояння колоніалізму, а вивищення національних цінностей над універсальними імперськими; це не просто заперечення колоніалізму, а схвалення протилежного. Принципово важлива риса антиколоніалізму — наслідування структур мислення та письма колоніалізму, тобто він здобуває полемічної виразності й політичної заангажованості «шляхом прямого успадкування структур колоніалізму». Це означає, що всю систему колоніальних цінностей він перевертає з ніг на голову, замість імперського псевдоуніверсалізму розглядає націю як джерело всіх цінностей, де місце імперських «фальшивих» міфів заступають «правдиві» міфи національного визволення (М. Павлишин, Г. Бгабга) [1, С. 706]. «Антиколоніальне кредо», на думку М. Павлишина, повторює з протилежним знаком структури колоніалізму та, як це не парадоксально, таким чином зберігає їх. Більше того, антиколоніалізм «не менш монологічний та ідеологізований, ніж його противник», тому не випадково в його дискурсі «зустрічається часто підсвідоме бажання далі говорити від імені влади — хоч, правда, влади нової та іншої» [2]. В методологічному підґрунті антиколоніалізму лежать марксизм і неомарксизм. У цілому йому притаманний войовничий, агресивний характер, його основу складає типова ліва антиімперіалістська ідея.

Витоки антиколоніалізму слід шукати в українському романтизмі та кращих зразках модернізму. Прикладом антиколоніальних досліджень слугують історичні тексти М. Грушевського, що постають як антитеза (або інтелектуальний опір) культурному колоніалізму Російської імперії, який зреалізувався у законодавстві, діях державних установ, в освіті, науці, масовій і «високій» культурах. Його стаття «Звичайна схема “русской” історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства» (1904 р.) має всі ознаки антиколоніального письма. По-перше, вона полемічно загострена проти офіційної російської імперської ідеології та історіографії. Отже імперському універсалізмові протиставляється ідея національної самобутності, бездержавному ірраціоналізмові — принцип національного визволення. Стаття не лише полемічна, вона має політичну, антиімперську спрямованість із наголосом на системі національних і культурних цінностей українського народу як самостійного суб'єкта історії (поряд із російським та білоруським). По-друге, текст М. Грушевського не виходить поза межі структур імперського наукового дискурсу. Автор простежує еволюцію звичайної (традиційної) схеми «русской» історії: від «історіографічної схеми москов-

ських книжників», в основі якої «лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії»; далі з початком наукової історіографії в Росії цю схему покладено в основу «Російської держави», а згодом її було перенесено на історію «народу, суспільності, культури» й «русская» історія почала перетворюватися на історію «великорусского народа». Таку саму схему прийняла історія російського права, складаючись із «права Київської держави, московського й імперського» [3, С. 169]. По-третє, деконструкція традиційної державницької схеми «руської» історії була пов'язана з доведенням «фікції “київського періоду”» [3, С. 170], що «не дає можливості відповідно представити історії великоруської народності», а також того факту, що «в цілості включити історію Великого князівства Литовського в “русскую історію” нема причини». І ще один аргумент М. Грушевського з посиланням на теорію, що центр уваги має бути перенесений «з історії держави на історію народу». «Антиколоніалізм» українського історика полягає в тому, що імперському універсалізму він протиставляє національні цінності: «“Общерусской” історії й не може бути, як нема “общерусской” народності. Може бути історія всіх “русских народностей”» (української / руської, білоруської, російської). «Нова конструкція східного слов'янства» має заступити місце «руської історії» [3, С. 174].

Таким чином, антиколоніальний дискурс М. Грушевського, ґрунтуючись на структурах імперської свідомості, деконструє традиційну схему «руської» історії, її державницький характер. Його інтелектуальні конструкції жорстко протистоять структурам мислення імперських істориків, проте всі разом вони працюють, мислять в одному інтелектуальному просторі, за подібними нормами, канонами та ідеалами науковості.

Антиколоніальний дискурс наслідували історики-економісти раннього радянського періоду М. Слабченко, М. Яворський, О. Оглоблин, М. Волобуєв. Саме з марксистського арсеналу вони запозичили поняття «колоніалізм» задля характеристики підпорядкованого становища України в колишній царській імперії. Проте характер колоніалізму історики-марксистки оцінювали по-різному. Так, якщо М. Слабченко «вважав Україну колонією *sui generis*», то О. Оглоблин заперечував сам факт того, що Україна була «колонією Росії». На його думку, остання проводила «колоніальну політику на Україні, зокрема в царині економічній», а сам термін «колоніалізм» є «не цілком відповідний для Східної Європи» [4, С. 168—169]. Більш того, антиколоніальний пафос марксистських ідеологів слугував виправданням авторитарних чи тоталітарних (принципово недіалогових) держав [5, С. 35].

Дискусії про те, чи була Україна колонією колишньої Російської імперії чи ні, тривають і по сьогодні. Свого часу суперечки велися в діаспорній та радянській історіографії і загострилися у сучасних російських й українських дослідженнях в умовах постколоніалізму та глобалізації.

Постколоніалізм

Постколоніалізм — другий тип ідейного протистояння колоніалізму. По-перше, він не просто заперечує колоніалізм, але усвідомлює саме його як такий. На відміну від антиколоніальної риторики має схильність до плюралізму, толерантності, компромісу та іронії. Окрім того, постколоніальна свідомість більш творча й винахідлива у своїх прийомах і методах критики колоніалізму та антиколоніалізму. Постколоніалізм передбачає врахування, переосмислення, використання «досвіду як колоніального, так і антиколоніального», а також «розуміння відносності цих двох історичних структур» [1, С. 706]. На думку М. Павлишина, він «згладжує суперечності та змагальні інтенції між (колишнім) колонізатором і колонізованим; сприяє тому, щоб взаєморозуміння, а не озлобленість стало провідним відчуттям у стосунках між ними; визнає кривди минулого, але бачить у них елементи історії, а не двигуни сучасної дії; заохочує колишніх колонізатора та колонізованого до пошуку того *modus vivendi*, який відповідав би інтересам обох сторін» [6, С. 74—75]. У більшості публікацій, констатує дослідник, слово «постколоніальний» використовується як концепт із певним смисловим навантаженням, як елемент звичайного мовлення, що означає «після падіння Радянського Союзу» [2, С. 65]. Дехто навіть готовий «боротися» з «українським постколоніалізмом».

Сутність постколоніалізму полягає в реконструкції взаємовідносин колонізатора, колонізованого та постколоніального інтелектуала. Постколоніальне, вважає М. Павлишин, «відмежовуючись від колоніального, рівночасно вбирає у себе його історичний досвід, а той співіснує з ним в одному часі, місці та навіть в одному культурному явищі» [1, С. 705]. Це історична реальність, що проявляється від практик повсякденного життя, масової й «високої» культури, аж до політичних структур та інституцій, як свідчить досвід Б. Обами, Р. Сунака тощо. В політиці постколоніалізм орієнтується на сучасність, мир, гармонію, свободу вибору, прагматизм і деідеологізацію [2].

Методологічним підґрунтям постколоніальних студій слугують екзистенціалізм, фрейдизм, (нео)марксизм, структуралізм та постструктуралізм. Поряд із постмодернізмом і фемінізмом постколоніальні студії сприймаються як базовий критичний, політично опозиційний дискурс. Виник він у північноамериканських університетах (США, Канада), швидко поширився, слугуючи обґрунтуванням лівих поглядів, опозиційних уподобань та настроїв.

Постколоніальні студії існують у різноманітних формах й аж ніяк не позбавлені політичної заангажованості. М. Павлишин умовно поділяє їх на три групи. Перша — це метакритика, теоретичні дослідження, орієнтовані на пошук відповіді на запитання: що таке постколоніальність? Другу групу утворюють студії, спрямовані на деконструкцію колоніальних дискурсів. Особливу увагу концентрують на бінарних опозиціях своє / чуже, або навпаки, на імперському «ми», позбавляючи колонізований суб'єкт «будь-якої свідомості, крім імперської». Третю утворюють дослідження представників «колись колонізованих культур», ті, які підкреслюють колоніальний фактор, і ті, котрі свідомо позиціонують себе осторонь постколоні-

альної критики та знаходять інші ключі» до явищ цих культур. Великий потенціал постколоніальних студій дослідник убачає «у розшифруванні культур Російської імперії, Радянського Союзу та країн, що постали після нього». В даному просторі він окреслює такі перспективи: дослідження структур імперського домінування у виявах російської культури метрополії; неросійських культур, як аналіз «антиколоніальних і постколоніальних начал у колонізованих культурах». Ці напрями-проекти важливі для інтелектуальної, наукової та культурної «деколонізації як колишніх периферій, так і колишнього центру» [1, С. 707].

Словом, постколоніальний інтелектуал витворює постколоніальний дискурс, який спрямований або проти колонізації, або спродукований самими ж колонізованими. Вибух постколоніальності був спровокований виходом у світ книжки палестинсько-американського критика Е. Саїда «Орієнталізм» (1978 р.).

Контури формування постколоніалізму

Праця Е. Саїда майже водночас із «вироком»-спостереженням Ж.-Ф. Ліотара щодо європейського гранднративу на практиці засвідчила демонтаж метанаративу як витвору європейської культури модерну. Слідом за М. Фуко Е. Саїд уважає, що академічні тексти можуть не лише народжувати знання, але створювати саму реальність, яку мають описувати (себто те, що французький філософ та історик називав дискурсом). Різницю між таким «письмом Заходу» й «мовчанням» Сходу Е. Саїд сприймає як «результат і знак великої культурної сили Заходу», його волі щодо владарювання над Сходом [7]. У книжці Е. Саїда зустрічаємо різне визначення орієнталізму, що виникає наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Він розуміє орієнталізм і як «суто наукову діяльність», пік розвитку котрої припадає на середину XIX ст., коли з'являються вчені-орієталісти; і як «систему мислення з приводу Заходу» (орієнталізм сприймав Схід «незмінним та абсолютно відмінним від Заходу»); і як проєкцію Заходу на Схід та волю панувати над ним». Більше того, орієнталізм — це школа інтерпретації, предметом якої є Схід, його цивілізації, народи й характерні риси [7]. Отже орієнталізм можна вважати за різновид регламентованого письма, дослідження, в якому домінують імперативи та ідеологічні преференції. Схід вивчають, досліджують і ним керують, підсумовує Е. Саїд.

Із часом орієнталізм перетворився на методологію постколоніальних студій (post-colonial studies). У 1980-х рр. виникла невеличка дослідницька Subaltern Studies Group (співтовариство інтелектуалів, за висловом Г.Ч. Співак), представники якої ставили за мету вивчення пригнічення (підпорядкування). Її учасники задалися питанням: чи може пригнічений (підпорядкований) промовляти? (йдеться про програмну статтю Г.Ч. Співак «Can the Subaltern Speak?»). Г.Ч. Співак спростовує постулати колоніальної та неокolonіальної історіографії, що творцями індійської нації й національної самосвідомості (націоналізму) є еліти, чи то британські колоніальні власті (адміністратори, інституції, культура), чи то індійські національні еліти (з «персоналіями, інституціями, рухами, ідеями»). Об'єктом студювання, «у нашому випадку досліджень не народу як

такого, але дрейфуючої буферної зони регіональних підпорядкованих еліт», стверджує Г.Ч. Співак, є народ або підпорядковані, «котрі самі по собі трактуються як відхилення від еліти».

Як літературна критикиня Г.Ч. Співак, перефразовуючи власне питання: чи можуть залежні (як жінки) промовляти?, свідомо формулює «неосяжну проблему свідомості залежної жінки» (підпорядкованого). Якщо ви — жінки, бідняки, темношкірі — «то ви стаєте жертвою потрібно». А залежна жінка завжди «німа». Г.Ч. Співак дає відповідь: «Пригнічені не можуть промовляти (самі по собі)». Запозичуючи «методологічну ауру фрейдистської стратегії», вона, зокрема, вбачає аналогію «між перенесенням та літературною критикою чи історіографією», інакше кажучи, суб'єкт постає як текст [8].

Постколоніальні студії мають різні форми: в університетах й академічних установах Заходу вони постають у вигляді наукової теорії, літературної критики; в «незахідному» культурному просторі представлені літературною творчістю, есеїстикою, публіцистичними жанрами.

Постколоніальні студії спрямовані на деконструкцію західної традиційної, домінуючої моделі знання, зокрема таких структуроутворюючих категорій, як «універсалізм», «європоцентризм», «етноцентризм», «розвиток», «прогрес», «держава», «гендер / стать»; а також на створення / легітимацію власного дискурсу неєвропейського характеру. Словом, постколоніалізм перетворюється на методологію, засіб дослідження, легітимації й репрезентації знання.

Американським різновидом чи аналогом постколоніальних студій вважається мультикультуралізм. Сенс постколоніального дискурсу (мультикультуралізму) полягає в актуалізації досвіду мовчазних / безмовних культурних груп, історія яких пов'язана з політичним, соціальним, культурним і психологічним пригніченням. Основні поняття, концепти, якими оперує мультикультуралізм — це проблема «іншування», створення образу «чужого», «іншого», культурної мімікрії, визнання символічного відчуженості, розщеплення, розколотості свідомості. Мультикультуралізм свідомо відмовляється від національного метанаративу, акцентуючи увагу на кроскультурних зв'язках і взаємодіях.

Дисциплінарний статус постколоніалізму можна визначати як методологію, в межах якої відбувається пошук нового інструментарію та мови оповіді. Наголос ставиться на механізмах кроскультурної взаємодії. Минуле, сучасність неєвропейських народів розглядається не під кутом зору національного, а з погляду явищ і впливів глобального характеру, як-от рабство, терор, революція, вигнання, бездомність, історична травма чи втрата культурної ідентичності тощо.

Третя фаза розвитку постколоніалізму, на думку камерунського філософа А. Мбембе, послідовника Ф. Фанона, напряму пов'язана з головною подією нашої доби — глобалізацією. Йдеться про експансію світового ринку, встановлення контролю над природними ресурсами та результатами людської праці, тотальним контролем над усім живим. Тому «плантація», «фабрика» й «колонія» — це були найважливіші експериментальні майданчики (лабораторії), в межах яких виник сучасний авторитарний світ. Ідеологічним підґрунтям цьо-

го періоду слугує створений на противагу універсалістській євроцентристській історії образ глобального цілого та ролі людини у цьому глобалізованому світі (Ф. Фанон) [9]. Отже постколоніальні інтелектуальні стратегії еволюювали від «орієнталізму» Е. Саїда, через практики *subaltern studies*, до теоретичних рефлексій щодо процесу глобалізації.

Постколоніалізм на українському ґрунті

Постколоніальна свідомість українських інтелектуалів, як уже зазначалося, була толерантнішою, гнучкішою, ідейно розмаїтою, ніж антиколоніалізм попередників. Характерною для постколоніальної свідомості була рецепція понять «колоніалізм», «колоніальний», спроби їх визначення та впровадження низки новітніх понять і формул на зразок «імперська політична концепція», «імперська цивілізація», «малоросіянізація», «нео-Малоросія» тощо.

Так, І. Лисяк-Рудницький, на відміну від представників діаспорної літератури й публіцистики, котрі «залюбки лають “московський імперіалізм і колоніалізм”», деконструє ці поняття, надаючи їм нових смислів і конотацій [10, С. 473]. У центрі уваги дослідника перебуває основний концепт постколоніальної свідомості — «колоніалізм». В есеї «Роль України в новітній історії» (1963 р.) він не згоден із текстуальними практиками марксистів, які воліли «кожну форму національного поневолення називати колоніалізмом». На його думку, «поневолення» й «колоніалізм» — не тотожні поняття. Слідом за О. Оглоблиним він не вважає цей термін релевантним для Східної Європи, себто колоніалізму у класичному розумінні тут не було. Термін «колоніалізм», на його переконання, «треба застосовувати тільки в тих випадках, коли держава-метрополія, експлуатуючи завойовану країну у своїх інтересах, не прагне до національної асиміляції населення останньої». Іншими словами, І. Лисяк-Рудницький спростовує тезу про колоніальний статус України в межах Російської імперії, проте не відкидає цього явища як такого: «Царська Росія мала справжні колонії, як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зараховувати до них» [4, С. 149].

Отже в постколоніальному дискурсі І. Лисяка-Рудницького переплетені колоніальні й антиколоніальні структури мислення: з одного боку, імперська адміністрація відносила Україну «до ядра корінних провінцій європейської Росії», а український південь за темпами економічного зростання випереджав «московський центр»; з іншого, господарська політика уряду була несприятлива для українських інтересів, тобто Україна «несла на собі надмірний податковий тягар» [4, С. 149]. Словом, колоніальний тиск був найпомітнішим в економічній сфері.

Відповідно до постколоніального мислення І. Лисяка-Рудницького, Україна не була російською колонією у класичному розумінні цього слова через наявність в її соціально-політичному житті таких явищ, як зросійщення та асиміляція. У ХІХ ст. перед українським народом постала «дилема щодо вибору між асиміляцією з російською нацією та утвердженням власної окремої національної індивідуальності». Успіхи асиміляційної політики І. Лисяк-Рудницький пояснював

не лише репресивними заходами царського уряду, а більш глибокими, соціально-психологічними чинниками, як-от «велетенський престиж великодержави та блискучої імперської цивілізації», який зваблював багатьох українців. Водночас імперська адміністрація «провадила війну на знищення всіх, навіть найбільш невинних виявів української національної самосвідомості», «пропонуючи “вірним малоросам” нагоди для кар’єри, визнання та матеріальних користей» [4, С. 159].

За радянських часів Росія стає «законним спадкоємцем традиційної російської державності», а УРСР являє собою «компроміс між фактом відновленого російського панування» та здобутками Української революції, які «вже не можна було викреслити» [4, С. 165]. До останніх дослідників відносив глибоку «мутацію» духовності українського народу, його перетворення на «модерну націю», а також зміну структур східноєвропейського простору: «Відродження України [...] поруч із Великоросією і Польщею» [4, С. 165].

Зміни після Другої світової війни у Східній Європі знаменували поширення імперської сфери Москви та остаточне здійснення територіальної програми українства — «консолідації всіх земель з українськомовним населенням в одному українському політичному тілі». Попри те, що слово «малорос» вийшло з ужитку, «імперська політична концепція», яка крилася за цим словом, залишалася чинною. В такому контексті УРСР, за висловом дослідника, «є своєрідною нео-Малоросією» [10, С. 474]. Отже Україна за царських і радянських часів не стикалася з сегрегацією чи дискримінацією, але небезпека полягала у практиках переоцінки російщення та недооцінки «малоросіянізації». І. Лисяк-Рудницький використовував останній термін як синонім асиміляції. Сутність політики російщення полягала в тому, щоб відмовляти Україні у статусі нації, трактуючи її як «малоросійський» різновид єдиної російської нації. Росія послідовно придушувала й винищувала всі прояви «українського сепаратизму», особливо у царинах політичної думки та «високої» культури». Щодо політики асиміляції, то «вона була передусім асиміляцією на державній, або імперській площині». Асиміляція була спрямована не на народні маси, а на еліту, адже «лояльні малороси не зазнавали в імперії ніякої дискримінації. Чинownik або офіцер-малорос користувався зовсім не гіршими шансами у своїй службовій кар’єрі, ніж його товариш, що був етнічним росіянином (“великоросом”）」 [10, С. 474].

Царській адміністрації вдалося «державно і культурно асимілювати провідні шари населення України, а народні маси консервувати в стані національної пасивності та аморфності». Радянський режим також прагнув накинути українському народові «спільну з Росією політично-державну свідомість та спільну “високу” культуру». Саме у цьому й полягає зміст концепції «злиття націй», «єдиного радянського народу», констатував І. Лисяк-Рудницький [10, С. 474].

Звісно, його постколоніальний український дискурс інший, ніж у західних постколоніальних критиків і незахідних інтелектуалів у площині глумачення колоніалізму на російському імперському ґрунті й національних прагнень України.

Сучасність: діалог антиколоніальної ідеології та постколоніальної критики

Сучасний діалог між антиколоніалізмом і постколоніалізмом зумовлено двома факторами: глобалізацією та колоніальністю. Ми живемо в умовах суцільної глобалізації, з величезними потоками інформації та розгалуженими мережами комунікацій. Відбуваються глобальні зміни у конфігурації світу, замість традиційної дихотомії Захід / Схід виникає нова: Глобальна Північ / Глобальний Південь. Остання конструкція руйнує модернізаційні теорії та схеми прогресу як прояв одностороннього впливу «розвиненого Заходу» на «відсталіший Схід».

«Колоніальність» не варто ототожнювати ані з колоніалізмом, ані постколоніалізмом, тому що колоніалізм — це подія, історичне явище, а колоніальність — «його результат, в якому ми всі живемо». Під глобальною колоніальністю автори цієї концепції В. Міньйоло, М. Тлостанова розуміють «владу, буття, сприйняття, гендер, знання, пам'ять», котрі завжди існують у локальних формах [11—12]. Водночас це спільна оптика, що визначає взаємини між світом, речами та людьми. Колоніальність влади являє собою наскрізне історичне явище: християнізація, імперії, рабство, цивілізаційні місії, авторитарні режими, нарешті сучасна глобалізація, нескінченний ланцюг подій, проявів тональності влади, сили, примусу. Вона проникає в усі сфери людської діяльності й визначає основні культурні моделі сучасності. На думку Н. Мальдонадо-Торреса, колоніальність пережила колоніалізм: вона нагадує про себе у книжках, культурі, культурних патернах, у здоровому глузді, ми вдихаємо колоніальність повсюди й кожного дня [13]. Отже дослідники колоніальності (В. Міньйоло, М. Тлостанова, Н. Мальдонадо-Торрес) ставлять знак рівності між сучасністю та колоніальністю.

До слова, колоніальність стосується не тільки колонізованих, пригноблених, а також людей Глобальної Півночі в особі постколоніальних та антиколоніальних інтелектуалів. Чимало з них розуміють, що теперішня ситуація потребує утворення альтернативних дискурсів, із відчутним інтересом до далекого «іншого», до світу, в якому не буде «інших», де замість глобального капіталізму постають інші економічні моделі, інші незахідні способи мислення, інші способи взаємодії з природою. Подібні дискурси стануть у пригоді для успішної боротьби з неокolonіалізмом, європоцентризмом та ксенофобією. Тому не варто маркувати постколоніальних і деколоніальних теоретиків за регіональною чи історичною належністю. Мало хто займається цією проблемою в теоретичному плані, а непорозуміння й підміна термінів помітні в конкретній тематиці.

Колоніальність у свідомості українців слід розглядати як наслідок впливу вікового поневолення, панування імперського й тоталітарного режимів. Страх перед владою, перед її інституціями (від поліціанта до прокурора), виконавчими (від дрібного до високопосадовця), недовіра до судової системи, прогинання перед начальством, великим і маленьким, неспроможність ухвалювати самостійне рішення, робити вибір, іти на ризик — усе це поколіннями накопичувалося, зберігалось століттями в генетичній пам'яті та у практиках суспільного життя.

Колоніальність мислення та знання українців виявляється у запозиченні «кращих» зразків імперської, радянсько-російської, західної науки, техніки, літератури, культури, мистецтва. Синдром колоніальності, тобто небажання цінувати й поважати свою вітчизняну традицію, інтелектуальний потенціал, культуру, виявляється в неспроможності довести власну інакшість, самоцінність і самобутність у будь-якій сфері діяльності. Адаже відомо, що ми як народ, нація, країна цікаві для інших не своєю подібністю, а навпаки — унікальністю.

В постколоніальних та антиколоніальних мислителів є спільна риса — критика імперського дискурсу Заходу як глобального колонізатора. Їх діалог фокусується, з одного боку, на розвінчанні колоніалізму, його наслідків і визнанні пріоритету національних цінностей як універсальних, що залишається на черзі по цей день в історіях у колишніх імперсько-колоніальних країнах Центрально-Східної Європи, Латинської Америки, Північно-Східної Азії. З іншого, крах доктрин європоцентризму призвів до зростання авторитету локальної історії, окремих регіонів, популярності нелінійних моделей історії. Якщо антиколоніальний дискурс декларує національну державу як базову одиницю історичного аналізу та складову вітчизняного метанаративу, то постколоніальний акцентує увагу на критиці європоцентризму, ставить під сумнів теоретичні схеми, узагальнюючі концепції й лінійний розвиток історії.

У процесі діалогу прибічники двох таборів актуалізують різні підходи та напрями дослідження, зокрема такий, як нова глобальна історія. Її різновидами є транснаціональна та перехресна історія (*histoire croisée*). Перша стверджує погляд на історичний процес із перспективи довготривалих і масштабних процесів, великих потоків ідей, товарів, людей; друга пов'язана з ідеєю локалізму, комунікаціями, культурними зв'язками, обміном інформацією, практиками взаємодії, співпраці чи конфронтації [14].

Специфіка діалогу антиколоніальної ідеології та постколоніальної критики зумовлена як різними методологічними засадами, так і суттєвими відмінностями в розумінні колоніалізму, наприклад в Індії, Африці чи Америці, ставленням до різноманітних локалів, тобто геополітичних регіонів, таких, як Євразія, Західна або Центрально-Східна Європа. До того, як відомо, антиколоніалізм промовляє мовою колонізатора, себто використовує його понятійний апарат, структури мислення, знання, протиставляючи імперській ідеї національну.

Постколоніалізм демонструє більш толерантний, м'якший підхід до наслідків колоніалізму. Він співіснує з демократичними, авторитарними, неоімперськими режимами, вільними економіками та неоімперіалізмом. Мирно уживається з різними ідеологічними конструкціями, як-от мультикультуралізм, неомарксизм, неолібералізм. Постколоніалізм продукує нові терміни, поняття, створює свій науковий інструментарій, ураховуючи досвід колишніх колонізаторів і колонізованих. На противагу расизму та апартеїду він пропонує креолізацію, нав'язування іншої мови, культури, звичаїв, що має наслідком деформацію ментальних структур корінного населення.

У нинішній ситуації актуалізації антизахідних і неоімперських дискурсів для розуміння історичного, геополітичного, воєнно-політичного, ідеологічного протистояння України й Росії, важливо проаналізувати генеалогії та сучасний стан антиколоніальної свідомості, постколоніальної критики в Росії та в Україні.

Росія: потрібна самоідентифікація

Для російської свідомості характерна подвійна чи навіть потрібна самоідентифікація. Історична свідомість Росії має плутану природу, в котрій переплетені водночас колоніальний, антиколоніальний та постколоніальний дискурси. В результаті утворюється образ Росії, в ідеології якої поєднуються образи колонізатора та колонізованого.

Під час правління Катерини II, в добу колоніальних війн, політики широкої колонізації південних та східних територій імперії відбувалося переміщення значних мас людей (німців, шотландців, італійців, поляків, сербів, болгар, євреїв, українців, росіян тощо), внаслідок чого було утворено мультикультурну імперію. За Миколи I вона перетворилася на моноідеологічну, де запанували консерватизм і традиційні цінності. Не підлягає сумніву імперський пафос уваровської тріади «православ'я, самодержавство, народність» (1833 р.). У ній було викладено основні засади буття російського народу як жива реакція на конституційні прагнення декабристів, революцію 1830 р. у Франції, польське повстання 1830—1831 рр., «холерні бунти» у Центральній Росії.

Теорія «офіційної народності» стала предметом суперечок як серед російських інтелектуалів, так і згодом освічених представників залежних від імперського режиму народів, націй. До прикладу, протоантиколоніальні мотиви звучать у романтиків-слов'янофілів (О. Хом'яков, брати І. та П. Киреевські, батько й син С. і К. Аксакови, Ю. Самарін тощо), зокрема їхня критика Заходу, вивіщення національної культурної традиції, ідея самобутності російської історії. Слов'янофілство й напівпровінційне західництво в Росії виникають майже одночасно, вони були просякнуті опозиційними настоями та поглядами, проте їхня критика Заходу мала антиліберальний характер. Сьогодні антизахідна, антиколоніальна риторика, актуалізована війною проти України, здобула новий імпульс в академічному середовищі та масово-публічному просторі Росії. Нині ця країна перебуває на хвилі імперських настроїв. Якщо у суспільстві до них переважає поблажливе ставлення, то в окремих філософів, в освітніх програмах і пропагандистських медіа — справжній ажіотаж. Причому імперський (колоніальний) дискурс представлений у різних вимірах.

Перш за все, імперський характер має російська історія та історіографія. Щоправда, слід визнати, від самого початку інтелектуальними донорами російської імперської конструкції стали професори Києво-Могилянської колегії — саме вони зробили великий внесок у розбудову російської імперської ідеології. У 1674 р. з'явився історичний компендіум «Синопис», авторство якого приписують ректорові згаданого навчального закладу Інокентієві Гізелю. Як монархіст

він дотримувався концепції про споконвічність самодержавства в Росії й доводив спадковість монархії Київської Русі з Московським царством. Феофан Прокопович, теж у минулому ректор-могилянець, а згодом найближчий сподвижник Петра I, у трактаті «Правила волі монаршої» (1722 р.) запропонував і довів цареві переваги імперського проекту державного устрою [15, С. 397—398].

Російська еліта не змогла згенерувати свій власний проект. Навпаки, її нарцисизм виявлявся в її імперськості. Здебільшого вона була мультикультурною, мала різні етнічні корені: татарські (Державін, Карамзін, Уваров, Аксакови), турецькі (Жуковський), українські (Трощинський, Кочубеї, Розумовські-Репніни, Жемчужников, Гоголь, Кукольники, Закревські), польські (Чарторийський), німецькі (Бенкендорф, Брюллов). Тому будь-які пробіски національної свідомості, «місцевого патріотизму» згасали перед імперською величчю, як це сталося з малоросійською елітою.

У СРСР, незважаючи на замовчування ідейного спадку з імперською Росією, відбувався процес повернення до імперської ідеології. Радянська імперія, по суті, мала постколоніальну природу. За висловом М. Глостанової, це була «постколоніальна федерація» по відношенню до неросійських народів, котрі зображувалися радянською історіографією такими, що одвічно страждали в «тюрмі народів» — царській імперії. «Розквіт» союзних республік у складі «союзу непорушного», на перший погляд, нагадував «театральний мультикультуралізм». Це означає, що СРСР проводив політику креолізації, тобто російщення, а замість етнічної сегрегації — асиміляції (тобто малоросіянізації у випадку України) на противагу демонізованому Заходу. Зазвичай це був здебільшого «картонний макет» полікультурної держави, що приховував орієнталізм, дискримінацію за етнічним чинником, структурну нерівність й інші колоніальні вади та свої власні специфічні риси.

Серед цих рис є різне ставлення Росії до своїх колоній у залежності від близькості їх розташування до Європи, що засвідчує вторинність і другорядність вічно наздоганяючої імперії. Внаслідок формування світової системи утворилися глобальні ієрархії держав: Османська й Російська імперії були витиснуті на периферію; їм не дозволяли стати рівними до Великобританії, Франції та США й сьогодні [12].

Ці маркери продовжують впливати на глобальні геополітичні відносини між країнами. Сучасна російська імперія низведена у своєму ранзі з напівпериферійного до остаточно периферійного статусу. Тут діє правило перетворення регресивної імперської відмінності в колоніальну. Другосортна імперія у свідомості суперників сприймається як колонія, незабаром вона починає відчувати цей свій статус і регресувати агресивно й негативно по відношенню до більш сильних своїх імперських суперників, і тим паче до слабких колоніальних «інших» [12].

Для росіян характерне сприйняття майбутнього через минуле. Вважається, що сама мова реагує на особливості психіки: дієслова доконаного типу не мають теперішнього часу та замінюються майбутнім («два и два будет четыре»). У російській мовній свідомості домінує модус майбутнього часу чи у вигляді апокаліпсису (образ «зниклого града Кітежа»), чи соціально-політичної утопії (комунізм). У май-

бутнє також спрямована російська література (Манілов, Обломов), і прагнення маніпулювати ним (зміна календаря в 1920-х рр., програма «будівництва комунізму»). Показово, що російський народ думає не про власне, а про «всесвітнє» майбутнє (концепція російського космізму, ідея «світової революції»). Натомість у мовній моделі часу українців домінує модус сьогодення (в доконаній і недоконаній формі). Він відображає гармонію людини з навколишнім світом, вона не занурена в минуле і не прагне уявного майбутнього. Така рівновага сигналізує про життєвий оптимізм, прагматизм, антропоцентризм історичної свідомості українців [16].

Імперський дискурс у Росії корелюється також з ідеєю цивілізації. В російській історіографії існує чимало думок із цього приводу, від Данилевського до Дугіна. Багато списів зламано навколо типів, стадій і функції цивілізацій. Мені імпонує думка представника британська школи глобальних істориків П. О'Браена, який вважає, що сам термін «цивілізація» був штучним, сформованим поколіннями європейських істориків-ерудитів — ці «сконструйовані цивілізації» (constructed civilization) сприймалися ними як «здогадно унікальні й однорідні» [17, С. 24]. Показово, що він не пов'язує цивілізації з певною реальністю, адже в його розумінні це «аморфні та плинні сутності, котрі називаються "цивілізаціями"» [17, С. 33].

Водночас агресивна, антизахідна, антиколоніальна риторика також присутня у суспільній свідомості та медійному просторі Росії. Причому ці антиколоніальні настрої плескаються в російському суспільстві й корелюються з імперським дискурсом. Пропагандистські наративи стверджують, що Росія нібито веде «справедливу війну» проти «колективного Заходу / НАТО», за власну «історичну самість», як оплот традиційних, тобто консервативних цінностей. Полеміка ведеться у структурах колоніалізму — в рамках дихотомії Захід / Схід, за збереження держави-імперії, з антиліберальною риторикою, на підтримку авторитарного режиму.

В інтелектуальному полі сучасної Росії присутній і «периферійний» постколоніальний дискурс у вигляді «нової імперської історії». Автор цієї концепції співредактор журналу «Ab Imperio» І. Герасимов наголошує, що «нова імперська історія» може деконструювати звичайну «схему російської історії» М. Карамзіна й разом концепцію державницької школи зі властивою їй традицією «державності». Він зазначає, що «нова імперська історія» має антиімперський характер та ототожнює її з «імперською ситуацією», котра складається з «численних локальних осередків самоорганізації, які майже неможливо збалансувати у загальних політичних рамках». За логікою автора, імперська ситуація не передбачає єдиного центру, коли йдеться про «Московію, Велике князівство Литовське і Кримське ханство» [18]. Однак продуктивна ідея про наявність численних локальних центрів самоорганізації спирається на такі штучні й застарілі конструкції, як «імперська ситуація» та «Євразія» — регіон, що його Москва намагається втримати «під контролем». Крім того, «нова імперська історія» має постнаціональний характер, тобто відкидає ідею національної держави, котра сприймається «як метод», що означає «ретроспективну етнічну чистку пам'яті» [18]. Така ж постнаціональна історія, на думку І. Герасимова, не потрібна націоналістам ані в Україні, ані в Росії. Словом, за цими евфемізмами («імперська ситуація», «Євразія») та

плутаними дефініціями («етнічна чистка пам'яті») вочевидь проступають імперські державницькі й ментальні конструкції.

Отже, можемо констатувати, що в масово-політичній свідомості та академічному дискурсі сучасної Росії існує потрійна ідентичність: домінує колоніальна або імперська, набирає обертів на хвилі російсько-української війни антизахідна, антиколоніальна і зберігає свій периферійний статус щодо офіційної науки постколоніальна.

Україна: постколоніальна війна

Більшість українських істориків мислять у межах антиколоніальної ідеології. Як у країнах Центрально-Східної Європи, дослідники деконструюють імперсько-колоніальний дискурс та відновлюють націєцентричні схеми історії. В пострадянських історіографіях національна держава традиційно залишається у центрі уваги як головна аналітична одиниця і структурний елемент національного метанаративу. Справа в тому, що еліти України зацікавлені у створенні респектабельного національного нарративу, який би дозволив визначити місце й роль, що її відіграє країна у світі. Тому в українській історіографії незмінно домінує ідея суверенної та незалежної держави.

Наприкінці 1980-х та впродовж 1990-х рр. під антиколоніальними лозунгами розпочалося масове українське відродження за право самостійного існування як нації й держави. Саме під тиском антиколоніального руху в Україні та в інших радянських республіках розвалився тоталітарний СРСР. У серпні 1991 р. УРСР проголосила незалежність, але рештки імперського режиму в усіх сферах життя, політичній, соціальній, культурній, у суспільній свідомості довелося долати ще впродовж тридцяти років аж до сьогодні.

Антиколоніальний дискурс в Україні руйнував перш за все радянський спадок в ідеологічній сфері, зокрема в історіографії. В перші роки незалежності була утворена антиколоніальна націєцентрична концепція української історії. На зміну марксистським догмам і радянським стереотипам українські історики запропонували нову версію минулого. Вони виводили національну державність від Київської Русі. З часом вона занепала та відновилася у вигляді козацької Гетьманщини, яка згодом втратила рештки автономності. Потім була квазісамостійна союзна республіка у складі СРСР і, нарешті, незалежна Україна. Був створений справжній антиколоніальний метанаратив із вивищенням власної державності, нації та культурних цінностей.

Антиколоніальний дискурс в Україні набрав ваги у царині національної пам'яті. Російська-українська війна змінила архетипи історичної пам'яті, відкинула віктимну свідомість, унаслідок чого архетип жертви заступив архетип героя. Для порівняння: польська історична пам'ять містить архетипи месіанства, мобілізації, державності, а російська — культ держави, «великої російської культури», міф «Великої Вітчизняної війни».

Історія-наука й пам'ять по-різному відображають минуле: перша є інструментом пізнання минулого, друга — засобом усвідомлення власного сучасно-

го (П. Нора). Пам'ять вивчає не самі події, а лише їх відображення в пам'яті групи, нації, суспільства. Вона вибіркова, адже висвітлює тільки те минуле, яке потрібно сьогоденню, в ній існують «періоди-фаворити» (для української історії це сакральний час, пов'язаний з іменем Богдана Хмельницького; у французькій — революція XVIII ст.; в радянській — «Велика Жовтнева соціалістична революція»; у сучасній Росії — «Велика Вітчизняна війна 1941—1945 рр.»). Механізм пам'яті вирізняє поворотні періоди в минулому, при тому особливо насиченими подіями вважаються найвіддаленіші відрізки історії або два останніх століття.

Від початку 1990-х рр. на полі історичної пам'яті українців ведуться антиколоніальні «меморіальні», «війни пам'яті» з Росією. Нині в масовій свідомості та професійному історієписанні актуалізуються такі проблеми «близького минулого», як Голодомор, Друга світова війна, сталінські репресії 1930—1950-х рр., депортації, етнічні чистки. Всі ці події відіграють важливу роль у переформатуванні українського минулого. У цілому історики виступають як творці пам'яті, а їхні мнемонічні практики є складовою історичної політики.

Важливою складовою антиколоніальної історичної політики стали практики «декомунізації». Її елементи — перейменування вулиць, районів у містах та селах як своєрідних маркерів пам'яті, демонтаж пам'ятників радянських часів і не тільки («ленінопад»), перегляд пам'ятних дат, скасування радянських свят, реформа церковного календаря тощо.

Сучасна війна зумовила сильний антиімперський, антиколоніальний імпульс у прискоренні процесу українізації всіх сфер суспільного життя: використання української мови в побуті у традиційно російськомовних родинах, стирання відмінностей між українським сходом і заходом, згуртованість суспільства, нації навколо ідеї перемоги.

Антиколоніальний та постколоніальний дискурси належать не тільки до різних локалів, але й різних способів мислення. Водночас антиколоніальні вчені доволі часто є постколоніальними людьми, а постколоніальні дослідники мають антиколоніальні вподобання [12]. Це стосується українських істориків, які вважають себе антиколоніальними мислителями, а насправді є постколоніальними. Звісно, причини цього кореняться у близькому минулому й сьогоденні України.

Народи, в тому числі український, на просторах колишнього СРСР є пострадянськими й постсоціалістичними. Вони — продукт специфічної креолізації-зросійщення та культурної асиміляції-малоросіянізації (приклад України). «Радянський народ», як відомо, був носієм різних духовних цінностей та численних лояльностей. Він виховувався в «російському (імперському) мовному континенті», в рамках пізньорадянської інтелектуальної культури, орієнтованої на Захід». Унаслідок чого етнічні культури могли бути або російськими / радянськими або західними / глобальними. Тому постколоніальний, пострадянський «інший» виживає без російського / радянського посередництва й напряму звертається до західних / глобальних джерел та різних моделей трансформації, а в деяких випадках до Глобального Півдня в пошуках деколоніальних дискурсів. Ранні постколоніальні дискурси були лівими, антикапіталістичними й не ставили під сумнів

західні норми освіти, права людини, демократію та жіночу емансипацію. Тому постсоціалістична траєкторія колишніх республік СРСР, у тому числі України, означає майже емоційне несприйняття всього соціалістичного й захоплення західним знанням, технологіями, культурою, способом життя. Це відбувалося в той час, коли деякі постколоніалісти робили вибір на користь соціалізму [12].

Слід констатувати, що в українському інтелектуальному просторі ведеться непростий діалог між антиколоніальним і постколоніальним дискурсами. З постколоніального арсеналу запозичуються концепти «сабалтернізація», «сабалтерн», що означає пригнічений, підпорядкований. До ряду постколоніальних належить також концепт «постзалежність» [19]. Початково він мав центральноєвропейський смисл, сформульований з урахуванням постколоніального вторинного європоцентричного, постімперського, постсоціалістичного та інших значень. Цей багатовимірний термін може бути застосовний до різних ситуацій, як-от постапартейд, постдиктатура чи постфордизм. У більшості випадків це може бути травма імперськості, як у випадку з Росією, або ситуація з травматичним досвідом східноєвропейців, котрі тривалий час перебували у численних залежностях від різних імперій і сьогодні динамічно повертаються до Європи. Однак стан залежності не завжди пов'язаний із західними зразками і традицією, а корелюється з природою сучасності. Використання терміна стало можливим завдяки впливу неоліберальної Глобальної Півночі, радше необхідності промовляти на її мові, що вважається легітимним та безпечним. Водночас розбіжності між постколоніальним і деколоніальним підходами дедалі пом'якшуються, згладжуються, що може дати поштовх для майбутніх діалогів.

Результатом дискусії антиколоніальних та постколоніальних інтелектуалів є визнання, що в Україні колоніалізму у класичному варіанті не існувало. Сабалтернізація на східних і західних теренах мала характер не тиску чи примусу, а відбувалася в більш м'яких формах поневолення у складі різних імперських режимів. На території Центрально-Східної Європи замість політики нищення та сегрегації практикувалися засоби креолізації, асиміляції. Так, у випадку Лівобережної України насаджувалися практики малоросіянізації культурної еліти, а на західноукраїнських землях упроваджувалася тактика «вимивання» місцевих еліт як виправдання існування лише «попів і хлопів». Нищення локальної, культурної, національної ідентичності українців у різних імперсько-колоніальних локалах також набувало різноманітних форм: у Російській імперії — у вигляді політики російщення, в Австро-Угорській — спольщення (на Галичині), румунізації (на Буковині), мадяризації (на Закарпатті).

Суперечки навколо питань Голодомору серед прибічників обох таборів, антиколоніального та постколоніального, є продовженням полеміки на тему: чи була Україна колонією Росії у класичному розумінні? Постколоніальний термін «сабалтерн» («пригнічений») цілком прийнятний і до радянської доби українського минулого. Тож із перспективи постколоніальної критики Голодомор слід розуміти як результат взаємодії колонізатора, сабалтерна та постколоніального інтелектуала. Весь радянський і пострадянський, постсоціалістичний період в

історії України варто розглядати в контексті постзалежності, як у більшості країн Центрально-Східної Європи.

Дискусії серед прихильників антиколоніального та постколоніального підходів щодо характеру російсько-української війни набирає обертів як у публічній сфері, так і в академічному дискурсі. Одні вважають, що це війна анти-, інші — нео-, треті — постколоніальна.

Дійсно, найбільша війна в Європі з часів Другої світової — це прояв нашої сучасності, глобальної колоніальності. Вона охоплює не тільки країни Глобальної Півночі (Заходу), де глибоко вкоренилася в текстах, літературі, у витворах мистецтва, пам'яті поколінь, але й Глобальний Південь, для котрого наслідки колоніалізму, неокolonіалізму, неоімперіалізму є реальністю. Сьогодні російсько-українська війна прискорює процеси глобальних змін, зокрема консолідації Глобального Півдня, до якого належать країни з різним економічним потенціалом, рівнем життя та віросповіданням. Ця війна — не конфлікт країн із територіальними чи історичними претензіями, а набагато глибше — це протистояння двох світів, різних систем цінностей, демократичних свобод проти консервативно-імперських «скріп», ліберальних і тоталітарних режимів.

Важливим наслідком війни є те, що Україна набула геополітичної суб'єктності, усвідомлюючи своє місце та роль між країнами Глобальної Півночі та Глобального Півдня. Партнерство й військова допомога Заходу, інших країн світу, з одного боку, героїзм наших вояків, мужність українського народу, успіхи вітчизняної дипломатії змінюють порядок денний, усю систему глобальної безпеки та світову історію. Війна підсилює і прискорює інтеграційні процеси в Україні й на Заході. Показові зміни в масовій свідомості українців. Згідно з опитуваннями, прозахідні симпатії та євроатлантичні устремління охоплюють до 80 % населення на українському сході та 90 % на українському заході.

Війна призвела до радикального розриву з минулим, очищення сучасного, окреслення перспектив. Україна позбулася своєї постсоціалістичної, пострадянської минувшини. З руйнуванням міст, сіл, загибеллю людей, військовиків і цивільних, скінчилася епоха близького минулого у «сім'ї братніх народів» з його революціями, війнами, репресіями, голодоморами, депортаціями, етнічними чистками, переслідуваннями інакомислячих на тлі здобутків радянської культури, досягнень в освоєнні космосу та у спорті. Війна з'єднала Україну як політичну націю, згуртувала суспільство. Носієм ідеї політичної нації є активна меншість, представники якої першими пішли добровольцями на фронт у 2014 р., започаткували волонтерський рух, стримали агресора під час широкомасштабного вторгнення. Політична нація стоїть перед викликами створення нової моделі української державності, подолання корупції, реформування судової системи, реалізації різноманітних програм відновлення економіки, соціальної сфери, освіти й культури.

Війна Росії проти України — це війна ХХІ ст., нового покоління. Звісно, вирішальним у ній залишається людський фактор, стійкість, мужність, висока мотивація наших вояків, проте вона стає дедалі більш технологічною (високоточна зброя, безпілотні системи різного призначення, космічна розвідка, штучний

інтелект, цифровізація армії тощо). Замість старої радянської моделі ведення війни з'являються нові форми (сучасні прийоми тактичного рівня, нестандартне стратегічне й тактичне мислення вищого військового командування).

Важливою ознакою постмодернізму та постколоніалізму вважається гібридність. Сучасна війна з Росією є гібридною, адже окрім військової, політичної, дипломатичної складових вона включає медійну й інформаційно-психологічну. Інформаційно-медійні елементи, різноманітні технічні засоби комунікації створюють унікальні можливості, щоб фіксувати хроніку протистояння. Аудіо-, фото-, відеоматеріали, крім емоційного сприйняття, створюють величезну інформаційну базу злочинів і руйнувань, героїзму та стійкості військовиків, волонтерів, цивільного населення. На підставі численних веб-джерел, письмових і матеріальних, «пишеться» своєрідний «щоденник» Великої війни, який стане предметом дослідження та унікальною платформою для дискусій багатьох поколінь істориків й інших фахівців.

Отже всі ці фактори разом, починаючи з геополітичного, військового, політичного, дипломатичного, громадсько-інформаційного, включаючи повсякденні практики, дають підстави вважати, що російсько-українська війна має ознаки постколоніальної. Проте варто усвідомлювати, що всі суперечки й оцінки її характеру, причин, етапів, наслідків доречні в академічній науці та публічно-масовому дискурсі, але в масовій свідомості українського народу вкоренився образ цієї війни як справедливої, війни за виживання та свободу — до перемоги.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Pavlyshyn, M. Postkolonialna krytyka i teoriia. *Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumky XX st.* (red. M. Zubrystka). Lviv, 2000. S. 703-708 [in Ukrainian].
[Павлишин М. Постколоніальна критика і теорія. *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* За ред. М. Зубрицької. Львів, 2000. С. 703—708].
2. Pavlyshyn, M. Kozaky v Yamaitsi: postkolonialni rysy v suchasni ukrainskii kulturi. *Slovo i chas*. 1994. 4/5: 65-71 [in Ukrainian].
[Павлишин М. Козаки в Ямайці: постколоніальні риси в сучасній українській культурі. *Слово і час*. 1994. № 4/5. С. 65—71].
3. Hrushevskiy, M. Zvychna shkema "russkoi" istorii i sprava ratsionalnoho ukladu istorii skhidnoho slovianstva. *Syluety epokh*. Drohobych, 1992. 168-175 [in Ukrainian].
[Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. *Силуети епох*. Дрогобич, 1992. С. 168—175].
4. Lysiak-Rudnytskyi, I. Rolia Ukrainy v novitnii istorii. *Istorychni ese*. Kyiv: Osnovy, 1994. 1: 145-171 [in Ukrainian].
[Лисяк-Рудницький І. Роль України в новітній історії. Лисяк-Рудницький І. *Історичні ese: У 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 1. С. 145—171].
5. Ionov, I.N. Novaia globalnaia istoriia i postkolonialnyj diskurs. *Istoriia i sovremennost*. 2009. 2(10): 33-60 [in Russian].
[Іонов І.Н. Новая глобальная история и постколониальный дискурс. *История и современность*. 2009. Вып. 2(10). С. 33—60].
6. Pavlyshyn, M. Postkolonializm yak metod i sklad dumky: Sposterezhenia shchodo ukrainskoho literaturoznavstva na storinkakh zhurnalu "Slovo i chas" u rokakh 1991—2011.

- Postkolonializm. Heneratsii. Kultura*. Kyiv: Laurus, 2014. Teoretychni revizii. 4: 73-84 [in Ukrainian].
- [Павлишин М. Постколоніалізм як метод і склад думки: Спостереження щодо українського літературознавства на сторінках журналу «Слово і час» у роках 1991—2011. *Постколоніалізм. Генерації. Культура*. Київ: Лаурус, 2014. Теоретичні ревізії. Вип. 4. С. 73—84].
7. Said, E.V. *Orientalism*. Kyiv: Osny, 2001 [in Ukrainian].
[Саїд Е.В. Орієнталізм. Київ: Основи, 2001].
 8. Spivak, G.Ch. *Chy mozhe pidporiadkowane promovliaty? Antolohiia svitovoi literaturno-krytychnoi dumki XX st.* Lviv, 2000. 714-718 [in Ukrainian].
[Співак Г.Ч. Чи може підпорядковане промовляти? *Антологія світової літературно-критичної думки XX ст.* Львів, 2001. С. 714—718].
 9. Mbembe, A. *Chto takoe postkolonializm?* URL: <https://politcom.org.ua/chto-takoe-postkolonializm> [in Russian].
[Мбембе А. Что такое постколониализм? URL: <https://politcom.org.ua/chto-takoe-postkolonializm> (дата звернення: 16.10.2023)].
 10. Lysiak-Rudnytskyi, I. *Rusyfikatsiia chy malorosiianizatsiia. Istorychni ese.* Kyiv: Osny, 1994. 2: 471-476 [in Ukrainian].
[Лисяк-Рудницький І. Русифікація чи малоросіянізація? Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе: У 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 471—476].
 11. Mignolo, W., Tlostanova, M. *The Logic of Coloniality and the Limits of Postcoloniality. The Postcolonial and the Global. Connections, Conflicts, Complicities.* Minneapolis: University of Minnesota Press, 2007. 109-123.
 12. Tlostanova, M. *The postcolonial condition, the decolonial option and the postsocialist intervention.* *Albrecht, M. (ed.). Postcolonialism Cross-Examined: Multidirectional Perspectives on Imperial and Colonial Pasts and the Neocolonial Present.* Routledge; 2019. 165-178. URL: <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:1335477/FULLTEXT01.pdf>
 13. Maldonado-Torres, N. *On the Coloniality of Being: Contributions to the Development of a Concept.* *Cultural Studies.* 2007. 21(2-3): 240-270. March / May 13.
 14. Kolesnyk, I. *Hlobalna istoriia. Kontseptualna istoriia.* Kyiv, 2022 [in Ukrainian].
[Колесник І. Глобальна історія. *Концептуальна історія.* Київ, 2019].
 15. Lysiak-Rudnytskyi, I. *V oboroni intelektu. Istorychni ese.* Kyiv: Osny, 1994. 2: 381-407 [in Ukrainian].
[Лисяк-Рудницький І. В обороні інтелекту. Лисяк-Рудницький І. *Історичні есе: У 2 т.* Київ: Основи, 1994. Т. 2. С. 381—407].
 16. Kolesnik, I. *Yazykovaia model vremeni v istoricheskom soznanii ukrainsev. Dialog so vremenem.* 2015. 53: 159-174 [in Russian].
[Колесник І. Языковая модель времени в историческом сознании украинцев. *Диалог со временем.* 2015. 53. С. 159—174].
 17. O'Brien, P. *Historiographical traditions and modern imperatives for the restoration of global history.* *Journal of Global History.* 2006. 1: 3-39.
 18. *Nashey zadachey yavliaetsia dekonstruktsiia "skhemy russkoy istorii".* URL: <https://www.colta.ru/articles/literature/16199-nashey-zadachey-yavlyaetsya-dekonstruktsiyashemy-russkoy-istorii-sohranyayuscheysya-so-vremenkaramzina> [in Russian].
[Нашей задачей является деконструкция «схемы русской истории». URL: <https://www.colta.ru/articles/literature/16199-nashey-zadachey-yavlyaetsya-dekonstruktsiyashemy-russkoy-istorii-sohranyayuscheysya-so-vremenkaramzina> (дата звернення: 16.10.2023)].
 19. Nycz, R. *Polish Post-Colonial and/or Post-Dependence Studies. Teksty Drugie.* 2014. Vol. 1. No. 5—11.

Надійшла / Received 30.05.2024

Iryna KOLESNYK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Leading Research Fellow, Department of Ukrainian Historiography,
Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine (Kyiv, Ukraine)
ikolesnyk2002@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-1605-2919>

ANTICOLONIALISM. POSTCOLONIALISM.
UKRAINE (METHODOLOGICAL ESSAY)

The purpose is to analyze the concepts of anticolonialism and postcolonialism in the context of Ukrainian history. **The research methodology** is based on the principles of intellectual history, the history of conceptual history, comparative history, postcolonial criticism, and methods of historiographical analysis. **The scientific novelty.** The author compares anticolonialism and postcolonialism and examines ties between particularities of the type of colonialism, ways of thinking, and systems of knowledge in Europe, Asia, and Latin America that shaped these two types of resistance to colonialism. The writings of M. Hrushevskyi and the works of economic historians in the early Soviet period are used as examples of anticolonial discourse. The author outlines key points in the development of postcolonialism (E. Said and orientalism, subaltern studies, multiculturalism, and philosophy in the Global Age). I. Lysiak-Rudnytsky considered particularities of Ukrainian postcolonialism in connection to the distinct nature of colonialism on Ukrainian soil, characterized by the policy of russification and assimilation. **Conclusions.** We are currently witnesses to the dialogue between anticolonial ideology and postcolonial criticism. In Russia, it manifests itself in the form of a triple self-identification. In Ukraine, due to the ongoing Russo-Ukrainian war, the processes of decolonization are accelerated, and the war takes on a postcolonial character.

Keywords: *anticolonialism, postcolonialism, history of Ukraine, russification, assimilation, coloniality, the triple self-identification of Russia, postcolonial Russo-Ukrainian war.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.193>
УДК 930.2+94](477)(092)

Олег ЖУРБА

доктор історичних наук, професор, професор кафедри східноєвропейської історії,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
zhurba.oi@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

Тетяна ЛИТВИНОВА

докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри історії України,
Дніпровський національний університет ім. Олеся Гончара (Дніпро, Україна)
litvinova.tf@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

РЕФЛЕКСІЇ З ПРИВОДУ АРХЕОГРАФІЧНОГО ВИДАННЯ

«3 ГАЛАГАНІВСЬКОГО АРХІВУ» 2017—2020 рр.*

Метою рецензійної статті є виявлення інформаційного потенціалу, археографічної культури та історіографічного значення сучасних публікацій архівних джерел — великого за обсягом та надзвичайно репрезентативного комплексу рукописної спадщини Григорія Павловича Галагана. Вміщені в реалізованому у 2017—2020 рр. тритомному виданні серії «3 Галаганівського архіву» листи й щоденникові записи одного з найбагатших поміщиків Лівобережної України, визнаного громадського лідера, суспільного діяча та відомого

* Ідея аналітичної рецензії виникла ще 2021 р. по виході третього тому археографічної серії [1—3]. Відкрите російське вторгнення в лютому 2022 р. вплинуло на наші плани. Проте, враховуючи масштаби, якість та значення цього видавничого проекту, ми вирішили довести справу до логічного завершення.

Цитування: Журба О., Литвинова Т. Рефлексії з приводу археографічного видання «3 Галаганівського архіву» 2017—2020 рр. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 193—206. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.193>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

мецената яскраво представляють внутрішній світ і повсякденне життя світних верств, відкриваючи нові горизонти в дослідженні історії українського «довгого» ХІХ ст. **Методологічними орієнтирами** стали алгоритми історіографічного та джерелознавчого аналізу археографічних публікацій, націлені на реалізацію поставлених завдань. **Висновки** ґрунтуються на констатації того, що публікація комплексу архівних документів Г. Галагана стала визначною подією в науковому освоєнні історії українського ХІХ ст. Вона виконана на міждисциплінарних перехрестях історіографії, джерелознавства та археографії. Це перше за останнє століття комплексне видання з історії вітчизняної еліти й перша археографічна серія, присвячена українському дворянству ХІХ ст. Автори та укладачі М. Будзар і Є. Ковальов застосували проблемно-тематичний та пофондовий підходи. Це дало змогу представити інтенсивні родинні комунікації (листування з друзями, дружиною, матір'ю, іншими родичами), напружений внутрішній діалог молодого дворянина (інтимний щоденник), динаміку й переплетіння соціальних, національних, культурних орієнтирів та ідентичностей Г. Галагана і його оточення (подорожні записи й листування під час тривалих закордонних подорожей). Продовжуючи традиції вітчизняної археографії, автори не лише продемонстрували високу культуру публікації архівних матеріалів — вони представили власні дослідження історіографічного, джерелознавчого та конкретно-історичного потенціалу археографічного освоєння рукописної спадщини Г. Галагана. Висловлюючи деякі критичні зауваження щодо позиції авторів в інтерпретації опублікованого комплексу, вважаємо, що поява серії «З Галаганівського архіву» здатна помітно вплинути на модернізацію проблемно-тематичного простору вітчизняної історіографії, на переосмислення ієрархії джерельних пріоритетів у вивченні ХІХ ст. Галаганівський серіал змусить по-новому поглянути на роль соціальних еліт в українській історії, сприятиме переходу вітчизняної історіографії до розуміння й контекстуального вивчення «нашого» дворянства, проблем соціальної, інтелектуальної, повсякденної та емоційної історії.

Ключові слова: українська археографія, джерелознавство, історіографія, рукописна спадщина, історія еліт, історія України ХІХ ст., Г. Галаган, серія «З Галаганівського архіву».

Необхідність звернення до матеріалів із родинних архівів українських діячів добре усвідомлювалася ще в ХІХ ст. Розуміють це й історики новітньої України, порушуючи проблему фамільних архівів і на конкретно-археографічному, і на теоретичному рівнях. У ХІХ ст. було започатковано й оприлюднено деяких текстів із потужного архівного зібрання Григорія Павловича Галагана (1819—1888 рр.) [4—7], особа котрого міцно закріпилася в історіографії й не потребує розлогого представлення. За останній час, намагаючись подолати стійкі народницькі упередження щодо ролі та місця української соціальної еліти другої половини ХVІІІ — середини ХІХ ст. у вітчизняній історії, випущено не одне значуще дослідження, де Г. Галаган виступає як видатний представник «реабілітованого» нині дворянського стану. Джерельною основою цих праць ставав величезний комплекс рукописних матеріалів родини Галаганів насамперед з Інституту рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України, ЦДІАК України, Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського та Державного архіву Полтавської обл. Унікальність архівного масиву вимірюється декількома параметрами. Насамперед ступенем збереженості, що є винятковою, враховуючи колосальні втрати старшинсько-дворянських фамільних зібрань у ХХ ст. Галаганівський архівний комплекс налічує тисячі справ за майже два століття, репре-

зентуючи життя представників розгалуженої родини та їх оточення впродовж шести поколінь. Виняткова й інформаційна цінність — від численних і надзвичайно різноманітних паперів економічного характеру, програм, проєктів соціально-політичного спрямування до насичених деталями повсякденного життя, емоційними переживаннями та інтимними подробицями текстів.

Інформаційна віддача цього комплексу суттєво посилюється завдяки високій архівній культурі самих фондоутворювачів, особливо Г. Галагана. Досвід нашої роботи з цими архівними матеріалами підтверджує його ретельне ставлення до своїх паперів та їх упорядкування. Він ніби дбав про полегшення життя майбутнім біографам й археографам, формуючи фонди різноманітних справ, нумеруючи окремі документи, листи тощо, переплітаючи кореспонденцію своїх дописувачів, створюючи тематичні рукописні комплекси. Навіть своїм близьким Г. Галаган не втомлювався нагадувати про необхідність правильної організації «документообігу». В листах до матері він неодноразово повторював: «не забудьте нумерувати письма» [2, С. 47].

Зрозуміло, що такі архівні багатства активно використовувались у дослідницькій практиці. Однак ще один спосіб ефективного наукового освоєння архівного матеріалу пропонує археографічна галузь, орієнтована на мінімізацію вибіркового та утилітарного підходу до використання архівних джерел, на представлення цілісних архівних комплексів або їх проблемно-тематичних структур. Пафос археографічного освоєння збірок не потребує обґрунтування. Давно вже зрозуміло, що це не лише важливий спосіб створення вторинного історичного джерела, але й ефективний метод конструювання ситуації щільного наукового освоєння архівної інформації та порятунку архівних ресурсів від зовнішніх ризиків. Проте не варто забувати, що якісні археографічні проєкти здатні ставати не лише ординарними історіографічними фактами, але й суттєво впливати на саму історіографічну ситуацію, переакцентовуючи наукову оптику, відкриваючи нові проблемно-тематичні та сюжетні простори, стимулюючи попит на якісне оновлення дослідницького інструментарію.

Саме такий задум упродовж 2017—2020 рр. був реалізований доцентами Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка М. Будзар та Є. Ковальовим в археографічній трилогії під загальною назвою «З Галаганівського архіву» («Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: листи Григорія Галагана до дружини», «Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів», «Григорій Галаган. Журнал (1836—1841)»). І справа тут не тільки в тому, що йдеться про традицію публікації рукописних матеріалів Г. Галагана, розпочату ще О. Лазаревським і продовжену на зорі ХХ ст. А. Степовичем та Ф. Савченком. У цьому разі йдеться про потужний археографічний проєкт, який здатен суттєво розширити наші уявлення про українське ХІХ ст., помітно вплинути на модернізацію проблемно-тематичного простору вітчизняної історіографії, на переосмислення ієрархії джерельних пріоритетів у вивченні цієї доби.

Проблемно-тематична й фондова спрямованість презентованих томів свідчить про обмірковану кумулятивну дослідницьку стратегію, розраховану на глибо-

ке освоєння не лише життя та діяльності помітного представника елітної верстви Лівобережної України XIX ст., а й тих різноманітних контекстів, які визначали постать Г. Галагана та які визначав і з якими взаємодівав він сам. При цьому важливо підкреслити значимість, знаковість зусиль «творців серіалу». Можна лише захоплюватися тим, що університетським викладачам, обтяженим рутинними навчально-виховними та освітньо-бюрократичними справами, вдалося реалізувати програму, яка могла бути планом діяльності цілого відділу відповідного академічного інституту! Складність утілення задуму полягала не тільки в його обсязі. Справа й у тому, що кожен, хто знайомий із рукописами Григорія Павловича, знає, наскільки непросто «продиратися» до змісту крізь його специфічний почерк.

Важливо підкреслити, що цей проект виділяється високою археографічною культурою, що відповідає найкращим традиціям української археографії. Читач, безумовно, зверне увагу на те, що в усіх томах, окрім, власне, текстів архівних справ, на основі опублікованих матеріалів подано наукові розвідки, спеціальні археографічні та джерелознавчі коментарі, примітки, довідковий апарат, глосарії, переклади з різних іноземних мов фрагментів текстів, бібліографічні списки — тобто все те, що робить публікацію архівних документів ефективним інструментом наукового пізнання та суттєво полегшує дослідникові його працю.

Не можна не відзначити й те, що публікації з'явилися у складний час російсько-української війни, в переддень відкритого вторгнення, а останній том припав ще й на коронавірусну епопею. Такі глибинні катаклізми зазвичай не сприяють спокійній, розважливій і копіткій археографічній роботі, накладають на неї глибокий відбиток. Тим цінніші зусилля М. Будзар і Є. Ковальова, які продемонстрували можливості збереження професійної ідентичності історика в таких драматичних умовах. Як нам відомо, автори вже розпочали підготовку четвертого тому. Але ця праця була перервана пандемією та повномасштабними військовими діями й, відповідно, фізичною неможливістю опрацьовувати рукописи Г. Галагана.

Галаганівська трилогія відкривається публікацією комплексу листів Григорія Павловича до дружини Катерини Василівни, уродженої Кочубей. Першим із них, відправленим із Качанівки до Києва й датованим 11 січня 1858 р., розпочиналася детальна оповідь подій під час його ділової подорожі у Санкт-Петербург. Завершилася ця епістолярна розмова про «все происшествия, впечатления и действия» [1, С. 24] листом від 6 травня 1858 р. зі столиці. Як у звичайному подружньому листуванні, тут містилась інформація родинного, господарського, приватного характеру, яка занурює дослідника у внутрішній світ дворянського сімейства та його повсякденні клопоти. Листи яскраво представляють чуттєвий світ родинних стосунків, культуру спілкування близьких людей. Важливою особливістю комплексу стала демонстрація паритетності інтелектуальної комунікації чоловіка і дружини. Подружжя на рівних обговорювали складні громадські проблеми. Григорій Павлович посвячував дружину в усі свої справи, просив поради, особливо щодо розуміння дій тих чи інших рідних або спільних знайомих. Г. Галаган потребував її схвалення. Він неодноразово радився з дружиною, яка відстежувала для нього суспільні настрої, висловлювала власну позицію. Катерина

Василівна завжди підтримувала чоловіка. О. Лазаревський, часто обговорюючи в 1861 р. з Г. Галаганом справи селянської реформи, так писав про неї: «[...] была всегда молчаливая, всегда сдержанная, своими, редкими, бывало, улыбками — как бы одобряла и ободряла мужа в характере его деятельности» [8, С. 284].

Публікацію цього епістолярного комплексу, як і всього археографічного циклу, вирізняє високий рівень рефлексії укладачів над проблемами відбору архівних матеріалів та їх репрезентативності щодо поставлених наукових завдань. Простіше кажучи, перед нами не набір надрукованих цікавих й інформативних рукописів, а вдумливо вивірена наукова стратегія створення джерельної бази вивчення внутрішнього світу дворянської спільноти в найширших проблемно-тематичних контекстах, яка націлена на актуалізацію антропологічного вектора історичних досліджень [9, С. 7].

Укладачі переконливо обґрунтували вибір 32 листів із величезного обсягу подружнього епістолярію (411 одиниць) його тематичною та хронологічною єдністю. Проте вони зауважили, що ця публікація не може претендувати на повноту, адже дотепер не вдалося виявити листи-відповіді Катерини Василівни [9, С. 23]. Та навряд чи з таким прискіпливим підходом можна повністю погодитись, оскільки листи Г. Галагана представляють цілісний комплекс, у змісті якого достатньо прозоро реконструюється діалогове поле спілкування подружжя. Однак, якщо строго підходити до вибірки саме цих кореспонденцій, то певні сумніви викликає запропонований публікаторами формальний підхід — авторська нумерація листів. Тим більше, якщо брати до уваги твердження укладачів, що «основним дискурсом» цього епістолярію був перебіг подій «емансипації селян» [9, С. 16]. Можна було б навіть визначити ширше — «селянської проблеми», в контекст якої цілком уписується й розмежування земель Лівобережної України-Малоросії, участь у підготовці якого й була головним завданням згаданої поїздки Г. Галагана до столиці.

У зв'язку з цим хронологія листування з дружиною може бути визначена й 1857—1859 рр., на що вже доводилося звертати увагу одному з авторів цієї рецензії [10], адже опублікованим листом № 32 від 6 травня 1858 р. розмова подружжя Галаганів із приводу селянської реформи не завершилася. Більше того, вирушивши в наступну подорож до столиці як депутат від Чернігівської губернії для роботи в Редакційних комісіях, Г. Галаган 25 березня 1859 р. знову розпочав детальний звіт перед дружиною, також нумеруючи свої листи, сповнені подробиць про хід підготовки селянської реформи¹. Їх не так багато. Однак листування було доволі щільним — із кінця березня до початку травня написано 12 повідомлень. Щоправда, дещо розчарований перебігом справи, Григорій Павлович, який зазвичай надсилав дружині великі й детальні звіти, з масою подробиць відносно селянської реформи, під кінець роботи в Редакційних комісіях перейшов переважно на короткі листівки, де не було вже ані слова про його суспільну активність. Та в разі можливої публікації в майбутньому й цих пронумерованих листів, вони, крім ін-

¹ Інститут рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського. Ф. III. № 46132—46144.

шого, суттєво додали б до розуміння та еволюції світогляду Г. Галагана, й того, як це позначалося на характері епістолярного спілкування.

Варто підкреслити, що пропоновані читачам листи Г. Галагана щільно насичені людьми, про що також ідеться в дослідницькій передмові М. Будзар, яка, крім іншого, подала широку мережу спілкування свого героя — значне родинне і дружнє коло, представники місцевої та владної еліт, імперські урядовці, слов'янофіли, українські й російські інтелектуали, реформатори різного рівня тощо. Причому, підкреслюючи поліфункціональність опублікованого комплексу, М. Будзар акцентувала не тільки на «інтимно-повсякденній» інформації про життя Г. Галагана, а й на «соціально-важливій». Мимохідь зазначимо, що ніби готуючись до реалізації масштабного задуму, дослідниця неодноразово представляла фрагменти галаганівського епістолярію в мініархеографічних проєктах [11—14].

Найбільшим за обсягом і найрізноманітнішим за складом джерел став другий том. Його історіографічні стратегії визначалися в рамках просторового повороту, ментальної географії та соціальної імагології. Простіше кажучи, життєві практики заможного малоросійського дворянства середини XIX ст., які включали тривалі подорожі країнами Європи, залишили по собі настільки інформативні архівні комплекси, що оминуті їх у визначеному дисциплінарному контексті було просто неможливо.

Документальна монографія «“Ми виїхали з Сокиринців...”: тревелоги родини Галаганів», яка сконструйована не за фондовою, а за проблемно-тематичною ознакою, стала результатом значної евристичної роботи. Проте про свою наукову лабораторію автори, захопившись конкретно-історичними дослідженнями, — у книжці вміщено дві аналітичні статті, присвячені мандрівним практикам еліт кінця XVIII — першої половини XIX ст., — скромно промовчали. В археографічній передмові все ж таки варто було б пояснити критерії відбору джерел, специфіку їх видової різноманітності, принципи публікації документів, репрезентативність вибірки. Автори виявили виняткову джерелознавчу делікатність, відмовившись від рефлексій щодо терміна «тревелоги», про умовність використання якого варто було б порозмірковувати, адже сюжети щодо подорожніх вражень обиралися з різних видів джерел, які у традиційному джерелознавстві зазвичай не відносять до тревелогів. На жаль, не всі структурні частини книжки присутні у «Змісті». Так, доволі розлога анотація трьома мовами, розташована перед іменним та географічним покажчиками, там не позначена, а тому губиться, ніби поступаючись змістовним наповненням коротенькій анотації на початку видання. Те саме можна сказати й про розлогий перелік ілюстрацій. Водночас усе це не стільки закиди упорядникам, титанічній праці котрих варто вклонитися, скільки окреслення орієнтирів на майбутнє.

За своєю інформативною насиченістю, культурою коментування текстів, наявністю вартісних наукових досліджень, присвячених подорожам лівобережного панства в далекі краї, можна погодитися, що перед нами — справжня археографічна монографія, що продовжує традиції, закладені ще Київською археографічною комісією, коли видання документів було доказом представленої пе-

ред читачами авторської концепції. Структура видання надзвичайно органічна. Авторі-укладачі виділили три частини у відповідності з хронологією поїздок родини по країнах Європи. В такому випадку архітектоніка видання напряму залежала не стільки від ініціаторів проекту, скільки від його героїв, котрі обирали періодичність і напрямки мандрівок.

Перша подорож відбувалася з 1841 по 1843 рр., коли родина, розділившись на дві частини, побувала в Австрійській державі (Моравія, Силезія, Богемія), Німеччині (Баварія), Бельгії та Італії. Другий європейський вояж стався в 1850—1851 рр. (Німеччина, Бельгія, Англія, Франція). Третя частина монографії включає матеріали ще двох подорожей — 1860—1861 рр. (Німеччина, Бельгія, Італія) та 1866 р. (Австрія, Баварія, Швейцарія, Франція). Враховуючи те, що маршрути впродовж 25 років не надто відрізнялись, а автори численних текстів залишалися ті самі, така компоновка архівного матеріалу створює привабливі перспективи для компаративних студій, головною проблемою яких могли б стати не стільки зміни в різноманітних сферах життя європейців, скільки динаміка образів Європи в головах лівобережного панства, регіонального інтелектуального ландшафту, еволюції особистих суспільно-політичних, естетичних, господарських, національних уявлень та ідентичностей. Цілком усвідомлюючи величезний науковий потенціал репрезентованого архівного комплексу, автори галаганівських тревелогів самі виступають піонерами в розробці зазначених проблем [15].

Усередині кожної частини відповідні параграфи містять публікації, організовані за ознакою авторства. Серед них — Г. Галаган, його мати Катерина Василівна (старша), уроджена Гудович, дружина Катерина Василівна (молодша), Ф. Чижов. Вони активно листувалися між собою, обмінюючись враженнями від різних країн, міст, культур, традицій, обговорюючи важливі суспільні та громадські питання. Окрім внутрішніх епістолярних комунікацій, тут представлено широкі контакти з численними родичами, друзями, знайомими. Враховуючи, що в колі спілкування родини Галаганів перебували важливі сановники, відомі громадські діячі, літератори, поміщики, стає зрозумілим значення цієї археографічної монографії для окреслення більш широких, ніж сімейна історія, проблемних горизонтів.

Особливе місце в археографічній трилогії займає щоденник («Журнал») юного Григорія Галагана (1836—1841 рр.). Публікація сповідальних документів, які не розраховувалися не те що на широку публіку, а й навіть на близьких людей, має особливе значення. Молодий чоловік вів напружений діалог із собою та світом, виливаючи на папір власні тривоги, сумніви, мрії, проговорюючи сокровене, виробляючи суспільну й етичну позицію, шукаючи адекватних способів самоідентифікації.

На відміну від інших родинних паперів, щоденник уже був предметом археографічного освоєння. Зусиллями О. Лазаревського він з'явився наприкінці XIX ст. в «Киевской старине» [4—5] з великими купюрами, які стосувалися, насамперед, вільнодумних висловлювань юнака щодо самодержавних порядків та занадто відвертих фіксацій своїх інтимних переживань і практик. У ниніш-

ньому археографічному виданні пам'ятку відтворено повністю. Її склад та історію ґрунтовно проаналізовано у вступній статті Є. Ковальова, а зміст став предметом інтерпретацій у завершальному дослідженні М. Будзар. «Журнал» представлений як у контексті сучасної історіографічної ситуації, так і з урахуванням місця, середовища й часу, в якому він був створений. На відміну від традиційного для української історіографії утилітарного ставлення до згаданого тексту, автори розглядають його як документ епохи, певного культурного простору, як відображення неповторних особливостей і духовних пошуків молодого людини, яка стояла перед численними викликами й виборами. Дуже важливо те, що впорядники трактують щоденник як самодостатнє явище, водночас включаючи його в літературний, інтелектуальний процеси кінця 1830 — початку 1840-х рр.

Цілком виправданим, як нам здається, є й те, що методологічним орієнтиром дослідження внутрішнього світу Г. Галагана стала капітальна праця оксфордського професора А. Зоріна, присвячена аналізу становлення та самовизначенню російського дворянина А. Тургенева на межі XVIII—XIX ст. [16]. Основою для неї також був щоденник юного героя, світоглядна оптика якого значною мірою визначалася літературними й театральними зразками його доби.

Археографічна репрезентація «Журналу» молодого Г. Галагана відкриває нові проблемні горизонти у вивченні людини XIX ст., створює фундамент для апробації на вітчизняному ґрунті таких напрямів, як історія почуттів, емоцій, тілесності, сексуальних стосунків, історія юнацтва тощо. Та, головне, що ця пам'ятка дозволяє суттєво розширити уявлення про українське XIX ст. і вийти за межі традиційної проблематики (визрівання національного-визвольного руху, революційної боротьби, гноблення й експлуатація українського народу імперськими режимами) та її усталеного сприйняття. Чи не варті уваги дослідників генези українського національного відродження, наприклад, сюжети зваблення юним Г. Галаганом своїх кріпосних селянок, пристрасні відносини з якими автор щоденника пояснював, серед іншого, глибоко патріотичними пізнавальними мотивами: прагненням зрозуміти «народну душу» (та, хочеться додати, тіло!), українську мову, пісню, традиції?! Так, кохання з кріпачкою Тетяною не тільки вгамовувало чоловічу жагу, визначало ідентичність чоловічини, а й через розмови, наспівані нею пісні закохувало його в Україну, її мову, культуру, колорит, пробуджувало національну самосвідомість.

Завершуючи огляд археографічної трилогії, не можна не сказати, що її автори не тільки у статтях, які відкривають та завершують кожну книжку, а й у своїх численних наукових публікаціях у різних виданнях, перелік котрих зайняв би доволі багато місця, широко представляють рукописну спадщину Галаганів, уводять в обіг усе нові й нові пам'ятки. І це не просто банальна публікація джерела (що саме по собі доволі цінне), а демонстрація високого наукового рівня, ерудитії, обізнаності з вітчизняною історіографічною традицією та володіння сучасним дослідницьким інструментарієм.

Представляючи в такий спосіб широку панораму суспільного життя XIX ст., в першу чергу Лівобережної України, М. Будзар і Є. Ковальов цілком правомір-

но розставляють певні акценти, висловлюють власні оціночні судження. І хоча творчість кожного з авторів має своє індивідуальне обличчя, все ж їхній «галаганівський цикл» сприймається як єдиний макротекст, котрий, до речі, може бути предметом спеціальних історіографічних рефлексій. Зрозуміло, тут буде і предмет для дискусій, до яких зараз не час удаватись. Отже, висловимо лише деякі міркування з приводу важливих у контексті рецензованих текстів моментів.

Насамперед це стосується певних узагальнень щодо дворянства у цілому, з якими не можна погодитися. Так, твердження, що «дворянський стан в українських землях залишився майже осторонь процесу формування модерної української нації другої половини XIX — початку XX ст.» [9, С. 21], на наше переконання, не витримує критики. Очевидно, тут усе ж таки відчувається вплив потужної народницько-радянської історіографічної, ширше — культурної інерції ставлення до елітних верств як до «експлуататорів простого народу» та «зрадників національної справи», на тлі якої Г. Галаган виглядає ексклюзивним персонажем². Погодитися з цим означає відмовитися від соціальної та економічної складової будівництва модерної нації, від внеску й ролі Драгоманових, Старицьких, Номісів, Кониських, Грінченків, Чикаленків та інших численних представників соціальної еліти. Такі підходи значно спрощують уявлення щодо процесу формування модерної нації, який без внеску дворянства, його господарського підприємництва, фінансової та інтелектуальної складової й усього, що з цим пов'язано, важко уявити. Неувага до цього сприяє поширенню уявлення про «зросійщення» дворянства та, відповідно, закріплює стереотип етнічної, винятково селянської України, яка не мала власної еліти, здатної думати про загальний інтерес і продукувати актуальний інтелектуальний продукт.

У тісному зв'язку з цією проблемою знаходиться і проблема персональних та групових ідентичностей, розв'язання якої неможливе без рафінованих підходів до термінології, зокрема таких понять-маркерів, як «малорос», «українець», «русин», «руський», що ними рясніють і тексти Г. Галагана. Який зміст ситуативно він вкладав у ці визначення і самого себе, і оточуючих, як їх наповнювали інші в той динамічний час напруженої інтелектуальної роботи, — відповісти непросто. Все це потребує копітких, неупереджених розмірковувань багатьох фахівців. Однак ясно, що пряmlinійне, телеологічне, іноді політизоване сприйняття понять-ідентифікаторів не дозволяє зрозуміти всю складність інтелектуальної ситуації часу, коли тільки-но народжувалися модерні нації, коли, як зазначила Я. Верменич, «розрізнення “малоросів”, “росіян”, “поляків” аж до середини XIX століття становило певну трудність навіть для професійних істориків» [17, С. 89], коли на додачу до старого малоросійського патріотизму лівобережного панства створювалося складне, запутане й дуже ситуативне мереживо місцевих ідентичностей, які, значною мірою, визначали гостру ідейну та суспільну боротьбу за пріоритет і прихильників [18].

² Докладно про близькість і генетичну спорідненість позицій представників народницької й радянської історіографій щодо інтерпретацій ролі та місця соціальних еліт в історії українського народу див. першу частину монографії Т. Литвинової [21].

У зв'язку з цим важливою проблемою видається й репрезентація механізмів і форм самоідентифікації регіональних еліт. Її вирішення не можна зводити до спрощеної та схоластичної констатації подвійної лояльності того ж Г. Галагана й подібних йому. Ця проблема має безпосередній зв'язок із питанням історичного та історіографічного районування, що визначало способи самоусвідомлення. Складність її розв'язання викликана традиційно високим ступенем нестабільності адміністративно-політичної, демографічної, культурно-релігійної, геополітичної, соціально-господарської, нарешті мовної ситуації. Впродовж зазначеного часу колосальні міграційні потоки зривали з місць тисячі людей, які переносили на нові території, окрім майна та виробничих навичок, і свої історичні уявлення, і способи самоідентифікації.

Все це не могло не позначитись і на формуванні дуже еластичного й мінливого понятійного апарату, коли, наприклад, терміни «малорос» і «Малоросія», «українець» та «Україна» навіть у текстах одного й того самого автора могли ситуативно наповнюватися різним змістом. Адже це явище було різним у різні часи й епохи, а тому потребує розгляду в конкретно-історичному контексті [19, С. 62]. Варто пам'ятати також, що несправедливо обляяне малоросійство було головною дієвою силою в боротьбі з імперською централізацією впродовж усього XVIII та як мінімум до другої половини XIX ст., про що, до речі, ніби реабілітуючи його, писав і З. Когут [20]. Тому й Г. Галагану не було чого соромитись свого малоросійства, малоросійського патріотизму. Та й українофільство кирило-мефодіївців не тотожне українофільству другої половини XIX ст.

Попри деякі дискусійні моменти, зрозумілі у великій праці технічні огріхи та недогляди, археографічний проект київських колег став одним з яскравих досягнень вітчизняної археографії, що суттєво впливає на сучасну історіографічну ситуацію. Впевнені, що його значення для вивчення багатьох аспектів вітчизняної історії потребує ґрунтовного осмислення й не обмежиться цим відгуком. Однак попередньо все ж можна сказати, що, на наше глибоке переконання, галаганівська археографічна трилогія у виконанні М. Будзар та Є. Ковальова — визначна історіографічна подія, що суттєво розширює проблемно-тематичні перспективи наукового освоєння українського XIX ст. і створює відповідне джерельне забезпечення. Необхідно підкреслити, що й на цей час уже відбулося якісне ущільнення наукового вивчення проблем соціальної, інтелектуальної, емоційної історії через споживання археографічного продукту великою кількістю фахівців та аматорів різного рівня. Важливо, що до засвоєння практик археографічної роботи, підготовки джерел до публікації долучились і студенти-історики Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка [9, С. 23]. Наша викладацька робота у Дніпровському національному університеті ім. Олеса Гончара також засвідчує широке залучення рецензованих томів до розробки тем, які тільки-но починають засвоюватися українською історіографією: пишуться курсові, дипломні, конкурсні твори, готуються доповіді на конференціях, публікації обговорюються на засіданнях наукового гуртка.

Не варто й говорити, що галаганівський серіал змусить по-новому поглянути не тільки на самого Г. Галагана, а й на роль соціальних еліт в українській історії

XIX ст., сприятиме переходу вітчизняної історіографії на новий етап у дослідженні дворянства від його «реабілітації» до розуміння та контекстуального вивчення. Публікація галаганівського комплексу — ще один важливий крок від спрощених народницько-радянських уявлень щодо соціальної ситуації в українському XIX ст., ролі дворянства та особливостей його взаємодії зі владою, суспільством і між собою. Публікація паперів родини Г. Галагана як історіографічний факт засвідчує повільний, але справжній розворот у бік нормалізації історіографічної ситуації у цілому, вона є запорукою того, що дослідники XIX ст. рухатимуться по нових дорогах із використанням нової наукової оптики. Залишається лише побажати шановним київським колегам сил і витримки для продовження серії «З Галаганівського архіву».

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. “Ya maiu namir z moikh lystiv do tebe zrobyty svii zhurnal...”: lysty Hryhoriia Galagana do druzhyny. Comps. M. Budzar, Ye. Kovalov. Kyiv: StreamArLine, 2017 [in Ukrainian]. [«Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: листи Григорія Галагана до дружини. Упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов. Київ: StreamArLine, 2017. 136 с.].
2. “My vyikhaly z Sokyryntsiv...”: trevelohy rodyny Galaganiv: dok. monohrafiia. Comps. M. Budzar, Ye. Kovalov. Kyiv: StreamArLine, 2019 [in Ukrainian]. [«Ми виїхали з Сокиринців...»: тревелоги родини Галаганів: док. монографія. Упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов. Київ: StreamArLine, 2019. 516 с.].
3. Hryhorii Galagan. Zhurnal (1836—1841). Comps. M. Budzar, Ye. Kovalov. Kyiv: StreamArLine, 2020 [in Ukrainian]. [Григорій Галаган. Журнал (1836—1841). Упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов. Київ: StreamArLine, 2020. 248 с.].
4. Materialy dlya biografii G.P. Galagana. *Kievskaya starina*. 1898. Sentyabr. 189-224 [in Russian]. [Материалы для биографии Г.П. Галагана. *Киевская старина*. 1898. Сентябрь. С. 189—224].
5. Otryvok iz dnevnika G.P. Galagana za 1845 g. *Kievskaya starina*. 1899. Dekabr. 228-242 [in Russian]. [Отрывок из дневника Г.П. Галагана за 1845 г. *Киевская старина*. 1899. Декабрь. С. 228—242].
6. Otryvki iz dnevnika G.P. Galagana, 1883—1884. *Kievskaya starina*. 1902. Mart. Dok. izv. i zamet. 156-158 [in Russian]. [Отрывки из дневника Г.П. Галагана, 1883—1884. *Киевская старина*. 1902. Март. Док. изв. и замет. С. 156—158].
7. Chastnaya perepiska G.P. Galagana. *Kievskaya starina*. 1899. Maj. 181-198; Iyun. 440-454; Iyul. 24-32; Sentyabr. 341-355 [in Russian]. [Частная переписка Г.П. Галагана. *Киевская старина*. 1899. Май. С. 181—198; Июнь. С. 440—454; Июль. С. 24—32; Сентябрь. С. 341—355].
8. Lazarevskij, A.M. Otryvki iz chernigovskikh vospominanij. *Kievskaya starina*. 1901. Maj. 282-300 [in Russian]. [Лазаревский А.М. Отрывки из черниговских воспоминаний. *Киевская старина*. 1901. Май. С. 284].
9. Budzar, M. Postati, podii, sudzhennia u lystakh H. Galagana do druzhyny. “Ya maiu namir z moikh lystiv do tebe zrobyty svii zhurnal...”: lysty Hryhoriia Galagana do druzhyny. Comps. M. Budzar, Ye. Kovalov. Kyiv: StreamArLine, 2017. 7-23 [in Ukrainian].

- [Будзар М. Постаті, події, судження у листах Г. Галагана до дружини. «Я маю намір з моїх листів до тебе зробити свій журнал...»: листи Григорія Галагана до дружини. Упоряд.: М. Будзар, Є. Ковальов. Київ: StreamArLine, 2017. С. 7—23].
10. Lytvynova, T.F. Epistoliarri dzherela v doslidzhenni Selianskoï reformy 1861 r. *Dnipropetrovskiy istoryko-arkheohrafichnyi zbirnyk*. Ed. O.I. Zhurba. Dnipropetrovsk, 2009. 3: 306-343 [in Ukrainian].
[Литвинова Т.Ф. Епістолярні джерела в дослідженні Селянської реформи 1861 р. *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. За ред. О.І. Журби. Дніпропетровськ, 2009. Вип. 3. С. 306—343].
 11. Budzar, M. Simeini opovidy na tli «velykoï istorii»: 30-ti roky XIX st. v epistoliarri rodny Galaganiv. *Istoriobrafichni doslidzhenia v Ukraini*. Kyiv, 2016. 26: 142-160 [in Ukrainian].
[Будзар М. Сімейні оповіді на тлі «великої історії»: 30-ті роки XIX ст. в епістолярії родини Галаганів. *Історіографічні дослідження в Україні*. Київ, 2016. Вип. 26. С. 142—160].
 12. Budzar, M. Istorii Kyieva v ego-dokumentakh: lyst H.P. Galagana do O.V. Kochubeia 1857 r. *Kyivski istorychni studii*. 2017. № 1(4): 136-140 [in Ukrainian].
[Будзар М. Історія Києва в его-документах: лист Г.П. Галагана до О.В. Кочубея 1857 р. *Київські історичні студії*. 2017. № 1(4). С. 136—140].
 13. Budzar, M.M. Povs'yakdenia ukrainskoho panstva druhoï chverti XIX st.: lyst M. Markevycha P. Galaganu. *Kyivski istorychni studii*. 2019. № 1(8): 85-91 [in Ukrainian].
[Будзар М.М. Повсякдення українського панства другої чверті XIX ст.: лист М. Маркевича П. Галагану. *Київські історичні студії*. 2019. № 1(8). С. 85—91].
 14. Budzar, M. Do istorii ukrainskoho dvorianstva pershoï chverti XIX st.: lyst Kateryny Yukhymivny Galagan onukam Petru i Pavlu (1812). *Kyivski istorychni studii*. 2020. № 1(10): 122-128 [in Ukrainian].
[Будзар М. До історії українського дворянства першої чверті XIX ст.: лист Катерини Юхимівни Галаган онукам Петру і Павлу (1812). *Київські історичні студії*. 2020. № 1(10). С. 122—128].
 15. Kovalov, Ye. Mentalna mapa Hryhoriiia Galagana: terytorialne i etnonatsionalne strukturuvannia v kartyni svitu ukrainskoho dvorianyna (seredyna 1830-kh — seredyna 1860-kh rr.). *Kyivski istorychni studii*. 2021. № 2: 103-110 [in Ukrainian].
[Ковальов Є. Ментальна мапа Григорія Галагана: територіальне й етнонаціональне структурування в картині світу українського дворянина (середина 1830-х — середина 1860-х рр.). *Київські історичні студії*. 2021. № 2. С. 103—110].
 16. Zorin, A.L. Poyavlenie geroya: iz istorii russkoï emotsionalnoï kultury kontsa XVIII — nachala XIX vv. Moscow, 2016. [in Russian].
[Зорин А.Л. Появление героя: из истории русской эмоциональной культуры конца XVIII — начала XIX вв. Москва, 2016. 568 с.].
 17. Vermenych, Ya. Konstruiuvannia identychnosti: natsionalni i rehionalni proekty. Kyiv, 2016 [in Ukrainian].
[Верменич Я. Конструювання ідентичності: національні й регіональні проекти. Київ, 2016. 356 с.].
 18. Zhurba, O., Lytvynova, T. The Elite of Left-Bank Ukraine in the Second Half of the 18th to Mid-19th Centuries: Between Imperial and National Identities. *Wschodni Rocznik Humanistyczny*. T. XX (2023), №3: 81-103.
 19. Pyrih, R. Hetmanat Pavla Skoropadskoho: kompleks malorosiiſtva pravliachoi elity. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*. 2023. № 4: 59-84 [in Ukrainian].
[Пиріг Р. Гетьманат Павла Скоропадського: комплекс малоросійства правлячої еліти. *Український історичний журнал*. 2023. № 4. С. 59—84].

20. Kohut, Z. The Development of a Little Russian Identity and Ukrainian Nation-Building. *Eighteenth-Century Ukraine: New Perspectives on Social, Cultural, and Intellectual History*. Eds. Z. Kohut, V. Sklokin, F. Sysyn. Montreal: McGill-Queen's University Press and the Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 2023. 542-559.
21. Lytvynova, T.F. "Pomishchyt'ska pravda": Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske ruyannia naprykintsi XVIII — u pershii polovyni XIX st. (ideolohichnyi aspekt). Dnipropetrovsk, 2011 [in Ukrainian].
[Литвинова Т.Ф. «Поміщицька правда»: Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ, 2011. 732 с.]

Надійшла / Received 10.02.2024

Oleh ZHURBA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of East European History,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
zhurba.oi@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-7800-0743>

Tetiana LYTVYNOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)
litvinova.tf@i.ua

<https://orcid.org/0000-0002-8682-2819>

REFLECTIONS ON THE ARCHEOGRAPHIC PUBLISHING SERIES "FROM THE GALAGAN ARCHIVE" 2017—2020

The purpose of the review is to identify the informational potential, archeographical culture, and historiographical significance of the modern publication of archival sources of a large volume and extremely representative complex of the manuscript heritage of Hryhorii Pavlovych Galagan. The letters and diary entries of one of the richest landowners of Left Bank Ukraine, a recognized public leader, public figure, and well-known philanthropist included in the three-volume edition of the series "From the Galagan Archive" 2017—2020, vividly represent the inner world and everyday life of the elite layers, opening new horizons in the study of the history of the "long" Ukrainian 19th century. Algorithms of historiographic and source analysis of archeographic publications, aimed at the set tasks implementation, became **methodological guidelines**. **The conclusions** are based on the fact that the publication of the complex of archival documents by H. Galagan became an outstanding event in the scientific study of Ukrainian history of the 19th century. It is made at the interdisciplinary intersections of historiography, source studies, and archeography. This is the first comprehensive publication on the history of the national elite in the last century and the first archeographic series devoted to the Ukrainian nobility of the 19th century. Authors and editors M. Budzar and Ye. Kovalov used problem-thematic and background approaches in preparing the publication. This made it possible to present intense family communications (correspondence with friends, wife, mother, and other relatives), intense internal dialogue of a young nobleman (intimate diary), dynamics and interweaving of social, national, and cultural landmarks and identities of H. Galagan and

his environment (travel records and correspondence during long trips abroad). Continuing the traditions of domestic archeography, the authors not only demonstrated a high culture of publishing archival materials. They presented their own research into the historiographical, source-scientific, and concrete-historical potential of the archeographic study of the manuscript heritage of H. Galagan. Expressing some critical remarks regarding the position of the authors in the interpretation of the published complex, we believe that the appearance of the series "From the Galagan Archive" can significantly influence the modernization of the problem-thematic space of the native historiography, the rethinking of the hierarchy of source priorities in the study of the 19th century. The Galagan series will force a new look at the role of social elites in Ukrainian history and will contribute to the transition of national historiography to the understanding and contextual study of "our" nobility and the problems of social, intellectual, everyday, and emotional history.

Keywords: *Ukrainian archeography, source studies, historiography, manuscript heritage, history of elites, history of Ukraine in the 19th century, H. Galagan, "From the Galagan Archive" publishing series.*

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.207>
УДК 94(477)“15/17”

Віталій ЩЕРБАК

доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України,
Київський столичний університет ім. Бориса Грінченка (Київ, Україна)
shcherbak.vitalii@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8025-5684>

СПРОБА ОСМИСЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРОСТОРУ РАННЬОМОДЕРНОЇ ДОБИ

**Рецензія на книгу: Віктор Брехуненко, Петро Бойко, Андрій Заяць.
Просторові межі українського світу: комплекс уявлень
та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.)**

Львів; Київ, 2023. 480 с.

Проблематика ранньомодерної історії України постійно поповнюється новими працями різноманітного гатунку. Однак певною мірою бракує розвідок з інтелектуальної історії, що дозволяє екстраполювати їх до актуальних питань сьогодення. Саме до таких належить рецензована колективна монографія, в якій аналізуються візії козацької еліти просторових меж українського світу XVI—XVIII ст. Вони стали, зокрема, неодмінним чинником вікового ціннісного українсько-російського протистояння в різних сферах, а сьогодні переросли в масштабну війну на Європейському континенті. Власне цілісна інтерпретація просторових переконань і реальних територіальних набутоків є важливим фактором принципових складових українського історичного нарративу і подолання викривленого сприйняття низки сторінок ми-

Цитування: Щербак В. Спроба осмислення українського простору ранньомодерної доби [Рец. на кн.: Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI—XVIII ст.). Львів; Київ, 2023. 480 с.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 207—212. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.207>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

нувшини, утвердження адекватної реакції на спільні цінності та регіональне розмаїття. Автори поставили ряд дослідницьких завдань, серед яких пріоритетним є з'ясування уявного й реального ранньомодерного українського простору. На переконання дослідників, ці питання заходять у площину стереотипів сприйняття відповідного комплексу проблем у сучасному українському суспільстві. Результати таких студій також важливі й «для формування в Україні оптимальної моделі політики пам'яті з оперттям на розуміння історичного підґрунтя сучасних регіональних ідентичностей та стереотипів мислення» [С. 10].

Лаконічний історіографічний огляд проблеми засвідчив відсутність її системного дослідження. Разом із тим фрагментарність джерельної бази зумовила пошуки нових матеріалів у фондах українських та закордонних архівосховищ і максимального використання наявних археографічних публікацій. Логічним є використання у книжці термінології, насамперед «Русь» та «Україна», як самоназв українського світу «під козацьким прапором держави».

Подаючи концептуальну стратегію дослідження, автори чітко визначають і його мету, а саме окреслення цілісного образу уявлень про український простір ранньомодерної епохи та його втілення у політичних програмах і практиці фізичного опанування території. При цьому наголошують на складнощах вибору ефективної дослідницької моделі для історичної розвідки, що охоплює майже три століття. Водночас вони переконані, що така модель повинна враховувати перспективу ситуативного підсилення креативних підходів іншими концептами, здатними позитивно вплинути на пізнавальні обрії. Обраний теоретичний концепт «символічна географія» зумовлений фокусуванням дослідження на уявленнях про простір та їх реалізації у стратегіях розширення контрольованої території. Відповідно пропонується з'ясування контенту так званих «ментальних мап» у розумінні різних версій репрезентації географічного простору. Це стосується його співвідношення з простором «народу руського» до середини XVII ст., характеристики «ментальних мап» української шляхти, міщан та козацтва, дослідження Степового фронтиру, насамперед його просування на схід та південь, окреслення меж Запорозжя в міру кристалізації засад Війська Запорозького Низового.

Задекларований у назві другого розділу «свій» простір в українському наративі першої половини XVII ст. розкривається через базове тло формування й функціонування уявлень і моделі простору Русі в літописній та поетичній версіях. Проте викладений матеріал ілюструється переважно прикладами XVI ст. з наголосом на значенні Люблінської унії 1569 р. та, на жаль, при відсутності його «поетичних версій».

Представлення ідеї традиційної еліти про межі українського світу на заході, півночі та північному сході ґрунтується переважно на матеріалах Люблінського сейму, коли йшлося про адміністративні зміни в новій державі Речі Посполитій. Вилучення Мозирського повіту з Київського воєводства і приєднання його до Мінського воєводства стало лакмусовим папірцем для логічного авторського висновку, що «в тогочасних ціннісних орієнтирах князів і шляхти не знайшлося місця для ідеї оформлення Русі як окремого політичного організму» [С. 67]. Ішлося виключно про найнижчий рівень окремішностей з усіх можливих — збереження так званої «старовини», тобто князівських титулів, традиційної ієрархії в рамках «народу руського», своєї судової системи та внормування рівного доступу до посад православних і католиків. Фактично у корпоративній свідомості князів і шляхти відбивалися уявлення про «свій» простір ще в межах підлитовської Русі.

Суттєвим доповненням питання є характеристика територіального виміру Русі в інтелектуальній традиції духівництва. Водночас наведені міркування православних інтелектуалів Христофора Філалета, Захарії Копистенського, Мелетія Смотрицького та Йова Борецького не виходять за межі тогочасної території Київської митрополії. З цього матеріалу не зовсім зрозуміле їхнє бачення західного кордону українського світу. Інша річ — беззаперечно є наявність релігійно вмотивованих зусиль православних ієрархів, що призвели до зростання питомої ваги конфесійного чинника як складової ідентичності етносу у забезпеченні надійного місця в територіальних уявленнях.

Ще більш проблематичним виявилось бачення шляхтою південного й південно-східного кордону та його реального контролю. Відзначаючи специфіку просторових меж в умовах Степового фронтиру, автори наголошують на слабкості державного контролю, активній міжетнічній, військовій, політичній, економічній та культурній взаємодії між претендентами на простір, виникненні особливих спільнот, тісно пов'язаних із материнськими суспільствами. Разом із тим характерною рисою регіону стає взаємодія європейського й азійського світів, християн і мусульман, слов'янського і тюркського населення. Зазначений в Густинському літописі південний кордон княжої Русі стає взірцем для оптимального розв'язання просторового питання в ранньомодерні часи, що втілювалося й у тогочасних літописах Мацея Стрийковського, Шимона Старовольського, Алессандро Гваньїні та ін. Ініціатором присутніх змін у регіоні стало українське козацтво, а також їм суттєво сприяло загострення протистояння Османської імперії з польсько-литовською державою. Південно-східний рубіж перебував у зоні особливої уваги українських магнатів, зокрема Яреми Вишневецького, задля контролю над запорожцями. Однак із середини XVII ст. ініціатива була повністю перехоплена козаками, які зосередили у своїх руках справу фізичного освоєння простору між Дніпром і Доном.

У логічній послідовності та з переконливою аргументацією викладено територіальні погляди козацтва до середини XVII ст. Зазначається, що козацька еліта піддаштовувала проблематику шляхетського дискурсу під власні потреби, у тому числі й у питанні територіальних уявлень, закладаючи тим самим підґрунтя подальшого просування на південь та схід. Автори простежили динамі-

ку включення просторових ідей до властиво козацьких документів та початки фізичного проникнення українського лицарства у зону Степового фронтиру з акцентом на донському напрямку.

Іншої якості набуває традиційне розуміння українського простору зі зміною еліт у добу Богдана Хмельницького. У книзі наголошується, що відродження Української держави призвело до нових обставин розвитку уявлень про просторові межі та методів їхнього втілення у практичній площині. Гетьманщина мислилася в етноконфесійних категоріях, прикриваючи в ідеальному варіанті всю територію розселення українського етносу. Максималістська територіальна програма гетьмана була добре відома у різних таборах річпосполитської шляхти. Сигнали, які лунали зі шляхетського середовища стосовно планів козацької верхівки, свідчили про її наміри ототожнити територію гетьманської влади з обширами княжої Русі. Реалізацію такого проєкту в міжнародних відносинах Б. Хмельницький прощтовхував до кінця свого життя.

Репрезентуючи візії «козацького народу» другої половини XVII ст., автори наголошують на тому, що «всі володарі булави демонстрували безальтернативне етнічне сприйняття проблеми українських кордонів і території влади, доповнюючи його за потреби релігійною риторикою та посиланнями на старовину княжих часів» [С. 205]. Навіть бурхливі події громадянської війни та втручання сусідніх держав в українські справи призводили до високої частоти кристалізації просторових уявлень еліти. Максимальна просторова опція була втілена в тексті проєкту Гадяцької угоди 1658 р., згідно з яким «Велике князівство Руське» мало включати всі українські землі, що перебували у складі Корони Польської та Великого князівства Литовського до Люблінської унії. Хоча від цих позицій під тиском польської сторони й довелося відступити, обмежившись значно скромнішими об'єктами. Стійкі уявлення козацької старшини про український простір простежувалися і за Юрія Хмельницького, Павла Тетері та Петра Дорошенка. Зазначається також, що Іван Самойлович став першим гетьманом, хто відкрито висловився з приводу оптимальної південної української межі по чорноморському узбережжю під час підготовки умов Бахчисарайського договору. Хоча слід було б додати, що несприйняття ним умов «Вічного миру» 1686 р., за яким Правобережжя відійшло до Речі Посполитої, стало однією з причин втрати булави.

Доволі пунктирно окреслена «символічна географія» української еліти XVIII ст., що зумовило появу певних лакун у висвітленні проблематики. Так, заявлена теза про значення мазепинської доби, коли «було підсумовано і успішно розвинуто доробок попередників у ділянці обґрунтування легітимності Гетьманщини, її правителя та еліти» [С. 237], не підкріплюється достатніми реальними прикладами. Проте тексти так званих «козацьких літописів» Самійла Величка і Григорія Грабянки, наведені у книжці, містять значний масив матеріалів щодо просторових уявлень козацьких очільників другої половини XVII — початку XVIII ст. Аналогічно прописане відображення українського простору в «Договорах і постановах...» Пилипа Орлика 1710 р. (попри складні обставини, в яких довелося діяти емігрантам, що накладало відбиток на спосіб представлення концептуальних поглядів).

Розширення контрольованого українського простору яскраво проілюстроване на прикладі Слобожанщини зі врахуванням природно-географічних особливостей краю, які органічно пов'язували його з рештою лівобережних українських земель і водночас маркували оптимальні просторові межі на півночі та сході. Схарактеризувавши історію заселення Слобідської України, автори звернули увагу на факти ігнорування московитами меж слобідських полків, що рельєфно відбилося у царських жалуваних грамотах. Натомість педалювалися питання чисельності козацьких залог, витрачених на їх забезпечення ресурсів та коштів, розмірів натуральної й грошової платні старшині тощо. Тобто головними завданнями українських козаків були несення прикордонної служби й господарське освоєння незалюдненої території, яку поступово включали до московського простору. Козацька еліта, на жаль, не спромоглася описати символічні кордони Слобожанщини, керуючись винятково приземленими полковими інтересами та мотивами, що відбивали потяг до збільшення приватних володінь. Водночас серед основних елементів слобідської ідентичності дослідники відзначають усвідомлення генетичного зв'язку з українським масивом, етнокультурної спорідненості з його складовими та свого перебування в орбіті «козацького малоросійського народу».

В контроверсійному «перегуку» автори праці подають ідеї територіальних візій запорозької старшини та еліти Української держави. Роз'єднання козацтва наприкінці 1650-х рр. на дві гілки й суб'єктивізація запорожців у Військо Запорозьке Низове зумовили постання місцевої спільноти з відчуттям протиставності свого середовища козакам Гетьманщини. З іншого боку, родинні зв'язки в Гетьманщині, Слобожанщині та в інших частинах України тримали Запорожжя у спільному українському просторі. Тому закономірно, що навіть у маніфесті імператриці Катерини II від 3 серпня 1775 р. запорозька спільнота кваліфікується складовою українського козацтва «як частина від малоросійських козаків» [С. 295].

Своєрідною сторінкою козацької доби виступає ідеологема «Новоросії» на тлі ранньомодерних уявлень у Московії про «свій» простір. Це питання особливо гостро стоїть сьогодні у часи російсько-української війни. Саме концепцію «Новоросії» використовує РФ для обґрунтування претензій на володіння величезною територією колишнього Запорожжя. Відповідно присутнє відлуння в політиці пам'яті, новітніх політичних, соціальних та військових стратегіях надає нового дихання потребі розвінчання цього конструкту. Автори переконливо доводять відсутність спеціального наукового його обґрунтування, при тому, що він формував і значною мірою формує стереотипні концептуальні уявлення про минуле України та Росії. Наголошується, що їх творці «готову рамку налаштували сприймати буквально телеологічно, як даність, що не потребує жодних додаткових пояснень і доказів» [С. 322]. Разом із тим ранньомодерну московську традицію сприйняття української зони Степового фронтигу як «не свого» простору відтінюють притаманні тогочасному соціуму Московії уявлення про східного сусіда Запорожжя — Донську землю. Вони прямо заперечують ідею належності Дону до історичних московських територій, що не може не підважувати концепцію «Новоросії». Як переконливу ілюстрацію її нікчемності автори наводять приклади означень Запорожжя управ-

лініями краю останньої чверті XVIII ст., які засвідчують факт доєднання регіону як частини, а не сприйняття його органічною складовою московського світу.

Розмаїтий та цікавий джерельний матеріал, використаний у дванадцятому і тринадцятому розділах книги, стосується запорозької спадщини в імперських перетвореннях на землях Війська Запорозького Низового, включно із напрямками еволюції складу населення, на перший погляд, демонструє певний відступ від логіки викладу задекларованої проблеми. Водночас він подає яскраву картину уніфікаторської імперської політики ранньомодерної доби, спрямованої на ліквідацію українського простору на українських землях, відгуки якої маємо сьогодні під час чергової агресії Росії проти України.

Безумовно, велика за охопленими часовими рамками історична праця може викликати чимало зауважень щодо осяжності та повноти висвітлення певних питань. Очевидно, варто було б детальніше зупинитися на відображенні бачення українського простору на відродженому полковому устрої Правобережної України наприкінці XVII ст., підсилити фактичним матеріалом уявлення козацької еліти мазепинської доби, розширити в післямові оцінку трансформації територіальних візій у часи Б. Хмельницького. Більш прискіпливого ставлення потребує термінологія: доречніше була б «Османська імперія», а не «Туреччина», «Константинополь», а не «Стамбул» (який офіційну назву здобув лише у XX ст.), «Підпільненська Січ», або «Січ на Запорожжі», а не «остання Січ» (адже ще була Задунайська Січ), а також пояснити такий незвичний для сприйняття конструкт, як «дві ранньомодерні українські еліти».

Водночас варто високо оцінити копітку евристичну роботу авторського колективу над новим напрямом наукових досліджень. Праця суттєво поповнить скарбницю новітньої історіографії ранньомодерної доби в Україні й буде цікава та корисна як професійним історикам, так і широкому загалу читачів-любителів вітчизняної минувшини.

Надійшла / Received 27.02.2024

Vitalii SHCHERBAK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine,
Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University (Kyiv, Ukraine)
shcherbak.vitalii@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-0775-3788>

AN ATTEMPT TO UNDERSTAND
THE UKRAINIAN SPACE OF THE EARLY MODERN ERA

Book review:

Viktor Brekhunenko, Petro Boiko, Andrii Zaiats. Spatial Boundaries of the Ukrainian World: A Complex of Ideas and Their Implementation in Early Modern Ukraine (XVI—XVIII Centuries)
Lviv; Kyiv, 2023. 480 p.

<https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.213>
УДК 94(477.83/.86:438)“1939/1945”:327

Оксана КАЛІЩУК

докторка історичних наук, професорка,
професорка кафедри історії України та археології,
Волинський національний університет ім. Лесі Українки (Луцьк, Україна)
Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

ЩЕ РАЗ ПРО ПОЛЯКІВ ТА УКРАЇНЦІВ НА СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ: МІРКУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИКИНИ

Рецензія на книгу: *Damian Karol Markowski. W cieniu Wołynia: “antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945*

Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 527, [8] s.

Уже хрестоматійним стало твердження, що ті, хто звертається до «важких питань» болісної та контрверсійної історії українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни, повинні мати відвагу та усвідомлювати всю складність узятого на себе завдання. І це не безпідставно, адже саме «волинське питання» є тією «міною сповільненої дії» з минулого, що тяжіє над сучасними відносинами Києва та Варшави, активувати яку так і прагне зацікавлена «третя сторона» — Росія.

Беззастережна й незвичко активна допомога Польщі та поляків на початку відкритого російського вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р., її солідарність

Цитування: Каліщук О. Ще раз про поляків та українців на Східній Галичині в роки Другої світової війни: міркування української історикини [Рец. на кн.: Markowski D.K. W cieniu Wołynia: “antypolska akcja” OUN i UPA w Galicji Wschodniej 1943—1945. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 527, [8] s.]. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 213—220. <https://doi.org/10.15407/uhj2024.04.213>

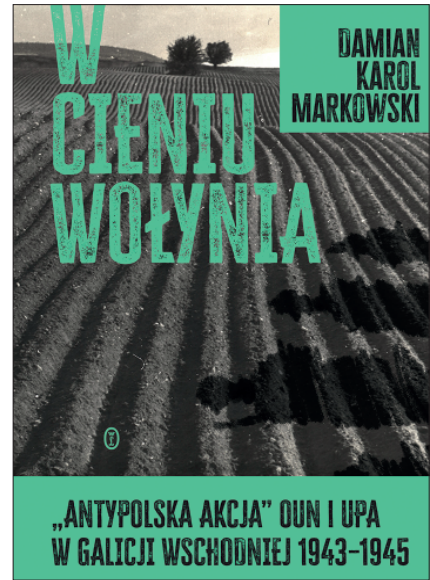
© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

із сусідкою у стані війни спонукали до передчасних висновків про зняття з порядку денного історичних суперечок і створила ілюзію українсько-польського історичного примирення. Однак уже 2023 р. 80-та річниця «волинських подій» відродила «війну пам'ятей» і питання ексгумацій жертв «антипольської акції» (як рівно ж перевезення українського збіжжя) знов опинилося у центрі суперечок та дебатів Києва й Варшави.

Тож кожне нове звернення в національних історіографіях до теми українсько-польського протистояння років Другої світової війни не може залишитися поза увагою. Тим паче, коли воно претендує на знаковість. А саме такою, на думку Г. Мотики, є книжка «В тіні Волині: “антипольська акція” ОУН та УПА у Східній Галичині 1943—1945», яку він визначив однією з найважливіших праць на тему антипольських чисток УПА, що з'явилися донині.

Для початку кілька слів про автора, який українському читачеві не надто знайомий. Даміан Кароль Марковський — випускник Варшавського університету, науковий співробітник Інституту воєнних втрат ім. Яна Карського (Instytut Strat Wojennych im. Jana Karckiego), фахівець з історії Східної Європи, Польщі та України ХХ ст., проблем політики пам'яті сучасних європейських країн. Стипендіат численних наукових центрів. Автор низки публікацій, присвячених так званим «східним кресам», серед яких «Палаючі креси» (2011 р.) [1], «Радянізація Львівської області 1944—1953» (2015 р.) [2], «Анатомія страху: Радянізація Львівської області: 1944—1953» (2018 р.) [3], «Два повстання: Битва за Львів 1918 р.» (2019 р.) [4], «Львів 1944» (2021) [5], «Останній день Ганачева: польсько-єврейське братерство по зброї» (2022 р.) [6]. Імовірно, саме успіх цих розвідок спонукав його звернутися до тематики українсько-польського протистояння на Східній Галичині («zbrodni galicyjskiej») в роки Другої світової війни, справді слабо дослідженої донині. Помилкою було б твердити про повну відсутність вивчення проблеми, адже свої міркування з цього приводу висловлювали Г. Мотика, Г. Грицюк, І. Ільюшин (що зауважує сам автор [С. 14]). Їхній доробок проторував шлях для наступних студій. Принциповою відмінністю праці Д.К. Марковського стала зосередженість на перебігу українсько-польського протистояння на теренах Східної Галичини та їх відокремлення від волинських подій. Подібних публікацій ані в українській, ані в польській історіографії майже немає. І це — попри наполегливе впровадження в польському академічному й суспільному дискурсі окреслення «волинсько-галицька різанина», «волинсько-малопольська різанина» («wołyńsko-galicyjska rzeź», «wołyńsko-malopolska rzeź») щодо українсько-польського протистояння [7—11]. Однак, незважаючи на «новаторство», дослід-

ження Д.К. Марковського повністю лежить у річищі польської історіографії українсько-польського конфлікту й радше закріплює усталені схеми.

Дотримуючись хронологічного принципу дослідник у дев'яти розділах відтворює перебіг «антипольської акції» 1943—1945 рр., себто від її початку на цих теренах і до повернення сюди радянської влади та штучного «розрубвання нею Гордієвого вузла» українсько-польських суперечностей. І тут відразу зауважимо, що так чи інак маємо ситуацію, яку неодноразово зауважували під час дискусій між українськими та польськими істориками — виривання подій із контексту. При увазі до деталей, численних описах подій у тих чи інших місцевостях, фактів загибелі цивільних часто-густо польські колеги забували про логіку історичного процесу і причинно-наслідкові зв'язки. У випадку рецензованої монографії це ще більш увиразнено. Як твердить сам автор, його дослідження не стосується злочинів на Волині, оскільки останні добре усталені в історичній літературі й небезпідставно визнані «зразковим» прикладом дій українських націоналістів, водночас мало хто знає, що вони не обмежені лише Волиню [12, С. 6—10]. Д.К. Марковський не лише виокремив події на Галичині з усього українсько-польського протистояння 1939—1947 рр., а й, розглядаючи їх, усе, що відбувалося на теренах краю від Великої війни та до 1943 р., умістив в один розділ «Польсько-український конфлікт у Східній Галичині в добу двох окупацій». Тож у підсумку перед читачем постає майже безперервний калейдоскоп нападів, убивств тощо, вчинених «українськими націоналістичними формуваннями». І в необізнаній аудиторії може скластися враження невмотивованості агресії.

У вступі Д.К. Марковський написав, що прагнув зібрати максимальне число різноманітних джерел, щоб розповісти про якнайбільшу кількість жертв описуваних подій [С. 17]. За визнанням автора, книжка стала результатом десятка років роботи в українських (і не лише) архівах, опрацювання документів українського й польського підпілля, німецької окупаційної адміністрації, радянських партизанів, НКВС і компартії, спогадів очевидців [13]. І справді, в бібліографії бачимо позиції з українських і польських архівів, українсько-, польсько-, англійсько- та німецькомовну літературу. Залишається лише подякувати за титанічну працю, вкладену в архівні пошуки й аналіз віднайдених матеріалів. Брак деяких позицій, особливо з доволі цінним фактажем, суттєво не вплинув на висновки. Однак не можна залишити поза увагою відсутність розвідки Ф. Стебля, присвяченої перебігу українсько-польського протистояння у підльвівських селах [14] чи Д. Чобота про події в Гуті Пеняцькій [15] (попри науково-популярний характер останньої). Звернення до цих праць дозволило б авторові не лише повніше представити відносини між українцями та поляками в роки Другої світової війни, а й уникнути спрощень.

Д.К. Марковський не відходить від притаманного польській історіографії тлумачення організованого геноцидного характеру українсько-польського протистояння: «Удари українських партизанів не були здійснені “наосліп”, а їх черговість та хронологія дозволяють висновувати про тактику, прийняту керівництвом УПА» [С. 169]. На підсилення (!) долучає фрагмент рапорту східного

бюро делегатури уряду в еміграції: «Потворний злочин мордування поляків у Східній Малопольщі виконується руками УПА, і то в організований, планований і найцинічніший спосіб. УПА метою свого існування вбачає передовсім біологічне знищення польського елементу на цьому терені й виконує це у систематичний спосіб. Здають собі з того справу ясно та не приховують так поляки, як і українці, так більшовики, як і німці» [С. 170].

Ще одним елементом, який вписує «В тіні Волині...» в геноцидні студії (genocide study), слід уважати виокремлення випадків згвалтувань, із наголошенням, що з початком «антипольської акції» вони набули масового характеру [С. 380] і наступним наголошенням на факті визнання Римським статутом Міжнародного кримінального суду «будь-яких форм сексуального насильства» злочинами проти людяності [С. 383]. Якщо в публічному дискурсі такі акценти вже траплялися, то для академічного середовища вони не є типовими.

Взаємопов'язаною з цим і водночас наднебезпечною стала спроба змалювати українців як найнебезпечніших ворогів поляків, укладаючи подібні тези у вуста свідків: «Смерть була навколо нас [...], чигала на кожному кроці. Від лісових банд, сусіда-українця, від більшовика. Однак найгіршим був сусід» [С. 354], або й просто стверджуючи, що радянські репресії не викликали такого страху в поляків, як напади українських партизанів [С. 356]. Це радше об'єднує поважного фахового історика з авторами, котрі представляють кресові середовища й до яких він ставиться критично (хоч це не заважає йому широко використовувати «класичні» зразки цієї літератури авторства К. Бульчацького, Г. Команського, С. Секерки, Е. Ружанського). Подібна модель історієписання навмисне чи ненавмисне провокує негативне сприйняття українців як таких.

Наступне. Хотілося б нагадати слушне зауваження польського дослідника А.Л. Сови: історик, якщо він послуговується принципом об'єктивності, важко ігнорувати факти, які свідчать, що поляки також знищували українські села [16]. Неможливість замовчати численні подібні випадки спонукала до їх тлумачення як «відплатних акцій». У польській історіографії це поняття сформувалося з переконання, що українці першими почали масові вбивства поляків, а останні змушені були захищатися й «відплатити» своїм кривдникам. Як слушно зауважив Є. Місило, розподіл смерті на ту, що під час «різанини», і на ту, що «у відплату», на сьогодні обов'язковий стандарт; мертвий поляк — це жертва геноциду, мертвий українець — тепер дедалі частіше просто помилка у статистиці [17]. «Не існує симетрії поміж діями АК та УПА, як хотіла б нині українська сторона. Польські партизани здійснили насправді огидні воєнні злочини, мордуючи жінок і дітей, бодай у Сагрині, але це не був запланований і послідовно здійснений геноцид», — до прикладу, писав А. Таяга [18]. Д.К. Марковський не відходить від звичного для польської історіографії нарративу. Хоч, слід визнати, сам автор звертає увагу на те, наскільки складно розмежувати злочини, здійснені «посусідськи», кримінальні, від ідеологічно вмотивованих [С. 393].

Окремої уваги потребує питання Голокосту та взаємовідносин українців та євреїв. Д.К. Марковський категорично стверджує: «Українські націоналісти во-

роже ставилися до актів героїзму щодо порятунку євреїв, пов'язаних із ризиком для життя» [С. 304]. Ба більше, автор змальовує «понурий образ дегуманізації мешканців галицької провінції щодо долі євреїв» [С. 306]. Висновки польського фахівця доволі категоричні. І тут варто нагадати міркування знаного дослідника Голокосту керівника центру «Ткума» (м. Дніпро) І. Щупака, які наче є відповіддю колезі з Польщі: «Було таке, коли вояки УПА знищували єврейські гетто, знищували євреїв-втікачів, які ховались в лісах. Були люди, які здійснювали єврейські погроми, при цьому видавали себе за українських націоналістів, або були такими насправді. Цей момент дуже тонкий — чи представляли вони організацію, чи ні. З іншого боку, не треба забувати, що було чимало євреїв-лікарів в загонах УПА, і не тільки лікарів. Були й розвідники, бійці. В Ізраїлі навіть є організація євреїв-ветеранів ОУН і УПА. Досить велика кількість євреїв були засуджені і сиділи в таборах як українські буржуазні націоналісти» [19]. Саме цієї об'єктивності не вистачило авторові книжки. Щодо іншої тези нагадаємо загальновідомий факт. Праведниками народів світу з України визнано: на території Львівської обл. — 116 осіб, Тернопільської обл. — 168, Івано-Франківської обл. — 73 [20]. Вони «залишилися людьми в нелюдські часи». Можна, звісно, зауважити, що це одиниці й вони не є цілою спільнотою. Однак ігнорувати їх дослідник не має права, і саме їх урахування убезпечує від категоричних висновків. Не акцентуватимемо тут на особі митрополита Андрея (Шептицького) та його посланні «Не вбий» і позиції у справі порятунку євреїв.

Д.К. Марковський слушно говорить про фактичну неможливість установити точне число людей, які загинули за нез'ясованих обставин або у випадку індивідуальних вбивств [С. 416]. Дослідник, попри визнання факту українських жертв від польських рук, дотримується тези про неспівмірність їх до кількості поляків — убитих, поранених, втікачів [С. 163], та не приймає спроби представити «антипольську акцію» як «польсько-українську війну» [С. 287]. Не оминаючи пропонований в історіографічних й археографічних джерелах баланс жертв протистояння, він пропонує свою версію: «[...] найправдоподібніше, кількість поляків, які загинули від рук українських націоналістів та українських сусідів під час “антипольської акції” у Східній Галичині від літа 1943 до червня 1945 рр., не перевищила 35 тис. осіб (не враховуючи жертв від рук української допоміжної поліції та 4 поліційного полку СС)» [С. 417]. Не сперечатимемось тут щодо виправданості та обґрунтованості цієї цифри. Однак спробуємо зрозуміти, наскільки вона відповідає іншим даним, що їх запропонував нам у своїй праці автор. Д.К. Марковський уважає, що в 1943 р. загинули майже 2140 осіб, з яких на ім'я відомі 1092 [С. 116]. Упродовж першої половини 1944 р. — 5100 осіб [С. 285]. Причому у січні щонайменше 3 тис. [С. 164], у січні — березні 1944 р. — майже 4 тис. [С. 170], у квітні того ж року — до 2800 [С. 214]. Ба більше, в підсумку кількості жертв літа 1943 — березня 1944 рр. уже фігурує число в 10 тис. загиблих поляків [С. 170]. Тож бачимо очевидні розбіжності у цифрах. З огляду на заміфологізованість питання жертв конфлікту між українцями та поляками це радше додатковий стимул до ретельності вивчення цього питання.

Відразу слід визнати, що Д.К. Марковський чимало уваги приділив впливу основних гравців Другої світової війни — Третього Райху і СРСР — на перебіг українсько-польського протистояння. Цьому присвячено окремий розділ («“Третя сторона”: німці та угорці щодо “антипольської акції”») та підрозділи. Так, дослідник указує, що на визначення тактики польського підпілля впливало підживлення антиукраїнських настроїв радянською стороною, яка була зацікавлена у залученні польської молоді та розгортанні збройного спротиву в тилу нацистів [С. 176]. При цьому, на переконання історика, польське національне підпілля звертало увагу на шкідливість тактичної співпраці з радянцями саме в контексті ескалації протистояння з українцями [С. 227]. І це, на нашу думку, є одним із найпозитивніших моментів у методологічних підходах автора.

Серед іншого зауважимо відсутність географічного покажчика до видання. З огляду на насиченість тексту фактажем про події в конкретних населених пунктах Східної Галичини наявність такого елемента наукового апарату спростила б роботу дослідників та всіх зацікавлених. Тим паче, що на цю хибу вже звертали увагу рецензенти інших праць Д.К. Марковського.

Наостанок хотілося б зауважити, що монографія, безперечно, претендує стати помітним явищем у польській історіографії українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни і зміцнити акценти щодо «волинсько-галицької різанини» — зрештою, ймовірно, не лише в історієписанні, а й у публічному просторі (на що вказує, до прикладу, лютневий за цей рік номер часопису «Do Rzeczy. Historia», присвячений «галицькому злочину», який відкриває саме матеріал Д.К. Марковського). Однак чи є ця праця новим словом у дослідженні взаємин між українцями та поляками в 1940-х рр.? Навряд. Автор, зібравши великий фактичний матеріал, не відійшов від усталених у національній історіографії схем, радше зміцнив їх.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Markowski, D.K. Płonące Kresy: operacja “Burza” na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej. Warszawa, 2011. 315, [1] s. [in Polish].
2. Markowski, D.K. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944—1953: studium zmian polityczno-gospodarczych. Warszawa, 2015. 719 s. [in Polish].
3. Markowski, D.K. Anatomia strachu: sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944—1953: studium zmian polityczno-gospodarczych. Warszawa, 2018. 587 s. [in Polish].
4. Markowski, D.K. Dwa powstania: bitwa o Lwów 1918. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2019. 475, [4] s. [in Polish].
5. Markowski, D.K. Lwów 1944. Warszawa: Bellona, 2021. 252, [4] s. [in Polish].
6. Markowski, D.K. Ostatni dzień Hanaczowa: polsko-żydowskie braterstwo broni. Warszawa, 2022. 302, [1] s. [in Polish].
7. Motyka, G. Czy zbrodnia wołyńsko-galicyjska 1943—1945 była ludobójstwem?: spór o kwalifikację prawną “antypolskiej akcji” UPA. *Rocznik Polsko-Niemiecki*. 2016. 24, z 2: 45-71 [in Polish].
8. Sąsiedzka krew. Ludobójstwo wołyńsko-galicyjskie. 1943—1945: materiały edukacyjne do wystawy elementarnej Instytutu Pamięci Narodowej. K. Fiołka (ed.). Lublin, 2021. 34 s. [in Polish].

9. Zajączkowski, M. Zbrodnia wołyńsko-galicyska zaplanowana akcja. *Dziennik Wschodni*. 2013. 178, dod. Magazyn: 8-9 [in Polish].
10. Polacy — Ukraińcy 1943—1945: “Antypolska akcja” OUN i UPA Bandery: rzeź wołyńsko-galicyska w dokumentach ukraińskich: katalog wystawy. Scen. M. Zajączkowski; koncepcja plast. wystawy i katalogu, fot. M. Śladecka. Lublin, 2013. 136 s. [in Polish].
11. Sucharski, T. Tragedia wołyńsko-galicyska w literaturze polskiej, Polacy i Ukraińcy. *Historia, która łączy i dzieli*. Pod red. nauk. J. Karbarz-Wilińskiej, M. Nowak, T. Sucharskiego. Słupsk; Gdańsk, 2015. 279-316 [in Polish].
12. Markowski, D.K. Piekło zbrodni galicyjskiej. *Do Rzeczy. Historia*. 2024. 2: 6-11 [in Polish].
13. Leszczyński, A. Polski historyk: W 1943 roku doszło do zaplanowanego przez ukraińskich nacjonalistów ludobójstwa. 9.07.2023. *Oko.press*. URL: <https://oko.press/polski-historyk-w-1943-r-doszlo-do-zaplanowanego-przez-ukrainskich-nacjonalistow-ludobojstwa> (дата звернення 10.05.2024) [in Polish].
14. Steblii, F. Armii kraiova v zbroinykh aktsiiakh u pidlvivskykh ukrainskykh selakh (berezen — lypen 1944 r.). Lviv, 2010 [in Ukrainian].
[Стеблій Ф. Армія крайова в збройних акціях у підльвівських українських селах (березень — липень 1944 р.). Львів, 2010. 68 с.]
15. Chobit, D. Zahybel Huty Peniatskoi 28 liutoho 1944 r. Knyha persha: Trahediiia. Kyiv, 2020 [in Ukrainian].
[Чобіт Д. Загибель Гуті Пеняцької 28 лютого 1944 року. Книга перша: Трагедія. Київ, 2020. 612 с.]
16. Sowa, A.L. O Polakach i Ukraińcach na Wołyniu w 1943 r.: Kilka polemicznych uwag z okazji publikacji książki Bohdana Huda, Ukraińcy i Polacy na Naddnieprzu, Wołyniu i w Galicji Wschodniej w XIX i pierwszej połowie XX w., wyd. 2 rozsz. i uzup. Warszawa, 2018. *Dzieje Najnowsze*. 2018. 4: 273-280 [in Polish].
17. Misylo, Ye. Volynskiy mif “100 tysyach”. *Nashe slovo*. 2019. 6 (liutyi 10), 7 (liutyi 17), 8 (liutyi 24), 9 (berezen 3) [in Ukrainian].
[Місило Є. Волинський міф «100 тисяч». *Наше слово*. 2019. № 6 (лютий 10), № 7 (лютий 17), № 8 (лютий 24), № 9 (березень 3)].
18. Talaga, A. Lepiej z Banderą niż z Moskwą. *Rzeczpospolita* (2017). URL: <https://www.rp.pl/wydarzenia/art10263431-andrzej-talaga-lepiej-z-bandera-niz-z-moskwa> (дата звернення 10.05.2024) [in Polish].
19. Bahato yevreiv buly zasudzhzeni za ukrainskyi natsionalizm — kruhlyi stil. 24.11.2014. *Istorychna pravda*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2011/11/24/62829/> [in Ukrainian].
[Багато євреїв були засуджені за український націоналізм — круглий стил. 24.11.2014. *Історична правда*. URL: <https://www.istpravda.com.ua/short/2011/11/24/62829/> (дата звернення 10.05.2024)].
20. Shchupak, I. (Ed.). Pravednyky narodiv svitu: Dovidnyk. Dnipro, 2016 [in Ukrainian].
[Праведники народів світу: Довідник. За ред. І.Я. Щупака. Дніпро, 2016. 224 с.]

Надійшла / Received 27.02.2024

Oksana KALISHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Professor at the Department of History of Ukraine and Archeology,
Lesya Ukrainka Volyn National University (Lutsk, Ukraine)
Kalishchuk.Oxana@vnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1272-7920>

ONCE AGAIN ABOUT POLES AND UKRAINIANS
IN EASTERN HALYCHYNA DURING WORLD WAR II:
REASONING OF UKRAINIAN HISTORIAN

Book review:

Damian Karol Markowski. In the Shadow of Volyn: The “Anti-Polish Action”
of the OUN and UIA in Eastern Halychyna 1943—1945
Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2023. 527, [8] s.

МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ У ЗВ'ЯЗКУ З РОСІЙСЬКОЮ АГРЕСІЄЮ ПРОТИ УКРАЇНИ: ІСТОРИЧНІ ТА СУЧАСНІ КОНТЕКСТИ» *

Російсько-українська війна та її повномасштабна фаза вплинули на відносини між Києвом і Варшавою. Осмислення історичного досвіду й сучасних викликів стало важливим завданням науковців обох країн.

Представницький захід, який проводився у мішаній формі, відбувся 11—12 квітня 2024 р. на базі факультету історії Варшавського університету, який виступив його організатором. Співорганізаторами конференції стали факультет політичних наук і журналістики Університету ім. Адама Міцкевича в Познані й навчально-науковий інститут міжнародних відносин, історії та філософії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Співучасть при проведенні заходу виявили Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського Національної академії наук України, Музей польських дітей-жертв тоталітаризму в Лодзі. Метою конференції стали рефлексії щодо обставин нападу Росії на Україну, визначення ролі, впливу цієї події на польсько-українські відносини у суспільному та науковому аспектах. Науковий комітет заходу складався з представників університетів-організаторів: габ. д-р, проф. Лукаш Неселовський-Спано, габ. докторка, професорка Мажена Завановська, габ. докторка Катажина Блаховська, докторка іст. наук, професорка Ольга Моро-

* “Stosunki polsko-ukraińskie wobec rosyjskiej agresji na Ukrainę: konteksty historyczne i współczesne”.

Цитування: Морозова О., Халак Н. Міжнародна наукова конференція «Польсько-українські відносини у зв'язку з російською агресією проти України: історичні та сучасні контексти». *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 221—227.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

зова, габ. д-р, проф. Рафал Вітковський, проф., габ. д-р Анджей Стельмах, габ. д-р, проф. Бартош Гордецький, габ. д-р, проф. Марек Миколайчик, канд. біолог. наук, доц. Олександр Спрягайло, професорка, докторка іст. наук Наталія Земзюліна. До організаційного комітету ввійшли репрезентанти факультету історії Варшавського університету Катажина Блаховська, Ольга Морозова, д-р Пьотр Кроль, кандидатка іст. наук, доцентка Надія Халак, кандидатка іст. наук, доцентка Ольга Гайдай, докторка Ельжбета Квечинська.

У заході взяли участь 77 дослідників з України, Польщі, Німеччини, Франції. Українську сторону представляли академічні Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Інститут історії України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, п'ятнадцять університетів (Черкаси, Київ, Львів, Луцьк, Дрогобич, Дніпро, Ізмаїл, Харків, Івано-Франківськ, Одеса), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Державний архів Миколаївської обл. та Національний банк України. Від Польщі у форумі взяли участь репрезентанти одинадцяти університетів (Варшава, Познань, Краків, Бидгощ, Жешув, Катовиці, Торунь, Гдиня, Перемишль, Ченстохова), а також Державного архіву в Пьотркові-Трибунальському, Південно-Східного наукового інституту (м. Перемишль) та Музею польських дітей-жертв тоталітаризму (м. Лодзь). Від Німеччини взяв участь представник Українського вільного університету (м. Мюнхен), а дослідниця з Франції презентувала одночасно Паризький університет (Université Paris Cité), Університетський коледж у Дубліні (University College Dublin) та Ягеллонський університет у Кракові. До заходу долучилися студенти-історики Варшавського, Черкаського національного, Слупського університетів, представники інших державних інституцій і громадськості.

Почесними гостями й учасниками форуму стали радник посольства України в Польщі Віталій Білий, віцеміністр науки та вищої освіти Республіки Польща Анджей Шептицький, ректор Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького Олександр Черевко, віцеректор Університету ім. Адама Міцкевича в Познані Рафал Вітковський, директор Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України Георгій Папакін, директор Музею польських дітей-жертв тоталітаризму Іренеуш Пьотр Май, директор Південно-Східного наукового інституту в Перемишлі Станіслав Стемпень, директор Державного архіву в Пьотркові-Трибунальському Томаш Матушак та ін.

Урочисте відкриття 11 квітня 2024 р. модерували Катажина Блаховська та Ольга Морозова. З привітальним словом до конференції звернувся декан факультету історії Варшавського університету проф. *Лукаш Неселовський-Стано*. Від імені господарів заходу він наголосив на важливості розвитку польсько-українських відносин, особливо в умовах російської агресії. Радник *Віталій Білий* акцентував увагу на ролі Польщі в російсько-українському конфлікті та співпраці українців і поляків. Віцеміністр *Анджей Шептицький* звернув увагу на історичні корені польсько-українських відносин. На спільній історії двох народів та моментах співпраці наголосив і ректор *Олександр Черевко*. Натомість *Георгій Па-*

накін закликав до подальшої солідарності у справі дослідження актуальних питань українсько-польської історії. А *Іренеуш Пьотр Май* розповів про актуальну співпрацю польських й українських фахівців щодо вивчення трагічних доль дітей під час Другої світової війни.

Інавгураційні доповіді представили проф. *Анджей Шенцицький* («Польсько-українська наукова співпраця після 24 лютого 2022 р.»), проф. *Генрик Літвін* («Русь православна — Русь уніатська. Русь козацька — Русь шляхетська. Українські антиномії в польській та українській історіографії учора й сьогодні»), проф. *Анджей Стельмах* («Співпраця факультету політичних наук та журналістики Університету ім. Адама Міцкевича в Познані з українськими закладами в умовах повномасштабної російської агресії — досвід та перспективи»), проф. *Станіслав Стемпень* («Перемишль — місто на кордоні в умовах російської агресії проти України»), д-р *Томаш Матушак* («Державний архів у Пьотркові-Трибунальському — співпраця польсько-українського архівного середовища до та після агресії Росії проти України — окремі аспекти»), проф. *Ольга Морозова* («Українсько-польські відносини в контексті російської інвазії в Україну (2022—2024): приклади солідарності та співпраці (науковий аспект)»).

Урочиста частина завершилася презентацією виставки «Аби моє “Люблю Тебе” не прийшло запізно: листи дітей часів війни», підготовленої Музеєм польських дітей-жертв тоталітаризму в Лодзі та присвяченої трагічним долям польських дітей періоду Другої світової й українських дітей сучасної війни Росії проти України. Співавторкою виставки виступила Ольга Морозова.

Перша секція «Польсько-українські взаємини протягом століть: інтерпретації з минулого та сьогодення» (модераторка Катажина Блаховська) була представлена доповідями *Олександра Головка* «Місце і роль політичних і військових союзів у відносинах Русі і Польщі в XI — першій половині XIII ст.», *Дмитра Гордієнка* «Християнізація Польщі та України-Руси: подібне та відмінне», *Катажини Блаховської* «Самобутність галицької епохи в історії України та усїєї східної Європи — інтерпретація Східної Європи (до 1340 р.) Степана Томашівського», *Надії Халак* «Внесок українського історика Степана Томашівського (1875—1930) у формування концепції польсько-українських відносин у міжвоєнний період», *Лариси Левченко* «Біблійні товариства на теренах України та Польщі як об'єднувачий духовний чинник націй в умовах відсутності державності: початок XIX ст.», *Богдана Гудя* «Насильство, породжене насильством: Селянське питання та польсько-українські відносини в XIX — першій половині XX ст. на Правобережній Україні», *Валерії Цубенко* «Польський жіночий рух в українських містах: боротьба за політичну рівність (1882—1917)».

На другій секції «Дослідження польсько-українських відносин у Польщі та Україні до вибуху повномасштабної російсько-української війни 24 лютого 2022 р.» (модератор Віталій Тельвак) виступили *Ігор Гирич* («Чи мав Антонович вибір брати чи не брати участь у польському повстанні 1863 р.»), *Віталій Тельвак* («Михайло Грушевський та польська професорська корпорація Львівського університету: між співпрацею та конфліктами»), *Михайло Нестеренко* («Михай-

ло Грушевський у дзеркалі польської публіцистики початку ХХ ст.»), *Юрій Дрбчук* («Михайло Грушевський та польський суспільно-політичний рух в Галичині на зламі ХІХ—ХХ ст.: сучасні історіографічні образи»), *Любомир Душко* («Польськознавчі студії Михайла Грушевського в сучасному історіографічному осмисленні»), *Рафал Тершак* («Сучасна українська історіографія щодо польсько-українських відносин: загальні питання»), *Владислав Кронгауз* («Відображення польсько-українських взаємин міжвоєнного часу у модифікованій шкільній навчальній програмі інтегрованого курсу “Історія: Україна і світ” для учнів історичного профілю»).

У рамках третьої секції «Польсько-українські взаємини після початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну» (модератор П'ютер Кроль) свої доповіді виголосили *Сергій Троян* та *Алла Киридон* («Українсько-польські відносини в умовах повномасштабної агресії Росії проти України (2022—2024 рр.)»), *Ельжбета Лесевич* («Співпраця факультету політичних наук та журналістики УАМ з українськими закладами в умовах повномасштабної російської агресії — рівність, різноманітність, (ре)інтеграція»), *Світлана Сорока* («Суспільно-економічні наслідки для України та Польщі масової міграції жителів України після 24 лютого 2022 р.»), *Ольга Гайдай* і *Наталія Трифонова* («Нумізматична продукція Національного банку, випущена під час повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р.: особливості та перспективи українсько-польської співпраці»), *Любов Крупник* («Співпраця Української Гельсінської спілки з польською “Солідарністю”»), *Світлана Лізаковська* («Польсько-українська співпраця у сфері розвитку громадянського суспільства після російської інвазії в Україну 24.02.2022 р.»), *Людмила Крива* («З досвіду організації польсько-української наукової співпраці та обмінів студентами під час російсько-української війни»).

Четверту секцію «Польсько-українські взаємини протягом століть: інтерпретації з минулого та сьогодення» (модераторка Надія Халак) презентували виступи *Ольги Барвінок* «Українське заангажування графа Михайла Тишкевича», *Любові Жванко* «Польські біженці Першої світової війни у Харкові (1915—1918)», *Марека Миколайчика* «Держави Антанти щодо польсько-українського конфлікту в Східній Галичині у 1918—1919 рр.», *Владислава Верстюка* «Українські аспекти польсько-советської війни 1920 р.: від Варшави до Києва», *Володимира Комара* «Польсько-українські взаємини в умовах російської агресії в 20-х рр. ХХ ст.», *Тадеуша Павла Рутковського* «Еміграційний уряд Речіпосполитої щодо питання українців — польських громадян у СРСР (VIII.1942 — IV.1943)», *Лілії Циганенко* «Поляки Південної Бессарабії та радянська влада: шлях репресій і депортацій (червень 1940 — липень 1941 рр.)», *Віктора Дроздова* «Формування образу Польщі в радянській пресі на анексованих західно-українських землях (1939—1941 рр.)».

У п'ятій секції «Дослідження польсько-українських відносин у Польщі та Україні до вибуху повномасштабної російсько-української війни 24 лютого 2022 р.» (модераторка Наталія Земзюліна) про результати своїх досліджень доповіли *Олександр Карабін* («Українці та поляки на теренах Першої світової

війни (історична ретроспектива)», *Наталія Земзюліна* («Особливості українсько-польських наукових відносин до повномасштабного російського вторгнення в Україну»), *Сергій Пасічник* («Ідея Міжмор'я і її апологети в Україні та Польщі»), *Володимир Наконечний* («Польсько-українські взаємини у рецептивному дзеркалі часопису “Наш лемко”»), *Світлана Гальченко* («Розвиток українсько-польського міжрегіонального та транскордонного співробітництва до 24 лютого 2022 р.»), *Тетяна Терещенко* й *Денис Кравченко* («Особливості співпраці держав Люблінського трикутника після початку широкомасштабного вторгнення Росії в Україну»), *Єгор Земзюлін* («Транскордонна співпраця України та Польщі (2014—2024 рр.)»), *Вікторія Кіреева* («Наукова співпраця Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького та польських університетів в умовах повномасштабної російської агресії»).

На шостій секції «Документування російських воєнних злочинів після 24 лютого 2022 р.» (модераторка Ельжбета Квечинська) виступили *Юліана Палагнюк* («Усі обличчя першої леді: образ Олени Зеленської в польських та українських ЗМІ під час війни»), *Анета Косін* («Роль мистецтва плакату у формуванні колективної свідомості в контексті польсько-українських відносин»), *Ольга Морозова* й *Анна Лафєвр* («Процес ідентифікації українців у контексті російської агресії: паралелі з Польщею та Ірландією»), *Пьотр Кроль* та *Уляна Рудас* («Польсько-українські відносини в рамках перебудови глобальної міжнародної системи»), *Наташа Любік-Речек* («Думки і ставлення студентів польських закладів щодо війни в Україні»), *Олена Шипотілова* («Польська преса щодо російської агресії проти України протягом липня 2014 р. — січня 2015 р. на матеріалах “Gazeta Wyborcza” та журналу “Tygodnik Powszechny”»), *Іван Фечко* («Українсько-польська співпраця щодо відбудови України: можливості та виклики»), *Пьотр Лізаковський* («Польсько-українська кооперація у сфері охорони здоров'я після 24 лютого 2022 р.»), *Костянтин Картузов* («Досвід державного архіву Миколаївської області у збереженні архівних фондів в умовах воєнних конфліктів»).

12 квітня 2024 р. відбулися засідання ще двох секцій. Зокрема на сьомій «Історичні дослідження та документування воєнних злочинів в Україні в контексті російської агресії. Можливості співпраці польських та українських науковців» (модераторка Ольга Морозова) було виголошено доповіді *Бартоша Гордецького* («Співпраця факультету політичних наук та журналістики Університету ім. Адама Міцкевича в Познані з українськими навчальними закладами перед обличчям повномасштабної російської агресії — сила емпатії і робота пам'яті»), *Оксани Калишук* («Гендерний вимір російсько-української війни: соціальний портрет біженок і волонтерок в Республіці Польща»), *Ельжбети Квечинської* («Ідеї польської та української “цивілізаційної думки” щодо Росії як антиімперіальний супротив»), *Миколи Литвина* («Новітня російсько-українська війна: інтерпретаційні виклики української та польської історіографії»), *Антоніни Козирської* («Стан польсько-українських відносин в суспільній думці в Польщі та Україні після російської атаки в 2022 р.»), *Леоніда Зашкільняка* та

Романа Мартинчука («Динаміка взаємної рецепції українців і поляків унаслідок повномасштабної російсько-української війни»), *Людмили Божук* і *Лесі Халецької* («Ініціативне документування подій російсько-української війни (2022—2024 рр.) державними архівами України: взаємодія з польськими партнерами»), *Сергія Адамовича* («Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника: від передачі польської гуманітарної допомоги до документування та дослідження воєнних злочинів»).

У рамках завершальної восьмої секції «Польсько-українські відносини в сфері національної безпеки після 24 лютого 2022 р.» (модераторка Ольга Гайдай) учасники та гості конференції заслухали виступи *Любомира Хахули* («Російські злочини щодо галицьких музеїв на початку Другої світової війни: сучасні історичні паралелі й польсько-українська солідарність»), *Олексія Третьака* («Польсько-українська безпекова співпраця під час російсько-української війни: викриття фейків російської пропаганди»), *Анджея Бонусяка* («Поляки в АТО та російсько-українській війні»), *Сергія Рубана* («Особливості українсько-польських відносин у сфері безпеки після 24 лютого 2022 р.»), *Ігоря Гурака* («Виклики для українсько-польського стратегічного діалогу в умовах широкомасштабної російської агресії проти України»), *Пьотра Кжиковського* («Підтримка Польщею українських воєнних біженців: інституціональна та публічна допомога»), *Костянтина Івангородського* («Меморіальне законодавство як засіб нормалізації історичної політики України та Польщі на сучасному етапі»), *Ришарда Земби* («Перспективи завершення агресії Росії проти України»).

Виступи учасників конференції були достатньо різноманітними та часом викликали гострі дискусії. Особливу реакцію, зокрема, спричинили висновки проф. Ришарда Земби щодо можливих сценаріїв завершення війни. Представники України висловили солідарну позицію щодо підтримки державного курсу на звільнення всіх захоплених ворогом територій і відновлення державного суверенітету й територіальної цілісності нашої країни. Українські учасники підкреслили неприпустимість поширення російської пропаганди. В дискусії вказувалося на хибність тез щодо «нерівності сил» і на значення сили духу та справедливості ідеалів, які відстоюються у цьому протистоянні. Вкотре було наголошено на важливості й актуальності історичного гасла: «За вашу та нашу свободу!», висловлено вдячність тим громадянам Польщі, які пліч-о-пліч з українцями відстоюють демократичні цінності. У підсумку учасники заходу кваліфікували російське вторгнення в Україну, яке триває від 24 лютого 2022 р., як агресію проти суверенної держави, акцентували на порушенні міжнародного права та висловилися за нагальність відповідних заходів із боку міжнародних інституцій для створення системи колективної безпеки.

Активна позиція Польщі в підтримці України в період повномасштабної війни сприяла розвитку добросусідських відносин між двома державами, активізації взаємодії між польськими й українськими інтелектуальними колами. Під час конференції українська та польська наукові еліти висловили бажання надалі досягати порозуміння у складних питаннях спільного минулого, підтримувати

важливими ініціативами нашу державу у важкий воєнний час. Неабияке значення у цьому контексті мають спільні конференції, симпозіуми, форуми тощо, поживавлення особистих контактів між польськими й українськими фахівцями.

Після завершення обговорень було підбито загальні підсумки заходу, висловлено вдячність учасникам за роботу, а адміністрації Варшавського університету, партнерам та всім, хто допомагав у проведенні конференції, — за можливість реалізації цієї наукової події. На загальне переконання, з початком повномасштабної російської агресії проти України українсько-польські відносини вийшли на принципово інший рівень, почала формуватися нова сторінка спільної історії сусідніх держав. І сьогодні вкрай важливо не втратити цю унікальну можливість розвитку стабільного, сильного, прогресивного українсько-польського союзу.

Надійшла / Received 11.08.2024

Ольга МОРОЗОВА

Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького /
Варшавський університет (Черкаси, Україна / Варшава, Польща)

Olha MOROZOVA

Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy /
University of Warsaw (Cherkasy, Ukraine / Warsaw, Poland)

Надія ХАЛАК

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського
НАН України / Варшавський університет (Львів, Україна / Варшава, Польща)

Nadiia KHALAK

Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies named
after Mykhailo Hrushevskyyi of the NAS of Ukraine /
University of Warsaw (Lviv, Ukraine / Warsaw, Poland)

ДО 60-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА СЕРГІЯ ПАДАЛКИ

Доктор історичних наук, професор, завідувач сектора новітньої історії та політики Інституту історії України НАН України Сергій Семенович Падалка народився 17 березня 1964 р. у с. Озеряни Варвинського р-ну Чернігівської обл. Батьки — Семен Федотович і Віра Іванівна — були сільськими вчителями. В рідному селі 1981 р. успішно завершив навчання у середній школі й того ж року вступив на історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту.

У 1986 р., отримавши диплом про вищу освіту, за розподілом як молодий спеціаліст приступив до вчительської роботи у школі с. Жуляни Києво-Святошинського р-ну Київської обл. Набуття професійного педагогічного досвіду відбувалося

порівняно швидко, чому сприяла атмосфера в колективі, а також настанови матері — вчительки історії. Починаючи з 1987 р. молодому педагогові поступово вдавалося викроювати час на науково-дослідницьку роботу. В результаті 1989—1991 рр. побачили світ перші публікації, які стосувалися внеску відомих державних діячів і громадських груп у розвиток аграрного виробництва, регіональних особливостей функціонування колгоспно-радгоспної системи.

У листопаді 1992 р. С. Падалка вступив до аспірантури академічного Інституту історії України. Вчена рада установи затвердила тему кандидатської дисертації: «Сільське господарство України у другій половині 60-х рр. ХХ ст.», а також

Цитування: Гуржій О. До 60-річчя доктора історичних наук, професора Сергія Падалки. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 228—231.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

призначила науковим керівником д-ра іст. наук, проф. П. Панченка. Аспірантські роки, окрім підготовки дисертації й тематичних публікацій, стали періодом налагодження творчих і людських контактів із провідними фахівцями відділу сучасної історії М. Плющем, Л. Шевченко, А. Лихолатом, А. Кондрацьким, О. Веселовою, Н. Барановською, Л. Ковпак, М. Вівчариком, О. Кравчук, а також колегами-аспірантами. Намагаючись відійти від застарілих, ортодоксальних концепцій радянської історіографії очолюваний П. Панченком відділ на початку 1990-х рр. зосередився на розробці проблематики передумов трансформації форм комуністичної ідеології та суспільно-політичного устрою в нову якість. Масштабна й поглиблена наукова робота розгорнулася в напрямі переосмислення проблем становлення національної державності, що втілювалось у підготовку посібників, підручників, колективних монографій із новим баченням поточних історичних процесів. Зокрема 1993 р. аспірант С. Падалка виступив співавтором навчального посібника «Україна незалежна: час випробувань і сподівань», де він написав один із параграфів («Верховна Рада в нових умовах, діяльність депутатського корпусу»), а також опрацював розділ «Хроніка 1990—1993 рр.». У 1994—1995 рр. в Інституті історії України НАН України розгорнулася підготовка фундаментального видання «Чорнобильська трагедія: збірник документів і матеріалів» — С. Падалка виконав тут значну роботу археографічного характеру.

Вересень 1995 р. став для нього визначальним: у спеціалізованій вченій раді Запорізького національного університету відбувся достроковий (до завершення навчання в аспірантурі) захист кандидатської дисертації. Молодий дослідник підійшов до цієї події з науковим доробком, що складався з 11 профільних публікацій. У 1995 р. він видав індивідуальну монографію «Сільське господарство України у другій половині 60-х рр. ХХ ст.», яка стала розширеним варіантом захищеної дисертації.

Від 1996 р. С. Падалка — в Інституті історії України на посадах молодшого, згодом старшого наукового співробітника (відділ сучасної історії). В той час особлива увага в установі приділялася назрілим тематичним проектам, тож молодий фахівець отримав можливість проявити себе. Потреба в концептуально нових підходах виявлялася при підготовці монографій і посібників, присвячених новітньому досвіду державотворення, голоду 1920-х, 1930-х, 1940-х рр., взаємовідносинам влади й суспільства. В 1996—1997 рр. С. Падалка у співавторстві опублікував монографічні дослідження «Вищі органи державної влади України ХХ ст.», «Україна. Державотворення ХХ ст.».

Дослідник постійно підтримує творчі контакти із закладами вищої освіти. Так, результатом наукового співробітництва з кафедрою історії України Національного аграрного університету стала серія монографічних студій, присвячених соціально-економічним проблемам в агропромисловому комплексі нашої країни, розбудові громадянського суспільства, змінам у суспільно-політичному та соціально-економічному житті сучасної України. А в 1998 р. на запрошення декана історичного факультету Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова О. Сушка, Сергій Падалка почав викладацьку (за сумісництвом) діяльність

на посаді доцента кафедри історії слов'янських народів, де запровадив спеціальні лекційні курси та вів навчально-методичну роботу. В наступні роки форми співробітництва з історичним факультетом розширилися, що було пов'язано з реорганізацією й переходом на роботу на новостворену кафедру історії та археології слов'ян, очолювану М. Журбою. Окрім читання систематичних курсів, С. Падалка здійснював керівництво з підготовки дисертацій, курсових, дипломних робіт, брав участь у розробці навчальних програм.

Активною була роль С. Падалки й у процесі підручникотворення. Так, у 1998 та 2000 рр. він на конкурсній основі у співавторстві опублікував посібники для 10-го («Хрестоматія з новітньої історії України (1917—1945 рр.)») та 11-го («Хрестоматія з новітньої історії України (1945—1998 рр.)») класів. Наприкінці 1990-х рр. навколо відділу сучасної історії України сформувався авторський колектив, який опрацював кілька дидактичних видань для студентів вищів: «Україна, друга половина ХХ ст.: Нариси історії», «Нарис історії України ХХ ст.», «Історія України ХХ — початку ХХІ ст.», що побачили світ у видавництвах «Наукова думка», «Генеза», «Знання».

Доробок С. Падалки включає також праці краєзнавчого змісту. Він, зокрема, опублікував нарис «Село Софіївська Борщагівка в історії і сучасності», взяв участь у роботі над фундаментальним презентативним енциклопедичним виданням «Київ». У 2000 р. був залучений до підготовки заключного тому історико-меморіального серіалу «Книга Пам'яті України» — «Безсмертя».

Набутий упродовж попередніх років досвід вивчення проблем аграрної історії дозволив дослідникові взятися за ґрунтовне переосмислення теми аграрної політики 1960—1990-х рр. Результатом стали індивідуальні монографії: «Україна 60-х — 90-х рр. ХХ ст.: Державність в історичній площині тоталітаризму, незалежності» (2000 р.), «Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60—80-ті рр. ХХ ст.)» (2003 р.).

2002 р. в Інституті історії України НАН України було створено відділ новітньої історії та політики. Його співробітники зосередилися на розробці проблем 1990 — початку 2000-х рр., пошуку нових підходів до вивчення історії незалежної України, суттєво розширили тематичний спектр досліджуваних явищ і процесів: суспільно-політичне, соціально-економічне, морально-психологічне, духовно-культурне життя українського суспільства. Фокус наукових інтересів С. Падалки спрямовувався на розробку політичних практик аграрних реформ, особливості змін у майнових і земельних відносинах, теоретичні проблеми економічної історії.

У 2005 р. на засіданні спеціалізованої вченої ради Донецького національного університету Сергій Семенович успішно захистив докторську дисертацію «Аграрна політика: формування, шляхи реалізації, наслідки: 1960—1980-ті рр.» (науковим консультантом став д-р іст. наук, проф. П. Панченко).

Як фахівець з аграрних проблем С. Падалка 2006 р. долучився до підготовки фундаментального колективного видання «Історія українського селянства». За певний час його багаторічні напрацювання у царині економічної історії вті-

лили в індивідуальну монографію «Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки» (2010 р.).

Свої здобутки та досвід ювіляр передає здібній науковій молоді. З 2007 р. регулярно під його керівництвом ведеться підготовка докторських і кандидатських дисертацій. З 2003 р. як авторитетний фахівець запрошується спеціалізованими вченими радами опонентом на захист дисертаційних робіт. За його наукового консультування та керівництва від 2007 р. захищено 5 докторських і 12 кандидатських дисертацій.

С. Падалка активно долучається до підготовки енциклопедичних і довідкових видань. Він — автор десятків статей до багатотомної «Енциклопедії історії України», «Енциклопедії етнодержавознавства», укладач подієвих переліків до видавничих проєктів «Україна. Хроніка ХХ ст.» та «Україна. Хроніка ХХІ ст.». Починаючи від 2008 р. опублікував чимало розвідок, присвячених повсякденному життю сільського населення, в яких розглянув проблему бідності, зміни умов побуту, трансформації у соціальній структурі села.

Ще одним результатом плідної співпраці С. Падалки з науково-дослідними установами, зокрема з Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою НААН України, стала підготовка у співавторстві з В. Вергуновим видання «Державне управління сільським господарством у вимірі європейської стратегії та глобальної інтеграції України: Історичний нарис з давнини до сьогодення», яке побачило світ 2017 р. У 2019 р. спільно з В. Вергуновим та І. Кириленком С. Падалка опублікував навчальний посібник «Аграрна історія України: у трьох частинах», схвалений і рекомендований до друку Міністерством освіти і науки України. Наступного року той самий авторський колектив видав працю «Чорнозем і українська історія: нарис від давнини до сьогодення», в якій подано сюжети, що стосуються землеробського освоєння території нашої країни, розглянуто роль воєн, конфліктів, повстань в історії чорноземного ресурсу, вплив індустріальної та постіндустріальної епохи на українське землеробство.

У 2022 р. С. Падалка долучився до провадженого Інститутом історії України НАН України колективного дослідницького проєкту «Перелом: війна Росії проти України в часових пластах і просторах минувшини: Діалоги з істориками», а 2023 р. взяв участь у роботі над збірником «Війна: держава, суспільство, особа». З січня 2023 р. після реорганізації структури інституту очолює сектор новітньої історії та політики у складі відділу воєнно-історичних досліджень.

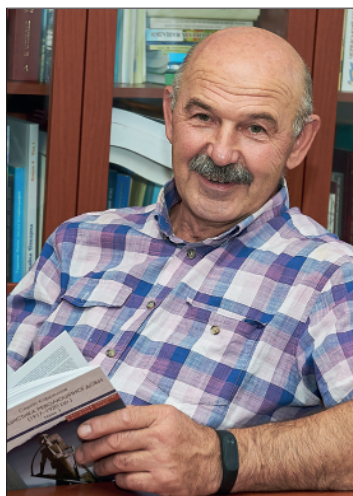
Ювіляр удостоєний відзнак Міністерства освіти і науки України, Міністерства сільського господарства України, Президії Національної академії наук України, Національної спілки краєзнавців України та ін. Творчий потенціал Сергія Семеновича — великий і різнобічний — дає підстави вірити у примноження ним здобутків вітчизняної історіографії, подальше утвердження в науковому співтоваристві нашої країни.

Надійшло / Received 16.04.2024

Олександр ГУРЖИЙ (Київ)
Oleksandr HURZHII (Kyiv)

ДО 75-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА ВЛАДИСЛАВА ВЕРСТЮКА

Відомий український учений, один із фундаторів сучасної концепції історії Української революції 1917—1921 рр. і визначний її дослідник Владислав Федорович Верстюк народився 3 серпня 1949 р. у смт Гостомель Київської обл. в учительській родині. Батько Федір Степанович був директором місцевої школи, викладав хімію, мати Марія Олександрівна — українську мову й літературу. Інтелектуальна та духовна атмосфера родини сприяла всебічному розвитку юнака, потягу до знань, формуванню світогляду, яке відбувалося в 1960-х рр. Це було десятиліття вибуху науково-технічної революції і хрущовської «відлиги», що одночасно, але по-різному впливали на формування молоді особистості. Навчання в Київському технікумі радіоелектроніки (1964—1968 рр.), військова служба (1968—

1970 рр.) додали нових знань, життєвого досвіду, загартованості характеру.

Водночас постала потреба усвідомленого вибору майбутнього професії: гуманітарій чи технократ? Переважило бажання розібратися у власній ідентичності та її історичному корінні, яке 1970 р. привело на історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка, на кафедру історії України. Вибір дослідницького поля, тематичної спеціалізації виявився непростю справою. Були захоплення княжою добою, запорозьким козацтвом, урешті наукові зацікавлення викристалізувалися в дипломній роботі з історії України початку ХХ ст.

Цитування: Пиріг Р. До 75-річчя доктора історичних наук, професора Владислава Верстюка. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 232—236.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

У 1975 р. В. Верстюк вступив до аспірантури Інституту історії АН УРСР і вже майже пів століття пов'язаний з академічною наукою. Навчання у відділі історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни дало можливість глибоко зануритися в революційну тематику, спілкуватися з відомими дослідниками М. Рубачем, Ю. Гамрецьким, А. Гриценко, О. Шусь, Ю. Терещенком та ін. У 1979 р. під керівництвом академіка АН УРСР М. Супруненка захистив кандидатську дисертацію «Класова боротьба на селі на Лівобережній Україні у 1919 р.». У 1984 р. доопрацьовані матеріали дисертаційного дослідження побачили світ у вигляді авторської монографії. З 1978 р. В. Верстюк працює в Інституті історії України на посадах молодшого, старшого, провідного наукового співробітника, завідувача відділу.

Поступово наукові зацікавлення вченого концентруються на вивченні історії селянства як ключового фактора перебігу революційних процесів в Україні. Накопичення важливого, значною мірою автентичного документного матеріалу з київських та інших архівів припало на кінець 1980-х рр., часи розгортання процесів суспільної лібералізації, і викликали потребу переосмислення догматів офіційної історіографії щодо революційних подій, зокрема одного з унікальних проявів селянського повстанського руху під проводом Н. Махна.

На початку 1990-х рр. В. Верстюк підготував монографію «Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918—1921 рр.)», а 1992 р. на її основі захистив докторську дисертацію. Автор переглянув усталені оцінки махновського повстанства як «контрреволюційного», переконливо довів, що у селянській країні кризові суспільні явища, насамперед більшовицький екстремізм викликали потужний і розмаїтий селянський рух, який, радикалізуючись, кардинальним чином впливав на хід революційних та державотворчих процесів. Відходу від радянських схем історієписання сприяли знайомства й контакти із західними істориками, дослідниками революції А. Гимсоном, А. Рабіновичем, В. Розенбергом, Р. Сьюні, М. Ферро, Д. Бовуа. Значні позитивні наслідки мало стажування в Едмонтонському університеті, Канадському інституті українських студій, співпраця з З. Когутом, Ф. Сисиним, С. Плохієм, О. Андрієвською.

В 1993 р. д-р іст. наук В. Верстюк змінив акад. Ю. Кондуфора на посаді завідувача відділу. Це був час, коли українська історіографія вела складні пошуки шляхів створення власного національного дискурсу. Потреби відновлення державності, завойованої і втраченої в добу Української революції, формування національної ідентичності, становлення політичної нації потребували історичної легітимації, а тому ставили перед провідною академічною профільною установою відповідальні завдання — переосмислити події історичного минулого українського народу та озброїти суспільство новими знаннями.

За три десятиліття значні зміни відбулися в кадровому складі відділу, він поповнився молодими здібними дослідниками (Г. Басара-Тиліщак, В. Скальський, Г. Корольов, Р. Тимченко), які поряд із досвідченими вченими Т. Осташко, О. Кудлай, О. Лупандіним успішно конкурували у висвітленні складних історичних проблем. Співробітники відділу в умовах державної незалежності України пройшли складний процес подолання наслідків тривалого панування радянської історич-

ної мегадоктрини «Великий Жовтень і громадянська війна». Першим кроком на цьому шляху стало повернення до тогочасного наукового лексикону самого терміна «Українська революція», який ще в міжвоєнну добу в політичний, публіцистичний і науковий обіг увели її творці й літописці. В 1996 р. Інститут історії України видав двотомник із прикметною назвою «Історія України: нове бачення». Автор відповідних розділів В. Верстюк запропонував принципово нове бачення подій 1917—1921 рр. як Української революції. Відповідно до цього було розроблено періодизацію, розширено хронологічні рамки до 1921 р. включно, визначено національно-інституційні параметри революції, коло її провідних діячів, термін «громадянська війна» трактувався як російська червона та біла воєнна експансія і збройна боротьба українців проти неї. На початку 2000-х рр. ця концепція історії Української революції стала домінуючою в новітній вітчизняній історіографії і сприйнята зарубіжними дослідниками.

Реалізація нових підходів до осмислення феномена Української революції, виведення її з лона російських революцій вимагала актуалізації джерельної бази, виявлення й оприлюднення раніше недоступної важливої архівно-документної інформації, насамперед вищого інституційного рівня. В результаті кількарічної копіткої праці колективу співробітників відділу й архівістів під керівництвом В. Верстюка в 1996—1997 рр. вийшло у світ фундаментальне двотомне видання «Українська Центральна Рада: Документи і матеріали», надавши доступ до актуальної й верифікованої інформації про діяльність першого представницького органа українців.

У наступні роки колектив відділу в тісній співпраці з архівістами реалізував кілька потужних видавничих проєктів джерелознавчого характеру: «Український національно-визвольний рух: Березень — листопад 1917 р.: Документи і матеріали» (2003 р.), «Директорія, Рада Міністрів Української Народної Республіки: 1918—1920: Документи і матеріали у двох томах» (2006 р.), «Українська Держава (квітень — грудень 1918 року): Документи і матеріали у двох томах» (2015 р.) та ін. Дослідники історії Української революції 1917—1921 рр. отримали широку й автентичну джерельну базу, яка вможливила розгортання тематичних студій, появу численних статей, монографій, кандидатських і докторських дисертацій, збірників документів, проведення наукових конференцій, підготовку відповідних розділів підручників та ін.

Осягнення величезного конкретно-історичного матеріалу дозволило В. Верстюку зробити важливі узагальнення концептуального характеру, які знайшли відображення в монографії «Українська Центральна Рада» (1997 р.), циклі публікацій в «Українському історичному журналі», колективних виданнях інституту, підручниках і навчальних посібниках. Автор на міжнародних наукових конференціях послідовно й переконливо обґрунтовував особливості породжених лютневими подіями 1917 р. в Петрограді революційних процесів в Україні, їх національно-визвольний характер і перетворення Української революції на самодостатній феномен. Вагомим підсумком двох десятиліть досліджень революційної доби в Україні стало видання «Нарисів історії Української революції 1917—1921 років» (у 2 кн.; 2011 р.). Очолуваний В. Верстюком авторський колектив, ґрунтуючись на концептуально нових методологічних підходах, не тільки дезавував радянські

історіографічні схеми, а переконливо довів, що революційні події в Україні були могутнім каталізатором формування української нації та спробами завоювати їй відстояти в боротьбі із зовнішніми ворожими силами державну самостійність.

В. Верстюку належить пріоритет у персоніфікації історії Української революції. 1998 р. він разом з Т. Осташко уклав біографічний довідник «Діячі Центральної Ради», в якому поряд із провідними постатями М. Грушевського, В. Винниченка, С. Петлюри подано біограми багатьох рядових членів УЦР. Пізніше частина з них була опублікована у жанрі політичних портретів, увійшла до популярних науково-довідкових видань і також до фундаментальної багатотомної «Енциклопедії історії України», високо оціненої на державному рівні.

Значне місце у житті В. Верстюка займає науково-педагогічна діяльність. Він пригадує, що у студентські роки готував себе до знайомого ще з дитинства вчителювання. Однак саме дослідницька робота стала добрим підґрунтям для викладацької праці. Лекції професора слухали студенти Києво-Могилянської академії, Українського вільного, Варшавського та Ягеллонського університетів. Під його науковим керівництвом і при консультуванні захистили дисертації 9 кандидатів і докторів наук. В останні роки у вченого склалися добрі творчі стосунки з Українським вільним університетом у Мюнхені, де він працює звичайним професором на факультеті україністики. В. Верстюк бере активну участь в атестації наукових кадрів як член низки спеціалізованих учених рад, офіційний опонент здобувачів кандидатських і докторських ступенів. Понад 15 років він віддав популяризаторській праці на Українському радіо, готував і вів програми «Український історичний календар», «Звенигора», «Віддуння пам'яті» (1994—2010 рр.).

У 1983—1986 рр. В. Верстюк завідував редакцією історичної літератури видавництва «Наукова думка», де молодий учений отримав неоціненний досвід роботи з текстом. Уже в роки незалежності він став членом редколегії «Українського історичного журналу» (з 1995 р.), був одним із фундаторів і редакторів «Українського гуманітарного огляду» (1999—2012 рр.), членом редколегії «Україна модерна» (1999—2019 рр.), редагував альманах «Молода нація» (2002—2004 рр.). В. Верстюк також відповідальний редактор численних наукових збірників, виданих за матеріалами конференцій та круглих столів. Більше двох десятиліть він очолює редколегію видання «Проблеми історії Української революції 1917—1921 років», яке стало важливим майданчиком оприлюднення новітніх тематичних студій.

У 2018 р. В. Верстюк ініціював актуальний і перспективний науково-дослідницький проект «Українська революція 1917—1921 років: енциклопедичний вимір». Було поставлено мету великий масив інформації, отриманої в результаті реалізації концепції історії Української революції, синтезувати у форматі тематичного енциклопедичного видання, яке стало б доступним джерелом знання не лише для фахівців, але й широкого загалу. Зусиллями авторського колективу світ побачили чотири випуски «Енциклопедичних зошитів», в яких подано близько 600 статей про події, факти й персоналії революційної доби 1917—1921 рр. в Україні.

Науково-організаційна діяльність В. Верстюка не обмежувалася лише революційною проблематикою. Робота заступником директора академічного Інсти-

туту східноєвропейських досліджень (1997—2005 рр.), розмови й дискусії з його директором Я. Пеленським дозволила розглянути революційні події в Україні у ширшому контексті тогочасних європейських трансформацій. Працював заступником голови Українського інституту національної пам'яті, разом з акад. І. Юхновським брав активну участь у виробленні й реалізації державної політики у сфері відновлення та збереження національної пам'яті українського народу, зокрема відповідав за підготовку багатотомної «Національної книги пам'яті жертв Голодомору 1932—1933 років в Україні».

В. Верстюк бере активну участь у кооперації міжнародних наукових досліджень, є співголовою Українсько-польської комісії вивчення історії взаємовідносин 1917—1921 рр. У рамках спільних засідань проведено наукові конференції, дискусії з контрверсійних проблем міждержавних відносин, видано збірник документів і матеріалів «Союз Пiлсудський — Петлюра». Учений підтримує плідні наукові контакти з представниками Варшавського, Ягеллонського (Краків) та інших польських університетів професорами Я. Бруським, О. Гнатюк, Я. Маліцьким, В. Менджецьким, Я. Пісулінським, С. Стемпнем, М. Кротофілом.

Характеризуючи колегу, директор Інституту історії України НАН України акад. В. Смолій відзначав: «Поважний внесок В.Ф. Верстюка у розроблення концепції Української революції 1917—1921 рр. є незаперечним. Його науковими студіями закладалися теоретико-методологічні підстави дослідження історії Центральної Ради, українського національного руху 1917 р., складних державотворчих процесів в Україні. У працях науковця Українська революція постає самодостатнім періодом в історії Центрально-Східної Європи ХХ ст.».

В. Верстюк зустрічає свій ювілей, будучи відомим ученим, плідним дослідником одного з важливих і складних відтинків новітньої історії України, чий особистий науковий доробок складає близько 300 публікацій, умілим організатором колективної дослідницької праці, авторитетним наставником молоді. Водночас він сповнений нових творчих планів, зокрема й щодо вдосконалення теоретико-методологічного інструментарію дослідження історії Української революції 1917—1921 рр., вписування її історії у широкий світовий контекст.

Багатолітня плідна праця В. Верстюка гідно поцінована державою й суспільством. Він удостоєний звання заслуженого діяча науки і техніки України (2001 р.), нагороджений орденами «За заслуги» III ст. (2007 р.) та II ст. (2009 р.), Грамотою Верховної Ради України (2006 р.), лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2016 р.), лауреат премії ім. М.С. Грушевського НАН України (1994 р.), відзначений медаллю «Vene Merito» (Польща), має звання почесного доктора Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка.

Колектив Інституту історії України НАН України щиро вітає Владислава Федоровича Верстюка з ювілеєм, бажає йому міцного здоров'я та здійснення нових творчих задумів!

Надійшло / Received 16.05.2024

Руслан ПИРИГ (Київ / Переяслав)

Ruslan PYRIH (Kyiv / Pereiaslav)

ІВАНИЦЬКА СВІТЛАНА ГРИГОРІВНА

14 квітня 2024 р. біля с. Проточи на Дніпропетровщині в автомобільній аварії обірвався земний шлях однієї з найкращих знавчинь життя й діяльності Сергія Єфремова — докторки історичних наук Світлани Григорівни Іваницької.

Народилася вона у Запоріжжі 9 січня 1964 р. У 1986 р. з відзнакою закінчила Запорізький державний університет за спеціальністю «Історія» з додатковою спеціальністю «Радянське право». Працювала на посадах молодшого наукового співробітника, згодом асистента. В 1987—1989 рр. стажувалася на постійній основі у відділі історії СРСР періоду імперіалізму Інституту історії СРСР

АН СРСР у Москві (керівник проф. В. Шелохаєв, тема «Ліволіберальні партії та організації в Україні, 1905—1907 рр.»). У 1989—1993 рр. навчалася там на денній аспірантурі. 1 грудня 1994 р. в Інституті російської історії РАН захистила кандидатську дисертацію за темою «Українська демократично-радикальна партія: витоки, організація, програма, тактика (90-ті рр. XIX — 1908 р.)» (науковий керівник проф. К. Шаццлло).

Від 1995 р. на посадах старшого викладача, з 1999 р. — доцента кафедри українознавства Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій (ЗІЕІТ). У 2003 р. кандидатську дисертацію переатестовано у ВАК України. 2004 р. отримала від Міністерства освіти та науки України диплом доцента кафедри українознавства. З 2016 р. завідувачка кафедри права й соціально-гуманітарних дисциплін ЗІЕІТ, із січня 2020 р. — кафедри публічного управління,

Цитування: Гирич І. Іваницька Світлана Григорівна. *Український історичний журнал*. 2024. № 4 (577). С. 237—240.

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2024. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

ISSN 0130-5247. Український історичний журнал. 2024. № 4 (577)

права та соціогуманітарних дисциплін. Із 2021 р. працювала в педагогічному фаховому коледжі Хортицької національної навчально-реабілітаційної академії (м. Запоріжжя), де викладала такі курси, як «Історія України», «Всесвітня історія», «Історія української державності та культури», «Культурологія». У жовтні 2023 р. влаштувалася доцентом кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету ім. А.С.Макаренка.

За час роботи у запорізькому інституті розробила й читала студентам курси з історії України, політології, культурології, соціології, економічної історії, історії української культури, історії держави та права України, історії держави й права зарубіжних країн, конституційного (державного) права зарубіжних країн, конституційного права України, історії політичних і правових учень.

12 квітня 2019 р. захистила докторську дисертацію (затверджена МОН України 20 червня того ж року), отримала науковий ступінь доктора історичних наук зі спеціальностей 07.00.01 — історія України, 07.00.06 — історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни.

Двічі здобувала дослідницьку дотацію Канадського інституту українських студій (2009, 2012 рр.). У 2011 р. видала книжку «Українська ліберально-демократична партійна еліта: “колективний портрет” (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)» (Запоріжжя, 2011 р.). Співавторка колективної монографії «Петро Януарійович Стебницький: український громадсько-культурний діяч, видавець, публіцист, благодійник» (Київ, 2013 р.), праці «Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці» (Київ, 2016 р.).

До 140-річчя з дня народження письменника і громадсько-політичного діяча М. Могілянського спільно з колегами з Києва, Чернігова, Дніпропетровська підготувала до друку меморіальне число науково-популярного ілюстрованого видання «Пам'ятки України: історія і культура» (відп. ред. І. Гирич; 2013 р., № 9).

С. Іваницька — авторка понад 220 друкованих праць, що побачили світ в українських та закордонних виданнях. Публікувалася в «Українській біографістиці», «Українському історичному журналі», «Українському археографічному щорічнику», «Історіографічних дослідженнях в Україні», «Проблемах вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.», «Краєзнавстві», «Сіверянському літописі», «Розумовських зустрічах», «Музейному віснику», «Київській старовині», «Студіях з архівної справи та документознавства», «Наукових працях історичного факультету Запорізького державного університету», «Українознавчому альманаху», «Молодій нації» та ін.

У фокусі дослідницької уваги С. Іваницької була біографістика інтелектуальної історії, історіографії, археографії, регіональної й локальної історії. Першочергову увагу вона приділяла інтерпретаціям постаті та значенню публіцистичної спадщини С. Єфремова. Видала монографію «Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець ХІХ ст. — 1920 рік)» (Херсон, 2018 р.).

Світлану Іваницьку можна вважати засновницею наукового єфремовознавства. Так, писали про Сергія Олександровича, і ніби чимало, Г. Грабович, Ю. Шеве-

льов, Ю. Бойко, Б. Рубчак, М. Наєнко. Але міждисциплінарною галуззю гуманітарних знань, наукою про С. Єфремова воно стало лише після надзвичайно плідної, захопленої, багатогранної творчої діяльності Світлани Григорівни. Саме вона була найближчою до розв'язання проблеми початку видання творчої спадщини С. Єфремова. Хоч це питання ставив С. Гальченко, а окрему публіцистику видавали М. Цимбалюк і В. Верстюк. Назвемо тут лише єфремознавчі праці С. Іваницької книжкового формату: «Сергій Єфремов. Personalia: Публіцистика 1899—1917 років (“Значущі Інші”: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка)» (у 2 т.; Запоріжжя; Херсон, 2016, 2018 рр.), «Сергій Єфремов. Публіцистика в “Книгарі” доби війни та революції (1917—1920)» (упор. С. Іваницька, Т. Демченко; Херсон, 2018 р.), «Українська ліберально-демократична партійна еліта: “колективний портрет” (кінець XIX — початок XX ст.)» (Запоріжжя, 2011 р.), «Публіцистична спадщина Сергія Єфремова в контексті суспільних трансформацій: історико-біографічні аспекти (кінець XIX ст. — 1920 рік)» (Херсон, 2018 р.). Вірною науковою посестрою Світлани Григорівни в багатьох її працях виступала чернігівська історикиня Тамара Демченко, з якою вони написали біографічний нарис, що вийшов у «Парламентському видавництві» — «Сергій Єфремов: “Це життя було одним суцільним подвигом неустанної праці”» (серія «Політичні портрети»; Київ, 2020 р.).

Співпрацювала з Інститутом історії України НАН України, друкуючись в періодичних і продовжених виданнях установи. Якщо брати лише великі студії статейного розміру про С. Єфремова, то вони могли б скласти ще кілька томів праць С. Іваницької. Назвемо декілька: «Роль Сергія Єфремова в творенні комеморативних практик української спільноти (на матеріалах ушанування пам'яті Бориса Грінченка): 1910—1913 рр.» («Історіографічні дослідження в Україні», 2018 р., вип. 29), «Сергій Єфремов та Віктор Петров: відмінність уподобань чи конфлікт генерацій?» («Українська біографістика», 2019 р., вип. 18), «Ювілеї як форма комеморативних практик у середовищі української ліберально-демократичної еліти на початку XX ст.: внесок Сергія Єфремова» («Історіографічні дослідження в Україні», 2019 р., вип. 30), «“Російський Сфінкс” як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах “Книгаря” (1919—1920 рр.)» (у співавторстві з Т. Демченко; «Проблеми вивчення історії Української революції 1917—1921 рр.», 2015 р., вип. 11).

Та не лише Єфремовим єдиним жила Світлана Іваницька, не лише була вона сумлінним фактографом — ставила й вирішувала проблеми загальноісторичного характеру, зачіпала суспільно-політичну проблематику другої половини XIX — початку XX ст. Була провідним фахівцем із питання діяльності УРДП — партії, яку очолював С. Єфремов, знавцем українських кадетів та інших центристських ліберальних російських партій. Порушувала проблеми суспільно-політичних поколінь в українському русі, досліджувала суспільне «тло» великих постатей і людей «другого ряду». Була небуденним археографом. Приміром, видала разом із Т. Демченко листування М. Могилянського зі І. Шрагом («Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907—1917 рр.)» (Чернігів, 2014 р.).

І трохи особистих вражень про Світлану Іваницьку як людину і вченого. Познайомився я з нею, коли робили спільний номер «Пам'яток України» про М. Могилянського у 2011 р. Хоч уперше побачив лише у 2019 р., коли вона захищала докторську. Але вже здавалося, що знаю її все життя. Це була надзвичайної скромності людина, що їй, думаю, навіть шкодило при робленні кар'єри. Втім, здається, бажання «робити кар'єру» в неї ніколи не було. Вона не любила багато говорити, не любила виглядати розумною — адже й так була нею. Знала собі ціну. Ніколи та нікому не намагалася подобатися, пристосовуватися під панівний погляд. Була дуже толерантною, терплячою, вміла бути великодушною. Цінувала правду. Чимось нагадувала героя своїх досліджень: стояла з піднятим забором, говорила, що думає.

Не часто зустрічав за життя людей слова та обов'язку — таких, як С. Іваницька. Не бувало випадку, щоб вона щось зробила невчасно, щось забула, недовершила. Педантична в роботі, все враховувала, все мала прочитати. Багато пробачала. Коли випадково випало її прізвище в нашій спільній статті про М. Драгоманова в енциклопедії «Наукове товариство імені Шевченка» (а це переважно був її текст), вона лише з усмішкою сказала, що, мовляв, так і буде, може в електронній версії вдасться виправити. Писала чудові рецензії, і не для того, аби виглядати ментором, розумнішим за автора. Бувала завжди великодушною до предмету рецензійного розгляду. А писала рідко коли за проханням — лише за велінням душі. На жаль, більше вже ніколи вона не напише відгук на мою книжку, ніколи не скаже про щось написане мною добре, тепле слово. Не стало чуйної людини, яка ще стільки могла б зробити... З цим нелегко змиритися... Спочивайте з миром, славна Світлано Григорівно...

Надійшов / Received 09.06.2024

Ігор ГИРИЧ (Київ)